

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**

UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX

LOGO
FAKULTETA POLITIČKIH NAUKA

ODSJEK KOMUNIKOLOGIJA

**----- (JAVNA KOMUNIKACIJA KULTURNOG IDENTITETA
BOŠNJAKA KROZ ANALIZU NASTAVNOG PROGRAMA
BOSANSKOG JEZIKA U OSNOVNOJ ŠKOLI) -----**

-magistarski rad-

Kandidat/kinja

(Komarica Tahani)

Broj indeksa: 1033/II-K

Mentor

(Doc.dr. Sefo Mustafa)

Sarajevo, (maj, 2021)

Contents

I UVOD	4
II TEORIJSKE OSNOVE RADA	6
1. Historijski pregled formiranja nacionalnog i kulturnog identiteta Bošnjaka.....	6
1.1. Prehistorija i antika	7
1.2. Srednjovjekovna Bosna	9
1.3. Doba Jugoslavija.....	13
1.4. Bosna i Hercegovina u 21. stoljeću	16
2. Kulturni identitet Bošnjaka	17
2.1. Bošnjaci po Hofstede-ovom modelu	20
2.2. Osobnosti bosanskog duha	31
III METODOLOŠKI OKVIR RADA	34
1. Problem istraživanja	34
2. Predmet istraživanja	35
3. Kategorijalno pojmovni sistem.....	36
4. Ciljevi istraživanja.....	39
4.1. Naučni ciljevi.....	39
4.2. Društveni cilj	41
5. Sistem hipoteza.....	41
5.1. Generalna hipoteza	41
5.2. Posebne-pojedinačne hipoteze	42
5.3. Sistem varijabli	42
5.4. Sistem indikatora	43
6. Način istraživanja	44
7. Naučna i društvena opravdanost istraživanja	46
8. Vremensko i prostorno određenje istraživanja	47
IV REZULTATI ISTRAŽIVANJA	48
1. Uloga i značaj obrazovanja u afirmaciji identiteta Bošnjaka	49
1.1. Kulturni identitet Bošnjaka po Hofstede-ovom modelu u četiri NPP-a (1988., 1994., 1999. i 2004. godine).....	50
1.2. Bošnjački autora u NPP-ima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine	54
1.3. Kategorizacija sadržaja svih tekstova bosanskog jezika i književnosti u NPP-ima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine	65

1.4.	<i>Bošnjaci o Bošnjacima</i>	77
1.5.	<i>Drugi o Bošnjacima</i>	92
1.6.	<i>Rezime prvog dijela</i>	103
2.	Samopercepcija Bošnjaka.....	105
2.1.	<i>Opći dio ankete</i>	106
2.2.	<i>Vrijednosti</i>	109
2.3.	<i>Rituali/običaji</i>	116
2.4.	<i>Simboli</i>	123
2.5.	<i>Heroji</i>	128
2.6.	<i>Komentari na anketu</i>	150
2.7.	<i>Rezime drugog dijela</i>	152
3.	Predikcije budućih tokova u razvoju kulturnog identiteta Bošnjaka	155
V ZAKLJUČCI I PREPORUKE.....		157
VI LITERATURA.....		164
VII PRILOZI.....		176
1.	Matrice	177
1.1.	<i>Instrument br. 1: Matrica četiri kategorije identiteta Bošnjaka, po Hofstede-ovom modelu</i>	177
1.2.	<i>Instrument br. 2: Matrica zastupljenosti istih bošnjačkih autora u Nastavnim programima</i> 178	
1.3.	<i>Instrument br. 3: Matrica zastupljenosti sadržaja tekstova koji tetiraju Bošnjake u Nastavnim programima</i>	178
1.4.	<i>Instrument br. 4: Analiza tekstova o Bošnjacima bošnjačkih autora u Nastavnim programima</i> 179	
1.5.	<i>Instrument br. 5: Analiza tekstova o Bošnjacima drugih autora u kojima se tretira kulturni identitet Bošnjaka Nastavnim programima</i>	180
2.	Anketni upitnik.....	182
VIII POPIS TABELA, GRAFIKONA I ILUSTRACIJA		190
1.	Popis grafikona.....	190
2.	Popis ilustracija	191
3.	Popis tabela	191
IX BIOGRAFIJA		193
X IZJAVA O PLAGIJARIZMU		194

I UVOD

Govoriti o identitetu naroda ne znači govoriti o biološkom kontinuumu. Nauka se bavi dokazivanjem našeg biološkog postojanja i sve više se bliži rečenom u različitim svetim tekstovima da je naš zajednički drugi praotac Nuh, a.s., i da smo svi potomci njegova tri sina Jafesa, Hama i Sama. Biološka sličnost i biološke razlike nisu ono što je definiralo narode i njihove identitete. Cijela priča o podjeli naroda ima svoj krvav prapočetak kada je Kabil ubio Habila. Bratoubistvo dovodi do toga da naš praotac Adem, a.s. izгна svog sina, ubicu, Kabila van svog plemena. To je prvi grijeh čovjeka na zemlji i prvo raslojavanje utemeljeno na krvi, pohlepi, oholosti i mržnji.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu na izdisaju 20. stoljeća nosi u svojoj srži Kabilove motive o vlastitoj samovrijednosti, pohlepi i otimanju od drugog. Protok vremena nije oslobodio čovjeka od pohlepe, oholosti, mržnje, a cilj podjele ljudi na narode nije ubijanje, već upoznavanje, „O, ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali.“ (Kur'an, Sura El-Hudžurat, ajet 13), ali homo sapiens je dokazao da nije još dosegao toliki nivo spoznaje. Migracije, spajanja i odvajanja, geografsko okruženje, način života, sporazumijevanje, običaji, duh, transmisija stečenih znanja, te različite vrste tranzicija privrednih, a samim tim i kulturoloških, dovele su do formiranja identiteta cijelih naroda.

Na malom geografskom području Bosne i Hercegovine postoji narod Bošnjaci. Svi pokušaji zatiranja njegovog postojanja ili pak dokazivanja njegovog nepostojanja su bezuspješni projekti na koje je potrošeno viška energije, novca, oružja i krvi, jer Bošnjaci postoje de facto i de jure¹. U posljednjoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu iz devedesetih godina krvavog kraja 20. stoljeća i vršenja genocida nad Bošnjacima (u Srebrenici, Višegradu, Prijedoru...), srpski agresori nisu uspjeli „obrisati“ Bošnjake s lica zemlje. Agresija Srbije i Crne Gore na međunarodno priznatu državu Bosnu i Hercegovinu je krvava i mračna mrlja evropske i svjetske biografije, jednog „naprednog“ civilizacijskog kruga koji je svojom šutnjom pospješio eskalaciju zločina nad čovječnosti jednog evropskog naroda, Bošnjaka. Mučna historijska lekcija Bošnjacima je vrlo

¹ Aneks IV definira Bošnjake kao jedanod konstitutivnih naroda Bosne i Hercegovine, vidjeti više na Okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, datum pristupa: 15.12.2020. <https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/opci_okvirni_sporazum_za_mir_u_bosni_i_hercegovini.pdf>, str. 30.

jasna ukoliko hoće izvući poruke iz nje. Goloruki bošnjački narod se na vlastitoj zemlji, na vlastitom kućnom pragu, borio za goli život i opstanak, doveden na sami rub masovne grobnice koji su iskopali komšijski mediji svojom huškačkom propagandom velikosrpske i velikohrvatske ideologije i de ja vu „evropske tišine“ kojom se odobrava istrebljenje cijelog naroda zbog njegove vječite „bosanske hereze“.

Okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini je donio prekid krvoprolića, ali ne i umiranje ideologija istrjebljenja ovog evropskog naroda, Bošnjaka. Greške počinjene od 1463. godine Bošnjaci i danas broje u zlostavljanim i mrtvim glavama svog naroda. Zakonodavni međunarodni okvir o zaštiti ljudskih prava i sloboda je postojao i devedesetih godina 20. stoljeća, nažalost njegova uloga je bila samo mrtvo slovo na papiru, sasvim neučinkovito u odbrani osnovnog ljudskog prava na život. Pravo na život je odbranio narod, a ne zakon.

Zakonski okviri su se pokazali promjenjivim i nedovoljnim. Okosnica preživljavanja Bošnjaka u različitim historijskim iskušenjima je bio njihov identitet, zbog kojeg su upravo to što jesu. Bošnjak je insan širokog obzora koji obuhvata prostor od istoka do zapada, koji svoju orijentano-kulturološku matricu živi u tokovima okcidenta. Onaj kojem duša nije tijesna za poštovanje drugog i drugačijeg, ali i onaj koji isti aršin očekuje nazad.

Zbog svakog onog Bošnjaka koji je svoje djetinjstvo, svoju krv, svoju mladost, svoje kosti ostavio za ovu zemlju, Bošnjaci sebi nikad više ne smiju dozvoliti nezainteresiranost i letargiju ni u jednoj društvenoj sferi. Bošnjak nema pravo na samozaborav.

Aneksom ⁶ Okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini su definirani međunarodni dokumenti koji štite ljudska prava, te između ostalih Pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim

² Ova prava uključuju: 1. pravo na život 2. pravo ne biti podvrgnut torturi i nečovječnom ili ponižavajućem postupku ili kazni 3. pravo ne biti podvrgnut ropstvu ili prisilnom i obvezatnom radu 4. pravo na slobodu i osobnu sigurnost 5. pravo na pravično i javno saslušanje u građanskim i kaznenim postupcima, te druga prava u svezi s kaznenim postupkom 6. pravo na poštivanje osobnoga i obiteljskog života, nepovredivost doma i korespondencije 7. slobodu misli, savjesti i vjeroispovijedi 8. slobodu izražavanja 9. slobodu mirnoga okupljanja i slobodu udruživanja 10. pravo na sklapanje braka i stvaranje obitelji 11. pravo na imovinu 12. pravo na obrazovanje 13. pravo na slobodu kretanja i stanovanja 14. osigurano uživanje prava i sloboda navedenih u ovomu Članku, ili drugim međunarodnim sporazumima što su navedeni u Dodatku ovoga dokumenta, osigurano bez diskriminacije na osnovi spola, rase, boje kože, jezika, vjeroispovijedi, političkog i drugog opredjeljenja, nacionalnoga ili društvenoga podrijetla, pripadnosti nacionalnoj manjini, vlasništva, rođenja i drugoga statusa. U dodatku Aneksa 6 definirani su ostali međunarodni sporazumi kojima se regulira zaštita temeljnih prava i sloboda: Dodatak Aneksu 6 1. 1948. Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida 2. 1949. Ženevske konvencije I - IV o zaštiti žrtava rata, i pripadajući Protokoli I - II, 1977. Ženeva 3. 1950. Europska konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda s pripadajućim Protokolima 4. 1951. Konvencija o statusu izbjeglica s pripadajućim Protokolom iz 1966. 5. 1957. Konvencija o državljanstvu udatih žena 6. 1961. Konvencija o smanjivanju osoba bez državljanstva 7. 1965. Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne

pravima i Konvencija o pravima djeteta. Ustav Bosne i Hercegovine, koji je ujedno i Aneks 4³ Okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, jasno u članu 2. definira ljudska prava i osnovne slobode.

Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju⁴ definira u članu 2. pojam nastavnog programa kao „školski dokument kojim se propisuje obim, dubina i redoslijed nastavnih sadržaja u pojedinom nastavnom predmetu.“, a u članu 4. su definirani ciljevi i načela osnovnog odgoja i obrazovanja, te u stavu (1), alineja f stoji „razvijati kod učenika osjećaj identiteta i integriteta, poštovanja civilizacijskih i kulturnih tekovina, kao i univerzalne ljudske vrijednosti.“

Navedeni dokumenti daju pravnu osnovu svakom Bošnjaku i Bošnjakinji, ali i obavezu očuvanja osnovnog prava na život i očuvanje svog kulturnog identiteta koji je jamac slobode kako sistemski, tako i u javnoj sferi, te i onoj duboko intimnoj.

II TEORIJSKE OSNOVE RADA

1. Historijski pregled formiranja nacionalnog i kulturnog identiteta Bošnjaka

Bošnjaci u svojoj etnogenezi nose naučne dokaze da su, kao i ostali narodi, mješavina različitih gena: indoevropskih, keltskih, ilirskih, slavenskih, staroafričkih, što se može vidjeti na web

diskriminacije 8. 1966. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima s pripadajućim fakultativnim protokolima iz 1966. i 1989. 9. 1966. Pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima 10. 1979. Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena 11. 1984. Konvencija protiv torture i drugih okrutnih, nečovječnih i ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja 12. 1987. Europska konvencija protiv torture i nečovječnih ili ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja 13. 1989. Konvencija o pravima djeteta 14. 1990. Konvencija o pravima radnika migranata i članova njihovih obitelji 15. 1992. Europska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima 16. 1994. Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina

³ Popis prava. Sve osobe unutra područja Bosne i Hercegovine uživaju ljudska prava i temeljne slobode spomenute u prethodnom stavku (2), koje uključuju: 1. Pravo na život 2. Pravo na nepodvrgavanje mučenju, nehumanom ili ponižavajućem postupku ili kazni 3. Pravo osobe da ne bude držana u ropstvu ili podčinjenosti ili pravo da ne obavlja prisilni ili obvezatni rad 4. Prava na slobodu i sigurnost ličnosti 5. Pravo na pošteno suđenje u građanskim i krivičnim predmetima, te druga prava u svezi s krivičnim postupcima 6. Pravo na privatni i obiteljski život, dom i poštu 7. Pravo na slobodu mišljenja, savjesti i vjere 8. Pravo na slobodu izražavanja 9. Pravo na slobodu mirnoga okupljanja i slobodu udruživanja s drugima 10. Pravo na zaključenje braka te osnivanje obitelji 11. Pravo na imovinu 12. Pravo na obrazovanje 13. Pravo na slobodu kretanja i prebivališta

⁴ Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo, datum pristupa: 15.12.2020. <https://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/zakon_o_osnovnom_odgoju_i_obrazovanju_ks.pdf>

stranici Bošnjački DNK projekat ⁵. Plemena i narodi su se kretali i ostavljali svoj trag iza sebe kako u krvi, tako i u kulturi, tradiciji, jeziku, vjeri. Sveukupnost historijskih dešavanja u ovoj maloj, pretežno brdskoj zemlji, kreirao je identitet Bošnjaka, tog naroda zarobljenog vječitoj samoodbrani vlastitog postojanja. Bosna i Hercegovina, postavljena uvijek ne rubnom dijelu nečije teritorije, zemlja koju su htjeli svi od Ilira, Avara, Tatara, Bizanta, Rimskog carstva, Mletačke republike, Austro-ugarske imperije, Osmanske imperije i sve velikoideološke komšijske borbe da je prisvoje, zemlja koja jedino sebe ima kao majku, zemlja za koju su se otimale sve maćehe sa velikim ideologijama, zemlja koju su posvajali, ali nikad prisvojili, ta zemlja koja je uvijek bila „rubna“, sebi je bila cijela i jedina. Pripadnost Bošnjaka svojoj zemlji je dio bošnjačkog identiteta utisnutog u kamen stećka tog vječitog svjedoka postojanja Bošnjaka koji leži u „zemlji svojoj, zemlji plemenitoj.“

Historijske specifičnosti našeg podneblja su neminovno utjecale na razvoj nacionalnih i kulturnih identiteta na tlu Bosne i Hercegovine koje su se prožimale. Splet ovakvih okolnosti doprinio je razvoju različitih identiteta na malom geografskom prostoru koje su historijski vezane za religiju. Religija je sastavni dio kulture, međutim na prostorima Bosne i Hercegovine religija je dominantna u kulturološkom oblikovanju. S obzirom na religijsku dimenziju u Bosni i Hercegovini danas dominiraju srpska-pravoslavna, hrvatska-katolička, bošnjačka-muslimanska i jevrejska kultura.

1.1.Prehistorija i antika

Historija prostora Bosne i Hercegovine seže još u prehistorijsko vrijeme o čemu svjedoče mnoga arheološka nalazišta (Lepenski vir, Butmir, Glasinac, Soubunar, Krehin Gradac, i druga). Novija istraživanja pokazuju da je prvi čovjek na ovom tlu živio u epohi starijeg kamenog doba.⁶

Razvoj drevnih imperija i velike Indoevropske seobe u 3. i 2. mileniju p.n.e. ostavila su trag i na Bosnu i Hercegovinu. Indoevropljani su poznavali metal i proizvodili oruđe i oružje od metala, pred kojim je kameno oruđe bile nemoćno. U tom preiodu Iliri, razdijeljeni u plemena,

⁵ Bošnjački DNK projekat, datum pristupa: 19.03.2020. <<https://bosnjackidnk.com/category/radovi/>>.

⁶ Dr. Đuro Basler se bavio intenzivnim arheološkim istraživanjima nakon Drugog svjetskog rata, te je na tlu Bosne i Hercegovine nađeno oruđe kojim se čovjek koristio, više vidjeti u knjizi Basler, Đuro 1984, „Paleolitsko doba“ u Popadić M. (ured.), *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 13

naseljavaju područja današnje Bosne i Hercegovine: Autarijati, Dezitijati, Japodi, Dalmati, Mezeji, Daorsi, Liburni, Ardani. Također, tokom I milenija p.n.e na prostor Bosne i Hercegovine prodiru i Kelti i Grci. S obzirom na to da je Bosna i Hercegovina bogata rudama: zlatom, bakrom, srebrom i željezom to je Ilirima davala veliku prednost u odnosu na komšije. Trgovačke veze sa Grcima značajno utječu na kulturu Ilira koji počinju kovati novac i susreću se sa pismom.

Jedan od najznačajnijih događaja ovog perioda je osvajanje teritorija koje su naseljavali Iliri na Balkanskom poluotoku od strane Rimljana. „Nesumnjivo je uspostava vrhovne rimske vlasti donijela već u startu određene prednosti od kojih je najvažnija prestanak dotadašnjih hroničnih sukoba i malih ratova među domorodačkim zajednicama.“ (Mesihović, 2011: 83) Kako Mesihović navodi na čelu organizacionih jedinica bili su uglavnom Iliri, a ne Rimljani. Politika Rimljana na području Ilirika je dovela do političke organizacije ilirskih plemena. Na razmeđu prahistorije i historije u 6. godini n.e. prvi ustanak protiv okupatora na zemlji bosanskoj podiže Baton Dezitijat. Ustanak je ugušen 9. g n.e.

Rimljani su na ovoj prostor doveli mnogo vojnih jedinica sastavljenih od raznih naroda i time su postavljeni temelji multietničke, multivjerske i multikulturalne zemlje Bosne.⁷ Nakon rimskog pustošenja i golgote uništena je kultura Ilira. Preživjeli Iliri su prihvatili Rimsku politiku, fiksnu politiku, rad u rudnicima i drugačiji način života u kojem su morali učestvovati. Došlo je do izmjene kulture u gradnji gradinskih naselja koju su gotovo potpuno uništena. Kulturni segment se značajno izminio, ali ne i etnički. Kako navodi dr. Enver Imamović „Romaniziranih (civiliziranih) Ilira bilo je malo.“ (1998: 24) romanizirani Iliri su uglavnom bili vojnici koji su sklapali i brakove sa strankinjama, dok je domicijelno ilirsko stanovništvo bilo u selima, te su tako očuvali svoju etničku kompaktnost.

Ilirska plemena su bila mnogobožacka⁸ i svako pleme je imalo svoja božanstva. Posebno je bio raspostranjen kult Sunca i kult zmije kao čuvarice ognjišta koji je i danas živ u narodnim vjеровanjima Bosne i Hercegovine da svaka kuća ima svoju zmiju čuvaricu. Silvan je kod Ilira bio bog šuma i pašnjaka, Bind – izvora i voda, Vidasus – bog izvora i Thana – božica lova. I danas se koristi toponimi iz ilirskog jezika koji ima indoevropsku osnovu: Ulcinj – Olcinium od

⁷ Imamović, Enver 1998, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Art 7, Sarajevo, na strani 24 navodi da su „evidentirane čak 24 razne vjere i desetine raznih božanstava.“

⁸ Vidjeti opširno Stipčević, Aleksandar 1989, *Iliri-povijest, život, kultura*, Školska knjiga – Zagreb, Zagreb.

ulkas=vuk, rijeka Tara izvedeno ime iz naziva ilirskog plemena Autarijata, Neretva - Nera etva ili božanska voda.

Vjervanja u svijetu u prvim godinama nove ere su uglavnom bila mnogobožaćka izuzev monoteizma koji su ispovijedali Jevreji. Šest godina prije Batonovog ustanka je rođen Isa, a.s. koji će svojim poslanstvom opominjati ljude da se vrate monoteizmu. Međutim nakon Isaovog uskrnuća, kako to uvijek biva s ljudima, ljudi se počnu razilaziti u mišljenjima. Kršćanstvo je bilo zabranjeno na prostorima Rimskog carstva sve do 313. godine kad je donesen Milanski edikt kojim rimski car Konstantin I. Veliki dozvoljava kršćanstvu jednak pravni položaj sa paganima. Kršćanstvo se ubrzano širilo i došlo je do različitog tumačenja Isaovih učenja, te je sazvan Ekumenski sabor u Nikeji 325. godine, kojem prisustvuje i sam Konstantin I Veliki, te miješa politiku u teologiju. Na tom saboru je Arije, biskup iz Libije, proglašen heretikom jer je učio da Isus nema božansku narav već ga je stvorio Bog. Arije je politički protjeran zbog teoloških stavova u područje Ilirika. Prvi ekumenski sabor je zapravo početak protjerivanja i proglašavanja „herezom“ svega onoga što su biskupi dogovorno mijenjali i proglašavali važećim, što je dovelo i do ponovnog raskola među crkvama. Nicejski saborom i dolaskom Arija na područje Ilirika koji je propovijedao monoteizam koji se razlikovao od zvanično prihvaćenog i politički nametnutog na Nicejskom saboru od strane cara Konstantina I Velikog, zapravo počinje postojanje i opstajanje tzv. „heretične Bosne“ i njenog neprihvatanja zvaničnih kršćanskih učenja. Istu takozvanu „herezu“ monoteizma slijede i katari iz današnje južne Francuske, kao i bogumili iz današnje Bugarske, svi podjednako protjerivani i optuživani za dualizam i višeboštvo. Višestoljetnom agresivnom crkvenom politikom su svi redom i katari i bosanski krstjani i bogumili obilježeni kao patareni (izvedenica iz korijena hebrejskog i aramejskog P-T-R, u arapskom B –T –R, oni koji su se odvojili).

1.2.Srednjovjekovna Bosna

Slavenska plemena koja su naseljavala područje Bosne i Hercegovine su nekad bila mnogobožaćka. Postoje različita historijska tumačenja o postanku bogumila u Bosni i Hercegovini. Jedni tvrde da su Goti, jedno od Jafesovih⁹ plemena, koji su već od 3. stoljeća

⁹ Nuh a.s. je nakon potopa imao tri preživjela sina Jafesa, Hama i Sama, od kojih je nastalo današnje čovječanstvo.

upadali na područja Ilirika u koje je spadala i današnja Bosna i Hercegovina, te donijeli arijevska vjerovanja u Bosnu i Hercegovinu. Muvekkit (1999: 11) pak navodi da je svećenik Jeremija osnovao novu vjeru, te „Jedna njihova grupa je 570. godine (1174/75) došla u Bosnu i tu se naselila.“ Također, Muvekkit daje informacije o postulatima vjerovanja dobrih Bošnjana.¹⁰

Sudbina Bosne i Hercegovine je u velikoj mjeri određena raspadom Rimskog carstva na Istočno i Zapadno 395. godine, čime je postala granična oblast dvije civilizacije, ali i dva posebna politička entiteta, na istočni i zapadni koji će se podjelom crkve 1054. godine definisati kao grškopravoslavni i rimokatolički. U političkom životu feudalne Bosne je dominirala autohtona bosanska vlastela, a u vjerskom Bosanska crkva čije pripadnike nazivaju bogumili, a oni sami sebe su nazivali krstjani, dobri Bošnjani ili Dobri ljudi. Širenje kršćanstva tek počinje nakon 313. godine Milanskim ediktom, a mnogobožačka slavenska plemena naseljavaju prostore Bosne i Hercegovine u 7. stoljeću, te ni njihovo pokrštavanje nije moglo početi ranije, a tek u IX stoljeću uzima veće razmjere. Nakon podjele Crkve na Istočnu i Rimsku 1054. godine, slavensko pleme Srbi većinski prihvataju pravoslavno (istočno) naučavanje, a slavensko pleme Hrvati katoličko (zapadno). Dakle, na prostoru Bosne i Hercegovine žive i pripadnici Crkve bosanske – dobri Bošnjani, i pripadnici katoličanstva i pravoslavlja. Tako je Bosna i Hercegovina postala područje na kojem živi autohtoni narod Bošnjani (Bošnjaci) čiju autohtonost potvrđuju i genetske analize¹¹ kao i antropološke u kojima su istraživanja pokazala da su srednjovjekovni Bošnjaci imali stas gorštaka tj. zadržali su ilirske antropološke osobine, te se razlikuju od Hrvata i Srba¹². Stoljećima u Humu jača pravoslavno stanovništvo nastalo pod utjecajem Bizanta, dok u središnjim dijelovima Bosne preovladava katoličko stanovništvo pod utjecajem franjevaca. O Bosni su pisali najčešće stranci Hrvati i Srbi sa stajališta nacionalističkih ideologija, i kako profesor Imamović kaže „neargumentiranim tvrdnjama da je Bosna u srednjem vijeku bila zemlja Srba i Hrvata.“

¹⁰ (Muvekkit , 1999:11): „Iako se ta religija ubraja među hrišćanske, neki vjerski propisi i obredi u umnogome se razlikuju od katoličke i pravoslavne vjere. Između ostalog, oni očituju Božiju jedinst; Isus nije Božiji sin.“ Zbog ove ključne razlike u vjerovanju Bošnjaci nisu mogli prihvatiti pokrštavanja od strane Crkve, međutim ovo jasna razlika u očitovanju Božije jedinsti je podudarna sa Islamom.

¹¹ Prof.dr. Omer Ibrahimagić sublimirajući rezultate do 2015. godine u svojoj studiji *Državnopravni kontinuitet Bosne i Hercegovine i pitanje nacije* navodi: „Naime, u BiH ima najviše ilirskih potomaka 40%, čak više nego što ih ima Albanija, iako Albanci sebe smatraju isključivo ilirskim potomcima. U Albaniji pored 30% ilirskih ima 20% slavenskih (koliko i u Hrvatskoj)...Ono po čemu je Bosna i danas specifična u odnosu na svoje susjede jeste da ima najviše ilirskih potomaka 40% i gotskih 20% i da nije slavenska zemlja, pa prema tome nije mogla biti ni srpska ni hrvatska, već svoja BOSANSKA.“ Ibrahimagić, Omer 2015, „Državnopravni kontinuitet Bosne i Hercegovine i pitanje nacije“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, godina 1, broj 2, Tuzla, datum pristupa: 21.03.2020. <<http://pf.untz.ba/dokumenti/casopisi/2015-2/06.pdf>>.

¹² Vidjeti detaljnije u knjizi Imamović, Enver 1998, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Art 7, Sarajevo, str. 45.-47.

(1998: 40) Distanciranje od nauke i priklanjanje nacionalističkim ideologijama ipak nije donijelo željene rezultate, jer historijski tragovi su nepobitni „Svi spomenici isključivo spominju bosanski narod (Natio bosnensis) koji nosi ime po svojoj domovini.“ (Imamović, 1998: 40)

Konstantin **Porfirogenit** još u 10. stoljeću u spisu „De administrando imperio“ spominje zemlju „Bosona“ u slivu rijeke Bosne. Prvi pisani trag do sada pronađen, **Povelja Kulina bana Dubrovčanima**¹³ 29.08.1189.godine, potvrđuje, de jure, nezavisnost Bosne kao samostalne feudalne države. Kulin ban je očito bio pripadnik Crkve bosanske, s obzirom na činjenicu da je papa vršio pritisak na njega da se odrekne „hereze“¹⁴, što je Kulin ban i učinio na Bilinom polju 08.04.1203. godine i tim potpisom je, politički mudro, očuvao nezavisnost Bosne izvjesno vrijeme od progona i vojnih napada katoličke crkve. Bosna i Hercegovina potvrđuje svoju samostalnost i nezavisnost i kao kraljevina. Naime, ban **Tvrtko I Kotromanić** postaje njen prvi kralj 1377. godine, a već 10.04.1378. to potvrđuje i svojim potpisom kako navodi Imamović, M. (1997: 61) „U povelji koju je 10.IV 1378. izdao Dubrovčanima, Tvrtko piše da mu je Bogom darovano u nasljedstvo prijestolje i kraljevstvo njegovih predaka...“

Za opstanak starosjedilačkog stanovništva Bošnjana u Bosni i Hercegovini kao kompaktne kulturne i etničke zajednice sve do 15. stoljeća zaslužni su kako reljef satkan od visokih i teško pristupačnih planina tako i specifična vjerska pripadnost Crkvi bosanskoj koja je kao vjerska institucija Bošnjana imala dominantnu ulogu i u političkom životu starosjedilaca, ali je gradila i osobine dobrote, plemenitosti, poštenja i pravičnosti te su, nipošto slučajno, nazvani Dobrim Bošnjanima. Vjerski miješani brakovi između Bošnjana i katolika ili pravoslavaca su sklapani isključivo među pripadnicima vladarskih porodica u svrhu održavanja političkih saveza, dok je ostatak stanovništva zazirao od ovakvih miješanja, te je i to jedan od razloga zašto nije došlo do većeg miješanja Bošnjana sa drugim narodima.

Ni katolička ni pravoslavna crkva nisu odustajale od pokrštavanja bosanskih krstjana „Tako je postepeno preobraćenje bosanskih krstjana na pravoslavlje u oblasti Huma teklo srazmjerno mirnim putem, dok su dijelovima Podrinja heretici sredinom XV stoljeća progonima i silom uvođeni u pravoslavlje.“ (Imamović 1997: 53) Također, krajem 12. i početkom 13. stoljeća

¹³ Transkripcija teksta Povelje Kulina bana je dostupna u knjizi Klaić, Nada (prir.) 1958, *Izvori za Hrvatsku povijest II*, Školska knjiga – Zagreb, Zagreb, str. 13.

¹⁴ Crkvi je „herezom“ nazivala sva ona učenja koja su se razlikovala od njihovog. Nameće se pitanje da li je uopće katolička crkva imala moralno pravo nazivati vjerovanja drugačija od svojih „herezom“, obzirom da je i sama bila nedosljedna u svojim vjerovanjima i vrlo često ih mijenjala.

bosanski krstjani su bili izloženi inkviziciji katoličkih redova, prvo dominikanaca, a onda i franjevacu, dok je pravoslavicima i katolicima u doba Osmanske vladavine bilo dozvoljeno da zadrže svoju vjeru i običaje.

Osmanska imperija zauzima prostor Bosne i Hercegovine u 15. stoljeću¹⁵ i to bez pruženog otpora. Bošnjani nisu odobravali politiku koju je vodio posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević koji se priklonio njihovim progoniteljima Crkvi. Naime, Crkva je vršila konstantan progon i mučenja osnivajući i posebne redove za provođenje inkvizicije nad Bošnjanima zbog „bosanske hereze“. Stjepan Tomašević, nije mogao da iskorijeni „herezu“ kako je to od njega tražila Crkva, kao ni njegovi prethodnici. U pokušaju da spasi svoje kraljevstvo za pomoć se obratio Crkvi i evropskim kraljevima i, kao što to obično biva na ovim prostorima, Evropa i Crkva su davali deklarativnu podršku i stajali sa strane nadajući se da će Osmanlijama poći za rukom istrjebljenje „bosanske hereze“, koja je godinama mučila kršćanske poglavare i kojoj nisu uspjeli stati u kraj. Bošnjani nisu pružali otpor Osmanlijama, već su vrlo lahko prihvatili islam i to na dobrovoljnoj osnovi, kako zbog vjerskih mučenja i progona od strane Crkve i inkvizicije kojoj su godinama bili izloženi tako i zbog samih osnova vjerovanja i poimanja osobe Isa, a.s., također postoje indicije i da je dio Srba i Hrvata prešao na islam.

Za muslimane u Bosni su, za vrijeme osmanske vladavine, upotrebljavali dva naziva „Turčin“ i „Bošnjak“. Nazivom „Turci“ je akcent bio na religiji Bošnjaka „...htjelo se reći da su oni „turske“ tj. islamske vjere...“ (Imamović 1997: 14) čime je napravljena distinkcija po osnovu vjere u odnosu na ostale južnoslavenske narode. Razlika po osnovu vjere nije jedino kod Bošnjaka odigrala ulogu nacionalnog formiranja „...nema razloga da se to posebno naglašava samo kod Muslimana, pošto je konfesionalni momenat i kod Srba i Hrvata, također, odigrao istovjetnu ulogu.“ (Purivatra, 1972: 21) Međutim, Bošnjaci su bili svjesni da taj naziv ne odražava njihovu nacionalnu pripadnost, te su se ograđivali od naziva Turci, iako su ih susjedni narodi zbog prihvatanja islama, ali i pokušaja zatiranja bošnjačke nacionalnosti, uporno tako nazivali, pa čak u neformalnoj komunikaciji ih i danas nazivaju „Turci“. „Tako je zabilježeno da su 1568. godine neki Bošnjaci odbili da u ispravu o zaključenju nekog posla u Zadru budu upisani kao Turci, pa su na vlastiti zahtjev uvedeni kao „Mussolmani di Bossina“.“ (Imamović 1997: 14). Za vrijeme vladavine osmanskog sultana Bajezita 1481.-1512. godine u Španiji 1492. i Portugalu 1496. godine počinje izgon Jevreja, koji se doseljavaju, između ostalog, i na područje

¹⁵ Osvajanje Bosne i Hercegovine se dešavalo postepeno, duži niz godina, a uzima se 1463. godina kao godina u kojoj su Osmanlije zauzele Bosnu, a 1478. Hercegovinu.

Bosne u okviru Osmanskog carstva. Dolaskom Osmanske imperije na naše prostore država Bosna i Hercegovina, kao i mnoge druge koje je pokorilo Osmansko carstvo, gubi svoju nezavisnost i državnost, ali im Osmanlije u kulturnu baštinu ostavljaju islam i podlogu orijentalno-kulturološke matrice.

Razvoj bošnjačke kulture je imao teško održiv put iz nekoliko bitnih razloga. Naime, povlačenjem Osmanskog carstva 1878. godine sa naših prostora većina bošnjačke inteligencije se iselila u Tursku. Time je otežano kulturološko obrazovanje većine Bošnjaka koji su ostali u Bosni i Hercegovini. Dolazak Austro-Ugarske imperije od 1878. do 1918. godine na naše prostore je značio procvat katolicizma, te samim time je kulturni identitet Bošnjaka bio loše pozicioniran. Osim izгона na koje su Bošnjaci prisiljavani različitim metodama, nad njima je vršen i genocid u jednom dugom vremenskom kontinuumu za koji niko nikad nije ni procesuiran niti odgovarao, kao i nasilno pokrštavanje posebno u Plavu i Gusinju. U vremenu austrougarske vladavine termin Bošnjak je zamijenjen terminom Muhamedanac ili Muhamedovac, ali taj naziv nije bio prihvaćen od strane naroda, te sve češće počinje upotreba naziva Musliman. Ovakav naziv narod prihvaća kao svoju etničku, nacionalnu i političku oznaku. Zemaljska vlada BiH je 04.10.1907. godine internom naredbom¹⁶ propisala da se narodni jezik zove srpsko-hrvatski, odnosno hrvatsko-srpski, te time je zvanično ukinut naziv bosanski jezik. U svojim autonomnim ustanovama Bošnjaci su mogli koristiti, donošenjem posebne vladine odluke 20.11.1907. godine, naziv bosanski jezik.

1.3.Doba Jugoslavija

U kasnijem historijskom razvoju poslije 1918. godine u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, te kasnije periodu Jugoslavija naziv bosanski jezik se gubi do prvih mjeseci 1991. godine. Kulturni identitet na prostoru Bosne i Hercegovine, dakle, nije kao što je uobičajeno utemeljen na jeziku, iako postoje specifičnosti bosanskog, srpskog i hrvatskog jezika, već na religiji i običajima. Političke pretenzije komšija prema teritoriji Bosne i Hercegovine i njenom narodu nisu jenjavale,

¹⁶ Naredba Zemaljske vlade BiH od 04.10.1907. broj: 168539.

premda zakonitosti razvoja sva tri naroda i Bošnjaka i Srba i Hrvata imaju istovjetne, bitne značajke.¹⁷

Također, osnivanjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba 29.10.1918. godine, Bosna i Hercegovina postaje njena pokrajina. Država Slovenaca, Hrvata i Srba nije od sila Antante dobila priznanje, te je pregovarala sa Kraljevinom Srbijom o ujedinjenju. Tako je 01.12.1918. godine došlo do ujedinjenja i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U samom nazivu države Bošnjaci su diskriminirani. Postepeno su mijenjane uredbe koje su regulisale upravljanje vakufskom imovinom, da bi nakon preimenovanja naziva države u Kraljevinu Jugoslaviju 1929. godine počela priprema agrarne reforme u kojoj je oduzimana zemlja Bošnjacima. To je proizvelo ekonomsku i socijalnu destrukciju Bošnjaka, koje su preduslov za kulturološku destrukciju jednog cijelog naroda. Svi pokušaji da se poštuje ravnopravnost historijsko – političkih jedinica i ravnopravnost Bosne i Hercegovine kao njene članice nisu urodili plodom. Predstavnici hrvatskog i srpskog naroda su svoje interese ostvarivali preko centara u Zagrebu i Beogradu i nisu bili istinski predstavnici bosanskohercegovačkog naroda. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije, počinje Drugi svjetski rat i vrijeme „Druge Jugoslavije“. Na prvom zasjedanju ZAVNOBIH-a 25.11.1943. godine u Mrkonjić gradu donesena je odluka o obnovi državnosti Bosne i Hercegovine, potvrđene su njene historijske granice iz vremena srednjovjekovne Bosne, te je definisana kao jedna od šest ravnopravnih republika u tadašnjoj Jugoslaviji. U Drugom svjetskom ratu kao etničko i nacionalno-političko ime se afirmira ime Musliman na Drugom zasjedanju ZAVNOBIH-a 1944. godine na kojem je Josip Broz Tito zajamčio jednakost Muslimana, Srba i Hrvata što je izigrano, jer službena politika u razdoblju između 1947 – 1949. godine ukida nacionalno ime Musliman. Na Trećem zasjedanju AVNOJ-a 1945. godine Milovan Đilas definira Bošnjake kao etničku grupu, te nakon prepirke srbijanskih i bosanskohercegovačkih delegata, a na intervenciju Tita Bosna i Hercegovina dobija status republike sa naglaskom da u njoj stanuju dijelovi hrvatskog i srpskog naroda i bosanskohercegovački muslimani. Husaga Ćišić je predstavkama 1945. i 1946. godine reagovao što nije unesena šesta buktinja na grb Jugoslavije koja bi označavala Muslimane – Bošnjake kao šesti jugoslavenski narod. Njegov prijedlog nije usvojen. Kasnije Ustavom iz 1963. godine unesena je šesta buktinja, ali njeno značenje nije bilo prihvaćanje Bošnjaka kao naroda, već su

¹⁷ Imamović, Enver 1998, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Art 7, Sarajevo, str. 34-37, detaljno navodi pisanje Josipa Ljubčića iz 1895. godine u brošuri „Spor između Srba i Hrvata“ u kojem je pojašnjena logika iste okosnice postojanja sva tri naroda i Bošnjaka i Srba i Hrvata, te srpske i hrvatske nacionalističke odgovore na takva pisanja.

buktinje simbolizovale šest republika bivše SFRJ. Državnost Bosne i Hercegovine nije riješila pitanje autohtonog naroda Bosne, Bošnjaka. Bošnjaci su imali opcije da se izjasne kao Hrvati, Srbi ili neopredijeljeni do 1971. godine kada im je data opcija da se izjasne kao Muslimani, sa velikim M u smislu narodnosti čime je nastavljeno negiranje Bošnjaka kao naroda, ravnopravnog sa ostalim narodima Druge Jugoslavije. Uz sve navedeno negiran je i bosanski jezik, kojim je davne 1189. godine Kulin ban napisao povelju Dubrovčanima, te nametnut naziv srpskohrvatski-hrvatskosrpski kao zvaničan jezik u tom periodu. „U historijskom periodu za koji se okvirno može kazati da pripada periodima dviju Jugoslavija, kraljevske i socijalističke, može se sa kulturološkog stajališta tvrditi da pripada konceptu *nasljednog i državnog nacionalizma*“ (Fejzić-Čengić, 2009: 93), te da se srpstvo „u ovih sedamdesetak godina (preciznije, šezdeset osam) ostvarivalo kroz jugoslovenstvo.“ (Fejzić-Čengić, 2009: 93) Tek 1993. godine Bošnjaci imaju priliku da se izjasne kao pripadnici svog autohtonog naroda Bošnjaka.

Ignoriranje postojanja Bošnjaka i njihovog nacionalnog i kulturnog identiteta vršeno je kontinuirano, te tako su u „Enciklopediji Jugoslavije izostavljene mnoge institucije koje su u životu Muslimana – ali i drugih naših naroda – igrale važnu ulogu (na primjer, musafirhane, muvekihane, karavan-saraji, kapetani, dizdari, derviši itd).“ (Purivatra, 1972: 18.) Također, Purivatra se u istom djelu osvrće i na druge postupke koji ignoriraju doprinos Muslimana /Bošnjaka nauci, književnosti i umjetnosti.

Evidentno je više faktora koji su utjecalo na kasno osvještenje Bošnjaka u nacionalno-identitetskom smislu. Konfesionalni momenat je imao istoznačnu ulogu i kod Bošnjaka i kod Srba i kod Hrvata. Međutim, jasno je da se Bošnjaci diferenciraju od ostalih naroda islamske vjeroispovijesti, ali i od svojih komšija Hrvata i Srba¹⁸ koji su provodili dugogodišnju politiku „velikosrbizacije“ i „velikokroatizacije“ koja nije urodila njima željenim rezultatima. Također, politika i zakonski okviri do Kardeljevog ustava nisu Bošnjacima omogućavali da se izjasne onako kako se osjećaju, te su bili zakonski prisiljeni da se izjašnjavaju kao Srbi, Hrvati ili neopredijeljeni. Osmanska imperija je u skladu sa postulatima islama organizovana nadnacionalno „...osmanski pluralizam je jasan nastavak prethodnih islamskih tradicija pluralizma koje su bile prisutne u mnogim muslimanskim zemljama, ali je unaprijeđen i nastala je nova sinteza pod nazivom milleta.“ (prir. Alibašić, 2005: 280), te samim time Bošnjaci su bili

¹⁸ Vidjeti statistiku izjašnjavanja prilikom popisa stanovništva 1948., 1953. i 1961. u Purivatra, Atif 1972, *Nacionalni i politički razvitak muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, str. 32-34., iz kojih je jasno da su se Muslimani prvom prilikom koja im je zakonski dozvoljeni izjasnili od „neopredijeljen“ u „Musliman“, a i samo izjašnjavanje „neopredijeljen“ jasno pokazuje da se nisu osjećali ni Srbima ni Hrvatima.

okrenuti nadnacionalnom odnosno spadali su u „Milleti –i islam“, nezavisno od njihove rase, kulture, jezika ili čak sekte. „Tako su Millet-i islam činili Turci, Arapi, Kurdi, Albanci, Bosanci , Lasi itd.“ (prir. Alibašić, 2005: 280-281), što je bilo preskakanje političke stepenice koje se moralo desiti prije sazrijevanja svijesti Evrope i svijeta za pripadanjem nečemu mnogo većem od nacije. To im je dalo i otvorenost duha o kojem je pisao Muhamed Filipović¹⁹ „... da nismo jednom napokon shvatili da Bosna nije ničija do svoja i onoga ko u njoj živi i ko sa njom živi. Na izgled parcijalan i podijeljen, povijesni se duh bosanskog naroda počinje očitovati kao realna osnova zajednice jednog naroda i više nacija.“, za razliku od zatvorenog, plemenskog duha koji je na nižem stepenu civilizacijskog razvoja, kao i duha nacije koji preovladava Evropom koji je također na nižem stepenu razvoja, otvorenosti i prihvatanja. Sljedeći stepen u razvoju nacije je kako Šijaković (2008: 114) navodi „Nacija mora da bude otvorena društvena grupa koja poštuje demokratiju kao proceduru i podstiče liberalizam kao princip života i rada. Savremena nacija podrazumijeva grupu koja integriše najviše civilizacijske karakteristike, stvara uslove i podstiče kreativan, racionalan i produktivan rad.“ Ovakvo definiranje društvenih odnosa regulirano je prvi put Medinskom poveljom²⁰ 623. godine i možemo je nazvati i prvim demokratskim ustavom, dok Evropa tek u 20. i 21. stoljeću prolazi konstituisanje nacije u otvorenom smislu. Pripadanje nadnacionalnom islamu i otvorenom duhu, ne znači ni slučajno da Bošnjaci nisu razvijali svoju kulturu, vezano za svoje podneblje, običaje i tradiciju, već znači da je sama svijest o pripadanju prevazišla distinkcije i ograničavanje na isključivo nacionalno i dosegla prihvatanje drugog i drugačijeg u okviru nadnacionalnog što islam u svojoj suštini i jeste.

1.4. Bosna i Hercegovina u 21. stoljeću

Progresivno nacionalno djelovanje i osvještavanje Bošnjaka započinje raspadom Jugoslavije i nezavisnošću Bosne i Hercegovine, te se intenzivira razvoj bošnjačke kulture koja se u velikom

¹⁹Biserje – magazin za kulturu i društvo 2020, *Sjećanje na Muhameda Filipovića i Bosanski duh u književnosti*, datum pristupa: 13.07.2020. < <https://www.biserje.ba/sjecanje-na-muhameda-filipovica-i-bosanski-duh-u-knjizevnosti/> >. U eseju Muhameda Filipovića “Bosanski duh u književnosti-šta je to?” jasno se vidi nadnacionalnost i otvorenost bosanskog duha kroz analizu književnosti stvaranu na ovim prostorima. Međutim, srpski i hrvatski nacionalizam su imali i imaju pretenziju tumačenja bosanske književnosti kao nacionalne, srpske ili hrvatske, ili odbacivanja iste kao strane, orijentalne, težeći ka svojim maticama Beogradu i Zagrebu, dok su Bošnjaci jedini bez rezervne države, ni Srbi, ni Hrvati, ni Turci, koji su održavali i gajili otvoreni bosanski duh.

²⁰ Topalović, Elvir 2016, *Medinska povelja: politološko, pravna i mirovna dimenzija*, Preporod – islamske informativne novine, datum pristupa: 13.07.2020. <<https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/teme/item/5931-medinska-povelja-politoloska-pravna-i-mirovna-dimenzija>>.

dijelu historije „samo“ održavala. Veliki dio zasluga za održavanje kulture Bošnjaka pripada književnicima i drugim aktivistima koji su u svoje stvaralaštvo utkali slike života iz svoje svakodnevnice, te naučnicima iz različitih oblasti koji su svojim objektivnim radom, kritičkim promišljanjem i zdravim razumom, analizama i nalazima dolazili do spoznaje stvarnih događaja, a ne ideološki nametnute historije, te nam to i ostavili u naslijeđe. Bosna i Hercegovina u 21. stoljeću je država u kojoj je većinski, autohtoni narod Bošnjaci. Novo doba je doba globalizacije koje se nužno odnosi i na aspekte kulturnog identiteta Bošnjaka, te dolazi do sudaranja i miješanja starih i novih vrijednosti. „Za Bosnu i Hercegovinu bi se moglo reći da već sada ima značajan broj elemenata *nove kulture*, ali unatoč svemu, da u njoj nisu prestali postojati elementi *stare kulture, tradicionalne kulture*.“ (Fejzić-Čengić, 2009: 24)

Pokušaji istrebljenja Bošnjaka na evropskom „civiliziranom“ tlu provođeni na sve moguće načine, od namjernog iskrivljavanja historijskih činjenica, preko ukidanja njihovog imena i naziva jezika, uništavanja spomenika i knjiga, do historijskih ponavljanih svirepih mučenja i genocida ipak nisu urodili plodom. Postojanje Bošnjaka kao jednog naroda sa specifičnim antropološkim, psihološkim i kulturološkim karakteristikama je de facto i od 1993. godine potvrđeno i de jure. Bošnjaci su uspjeli preživjeti, održati i razvijati svoj kulturni identitet često izložen različitim i oprečnim akulturacijskim procesima. „Bosanska hereza“ , onaj nesalomljivi duh koji su gajili Dobri Bošnjani, doprinijela je održanju kritičnog mišljenja i otvorenosti duha kroz bogatu i krvavu historiju. Globalizacijski kulturni trendovi utemeljeni su na „pluralnosti jednoulja“ (Fejzić-Čengić, 2009: 173), postavlja se pitanje da li će „bosanska hereza“ biti pokošena globalizacijom ili će pak nastaviti opstojati kao „hereza“ i u globalizaciji?

2. Kulturni identitet Bošnjaka

Kultura i identitet su pojmovi koji se često koriste, ali uvijek ostaju široki i neodređeni, polivokni zavisno od interpretacije svake individue. Razmatrajući pojam kulture u širem kontekstu, ona se odnosi i na materijalno – izvanjsko stvaralaštvo čovjeka, ali posebno na duhovno – unutrašnje stvaralaštvo. Na tom tragu čovjekove ambivalencije čovjeka kao građanina Habermas (1969: 73) vidi u dvije uloge „bourgeois i homme“. U najširem smislu možemo reći da pod pojmom kultura podrazumijevamo sve procese, promjene i tvorevine koje nastaju u oblasti materijalnog i

duhovnog rada čovjeka. Također, kultura je razvojni proces, koji ima svoju historijsku i dinamičnu crtu. Čovjek je stvaralac, ali i konzument kulture, iz čega proizlaze dva procesa koja se odvijaju paralelno i uzajamno i to prenošenjem već stečenog kulturnog naslijeđa i stvaranjem novih kulturnih vrijednosti. Dakle, pojam kultura obuhvata sve ono što je čovjek stvorio i prihvatio kao vrijednosti: zakoni, moral, religija, književnost, običaji, odgoj, umjetnost, navike, znanje, vrijednosti, muzika, itd. Kultura je transgenerički proces koji se obavlja simbolima, jezikom, običajima. Proces akulturalizacije i asimiliranje u drugu kulturu bi značio: gubljenje svog kulturnog identiteta, svojih kulturnih elemenata, prihvaćanje tuđih običaja, jezika, vjere i sl.

Kad analiziramo bitna obilježja kulture možemo zaključiti:

- Kultura je stvaralački fenomen
- Kultura se uči i prenosi
- Kultura se mijenja
- Kultura je grupni fenomen
- Kultura je zajednička, prihvata je većina pripadnika određenog društva.

S obzirom na to da je kultura društveni fenomen karakterističan za ljudsku rasu, jer samo čovjek je taj koji mijenja prirodu oko sebe i samog sebe, ona je vrlo značajna za poimanje određenog društva i duboko ga karakteriše, uobličuje i reformira.

U fazi reprezentativne javnosti Habermas manifestaciju javnosti veže za značajke kulture koje proizlaze iz atributa ličnosti koje definira kao “insignije (grbove, oružje), habitus (odijevanje, frizuru), manire (način pozdravljanja, ponašanja) i retoriku (oslovljavanje, govor sa formalitetima uopće).“ (Habermas, 1969: 15). Habermas vrlo jasno navodi izvanjske značajke čovjeka kao agenta društva, nosioca vanjskih, manifestnih kulturnih obilježja društva kojem pripada, ali je čovjek i čovjek među ljudima, onaj nosilac pounutrenih kulturnih vrijednosti, nosilac kulturnog identiteta određene skupine koja je *per se* različita od neke druge skupine.

„Hofstede²¹ razlikuje dvije vrste kulture i to kulturu jedan pod kojom podrazumijeva obrasce razmišljanja, osjećanja u užem smislu za svakog pojedinca i kulturu dva koja je „uvijek dio kolektivnog fenomena, koji je barem djelomično podijeljen sa ljudima koji žive ili su živjeli u

²¹ Hofstede, Geert, Hofstede, Geert Jan i Minkov, Michael 2010, *Cultures and Organisations: Software of the mind – Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival*, McGRAW-HILL Book Company Europe, Berkshire, England.

istom društvenom okruženju u kojoj je i naučena.“²² (Hofstede, Hofstede i Minkov, 2010: 6) Hofstede naglašava da se kultura uči, a ne nasljeđuje, tj. da potiče iz socijalne sredine, te nije biološki naslijeđena, te da je ona ono što se nalazi između općih osobina ljudske prirode s jedne strane i specifičnih individualnih osobina koje su djelomično naslijeđene i djelomično naučene s druge strane.

S obzirom na to da postoje mnogi načini na koje se manifestira pripadnost određenoj kulturi i njena različitost od neke druge kulture (Hofstede, Hofstede i Minkov 2010: 7) je razvio koncept od 4 pojma koji zajedno pokrivaju sveukupni koncept kulturnog identiteta: simboli, heroji, rituali i vrijednosti.²³

Pod grupu simbola Hofstede svrstava „riječi, geste, slike ili objekte koji nose određeno značenje koje prepoznaju oni koji pripadaju istoj kulturi.“²⁴ (Hofstede, Hofstede i Minkov 2010: 8) odnosno ono što Habermas obuhvata pojmovima insignije, habitusa i retorike. Dakle, podrazumijeva žargonske riječi, način odjevanja, statusne simbole, zastave i slično.

Grupu heroja definira kao „osobe, žive ili mrtve, stvarne ili imaginarne, koje posjeduju osobine koje su visoko cijenjene u određenoj kulturi i koje služe kao model ponašanja.“²⁵ (Hofstede, Hofstede i Minkov 2010: 8). Razmatra i današnje doba televizije, dodala bih i globalne medijatzacije društva, kao vrijeme u kojem pojavnost postaje sve značajniji faktor koji utječe na izbor heroja.

U grupu rituala svrstava „kolektivne aktivnosti, tehnički suvišne za dosezanje željenog kraja, no u sklopu kulture, smatraju se društveno bitnim te se zbog samih sebe i provode.“²⁶ (Hofstede, Hofstede i Minkov 2010: 9) ili ono što Habermas obilježava pojmom manira. Tu spadaju čestitanja, proslave, godišnjice, društvene i vjerske ceremonije i obilježavanja bitnih datuma.

²² „Culture is always a collective phenomenon, because it is at least partly shared with people who live or lived within the same social environment, which is where it was learned.“ (Hofstede, Hofstede i Minkov, 2010: 6) Publikacija korištena na engleskom jeziku.

²³ „Culture differences manifest themselves in several ways. From the many terms used to describe manifestations of culture, the following four together cover the total concept rather neatly: symbols, heroes, rituals, and values.“ (Hofstede, Hofstede i Minkov 2010:7)

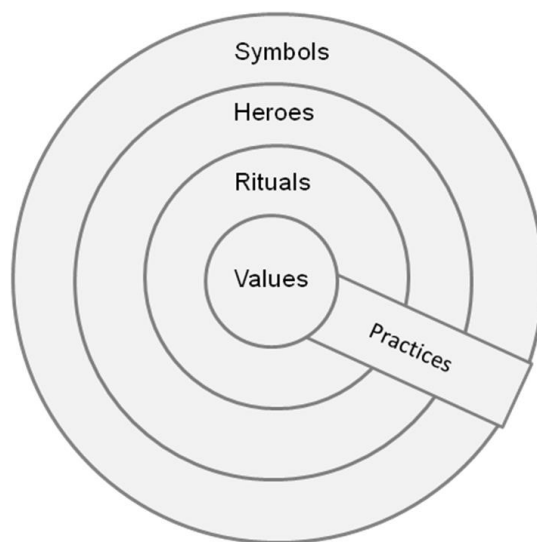
²⁴ Symbols are words, gestures, pictures, or objects that carry a particular meaning that is recognized as such only by those who share the culture.” (Hofstede, Hofstede i Minkov 2010: 8)

²⁵ “Heroes are persons, alive or dead, real or imaginary, who possess characteristics that are highly prized in a culture and thus serve as models for behavior.” (Hofstede, Hofstede i Minkov 2010: 8)

²⁶ Rituals are collective activities that are technically superfluous to reach desired ends but that, within a culture, are considered socially essential. They are therefore carried out for their own sake.” (Hofstede, Hofstede i Minkov 2010: 9)

Vrijednosti je možda najteže objasniti, prije svega što ih čovjek stiče u ranom djetinjstvu, na nesvjesnom nivou, te su vrlo čvrste i teško se mijenjaju. One su unutarnji, nevidljivi dio čovjeka, te ih je nemoguće opservirati izvana i moguće ih je samo nazirati kroz reakcije u različitim okolnostima. „Vrijednosti su široke tendencije da se određena stanja preferiraju nad drugima.“²⁷ (Hofstede, Hofstede i Minkov 2010: 9)

Dakle, u vanjske manifestacije kulture, odnosno onaj praktični, vidljivi dio ubrajamo simbole, heroje i rituale, dok je vrijednost pounutrena, nevidljiva i teško promjenjiva, posjeduje dva pola, pozitivan i negativan. Hofstede-ov dijagram (Hofstede, 1991: 9) zorno predstavlja ovaj odnos:

Ilustracija 1 Hofstedeova ilustracija četveropojmovnog koncepta kulture (Preuzeto Hofstede, Hofstede i Minkov 2010: 8)

Na ilustraciji 1 je, zapravo, vidljiva sprega vanjskih manifestacija, odnosno njihov doživljaj od strane pojedinca koji ga interpretira sa svog unutrašnjeg stajališta, odnosno vrijednosti.

U razmatranju kulturnog identiteta Bošnjaka, kao i bilo čijeg kulturnog identiteta, potrebno ga je postaviti u Hofstede-ov četveropojmovni koncept djelovanja i vrijednosti koji su oblikovani historijski, te očuvani u manjoj ili većoj mjeri.

2.1. Bošnjaci po Hofstede-ovom modelu

U uvodnim razmatranjima ovog rada dat je sažetak bogate historije kroz koju su prošli Bošnjaci i koja je oblikovala njihov kulturni identitet u različitim fazama. Akulturacijske procesi koje su

²⁷ „Values are broad tendencies to prefer certain states of affairs over others.“ (Hofstede, Hofstede i Minkov 2010: 9)

Bošnjaci prošli ponajbolje su vidljivi u pisanoj riječi. Povelja Kulina-bana je napisana bosančicom. Bosančicu su Bošnjaci upotrebljavali sve do dolaska Osmanlija. Njihovim dolaskom bosanski jezik biva „historijski akulturiran na specifičan način“ (Fejzić-Čengić, 2009: 66), uklopljen, ali ne i uništen, preciznije biva obogaćen. Bošnjaci u četiri stoljeća osmanske vlasti koriste i bosanski, i turski, i arapski i perzijski. Razvijaju specifičan književni oblik alhamijado književnosti. Ortografiju arapskog jezika prilagođavaju fonologiji bosanskog jezika. Kulturološki obogaćuju i materijalnu i nematerijalnu kulturu što proširuje njihovu kulturno-identitetsku osnovu na orijentalno-kulturološku matricu.

Dolazak Austro-Ugarske monarhije za Bošnjake je „traumatični trenutak historijske prekretnice“ (Kordić, 2012: 75) koji se odmah ogledao u jeziku, gospodarstvu, i s dugoročnim efektima na kulturni identitet. Naime, usprkos činjenici da su se u Bosni i Hercegovini aktivno koristila četiri jezika, a osim bosanskog, turskog, arapskog i perzijskog „komunikacija se odvijala i na ... španjolskom, jevrejskom, latinskom i staroslavenskom“ (Fejzić-Čengić, 2009: 67) gotovo preko noći, ovaj autohtoni narod postaje nepismen, te mora savladavati i njemački jezik. Dolazak Austro-Ugarske monarhije zasnovanu orijentalno-kulturološku matricu, nužno okreće ka okcidentu. Praćenje tog vremena velikih kulturoloških turbulencija se naročito ogleda u književnosti „...i to prije svega u najmanje dva svoja temeljna oblika: literatura zakovana za perpetuirajuće ponavljanje jednog zauvijek izgubljenog vremena, ..., s jedne strane, te, s druge strane, literatura stalnog prisjećanja na traumatični trenutak historijske prekretnice, i to kako u smislu obnavljanja kataklizmičke slike samog trenutka propasti i nestanka jednog svijeta gotovo na način neke vrste očajničkog ritualiziranog mazohizma, tako i u smislu iskonske starinačke mudrosti podsjećanja na iskustva žrtava, padova i uspona te uopće nastojanja jednog vremena da se, pred silinom ni neslućenih iskušenja života, kako-tako iznađe put opstanka i historijskog izbavljenja, uključujući i nauk historijskih zabluda i sretnijih, u pravilu u nužnosti iznađenih i često kompromisnih životnih rješenja.“ (Kordić, 2012: 75) Historijske promjene, kulturno-identitetske promjene kulturoloških matrica od orijenta ka okcidentu, kulturno-identitetska zbunjenost, različite ideološke postavke u društvu mogu se vrlo jasno pratiti kroz književno stvaralaštvo ovog podneblja.

2.1.1. *Simboli Bošnjaka*

Razmatrajući kulturu Bošnjaka potrebno je osvijestiti razliku između individualnog i kolektivnog. Dakle, ono što za pojedinca jeste, ne mora biti takvo i za kolektivno, odnosno većinsko u kulturi. Kulturni identitet Bošnjaka je sačinjen od manifestirajućih elemenata i onih pounutrenih. U posmatranju manifestnih elemenata mogu postojati pojedinačne razlike, ali kulturu čini većina.

Prva stepenica stvarnog kulturocida je ukidanje naziva jezika koje se Bošnjacima desilo 1907. godine. Jezik je materijalizacija misli. Jezik se uči u porodici, transgeneričan je i njime se prenosi kultura. Bošnjaci su koristili cijelo bogatstvo ortografskih normi u svom jeziku, ali su uvijek na vlastitom bosanskom jeziku izražavali svoje misli i prenosili ga sa generacije na generaciju. Jezik je jedan od prvih i osnovnih načina prenošenja kulture. Ukidanje naziva bosanskog jezika je prvi veliki zemljotres kojima se nad Bošnjacima počinje vršiti kulturocid. Bosanski jezik, koji je jedno vrijeme nazivan nakaradnim pseudonimima, ipak preživljava i vraća svoje ime u službenu upotrebu 1991. godine.²⁸ Vraćanja imena bosanskom jeziku dovodi i do vraćanja narodnog imena Bošnjak na Prvom bošnjačkom saboru 28.09.1993. godine. Posljednja decenija 20. stoljeća je period bošnjačke renesanse koji pokušava biti ugušen krvavim ratom i najnehumanijim zločinima nad Bošnjacima na evropskom tlu zaogrnut plaštom dugogodišnje evropske šutnje.

Sljedeći simbol Bošnjaka koji ima izuzetnu i botaničku i kulturnu vrijednost je bosanski ljiljan. Bosanski ljiljan je posebna vrsta ljiljana koja je dugo smatrana podgrupom *Lilium pyrenaicum* ili *Lilium carniolicum*, ali 2005. godine je klasificiran u posebnu vrstu ljiljana. Neobična boja bosanskog ljiljana zlatno-žuta ga je obilježila i imenom „zlatni ljiljan“. Spada u ugroženu biljnu vrstu i raste u Dinaridima i Bjelašnici, dakle na nadmorskim visinama od 1200 do 1900 m. Simbolizam bosanskog ljiljana ide u prošlost Kraljevine Bosne i grba dinastije Kotromanića i simbolizira državnu, političku, religijsku nezavisnost. Utkan je u kulturu pamćenja nezavisnosti stanovnika Bosne, njenog prkosa prema nametanjima koja su dolazila od Crkve, kao i bošnjačku renesansu, te ga danas smatramo jednim od važnih kulturnih simbola Bošnjaka. Simbol grba Bošnjaka je koncipiran na bosanskom ljiljanu, te kao takav obilježava i početak agresije na Bosnu i Hercegovinu i njenu odbranu.

²⁸ O bosanskom jeziku i pisanom stvaralaštvu Bošnjaka u javnoj sferi vidjeti više u djelu prof. Fahire Fejzić-Čengić (2009): *Medijska kultura u BiH*, Connectum, Sarajevo

Tradicionalnu bosansku kuhinju laici često poistovjećuju sa turskom, premda se ove dvije kuhinje u mnogočemu razlikuju. Enver Čolaković u djelu „Legenda o Ali paši“ napisanom 1944. godine spominje visočku pečenicu koja je vrlo specifičan dio kulinarske tradicije Bošnjaka i neizostavni dio oštih bosanskih zima. Proizvodnja visočke pečenice je utemeljena na višestoljetnoj tradiciji, a od 05.06.2020. godine je postala i geografski zaštićen brend. Bošnjaci su majstori u pravljenju ćevapčića, sam naziv dolazi iz turskog jezika, međutim turski kebab i bosanski ćevapčić su dva potpuno različita jela. U bosanakoju tradicionalnoj kuhinji burek, čiji naziv dolazi iz turskog jezika, je također specifično jelo tradicionalne kuhinje Bošnjaka. Naime, pod burekom se u turskoj smatraju jela od razvučenog tijesta sa mesom ili sirom, ali i sva ostala tijesta. U tradicionalnoj bosanskoj kuhinji kod Bošnjaka nikad nema takvih zabuna, tim zabunama su skloni susjedni narodi, burek je uvijek i isključivo razvučeno tijesto sa mesom. Sarma također dolazi iz turske, ali s jednom bitnom razlikom, tradicionalna bosanska kuhinja podrazumijeva punjenje mesom, a jalan (lažnu) sarmu ipak ostavljaju turskoj kuhinji. Sarma je često jelo u kuhinji Srba i Hrvata, ali se opet razlikuje od sarme u kuhinji Bošnjaka, naime srpska i hrvatska sarme je prije svega mnogo krupnija od sarme kod Bošnjaka, i u sastavu joj se redovno nalazi slanina, a često se pravi i od mljevenog svinjskog mesa. Sarma kod Bošnjaka se strogo pridržava principa islamske ishrane po kojima muslimanima nije dozvoljeno jesti svinjetinu, te nikakav svinjski proizvod ne stavljaju u svoju kuhinju, također sarme su sitnije. Jedna od glavnih razlika kuhinja Bosne i Turske je u upotrebi začina, turska je mnogo začinjena, i u turskoj kuhinji je mnogo češća upotreba bravetine, dok kod Bošnjaka primat ipak zauzima govedina. Također, govoriti o tradicionalnoj bosanskoj kuhinji nije moguće bez posuđa u kojem je hrana pripremana. Kazandžijski i kalajdžijski zanat u Bosnu donose Osmanlije, dakle u 1. stoljeću, premda bakreno posuđe datira iz perioda od 3 stoljeća p.n.e. koje su prenijeli Perzijanci Grcima, a potom su za njega saznali i Rimljani. Međutim, Bosna je jedina zemlja na tlu Evrope u kojoj se ovaj tip posuđa pravio i koristio u svakodnevnoj upotrebi, a koristi se i danas, posebno u bošnjačkim porodicama. Zbog autohtonosti načina izrade i upotrebe koju nikakav protok vremena nije narušio, bilo bi nepravедno ne razmatrati ga kao jedan od simbola kulturnog identiteta Bošnjaka.

Saz i šargija su instrumenti koji su zastupljeni kod Bošnjaka od 15. stoljeća, porijeklom iz Irana. Često se poistovjećuju, premda postoje bitne razlike u dužini drške i pragovima. Saz se među Bošnjacima najčešće koristio uz sevdalinku. Sevdalinka je od 2017. godine na nominaciji za upis na Reprezentativnu listu nematerijalnog kulturnog naslijeđa čovječanstva. U 16. stoljeću

Osmanlije su prodrle u dijelove Splita, a „primjer prvog pjevanja, na način koji danas poznajemo pod imenom sevdalinke, literatura nalazi izvan Bosne, u jednom događaju na splitskom pazaru u proljeće 1574. godine... vezuje se za nesretnu ljubav izvjesnog trgovca Adila i Splitske Mare, kojoj će Adil, u trenutku ljubavnog zanosa, tu, na pazaru, zapjevati pjesmu.“ (Bajtal, 2012:38)²⁹ Njegovanje sevdalinke kao posebnog muzičkog izraza u gradskim sredinama nastavlja njegovati Bošnjaci. Sevdalinka njeguje specifičan kulturni identitet Bošnjaka ljubavne zanesenosti i čežnje prema čednosti i poštovanju Bošnjakinje koja je zaštićena od radoznalih muških pogleda, nedostupna svima i svakome.

Ilahije su muslimanske vjerske pjesme spjevane u slavu Boga, te osim toga ističe i vrijednosti i obaveze vjernika, muslimana. Za ilahije se u kulturi Bošnjaka kaže da se „uče“, dakle ne pjevaju, i to ih razlikuje od drugih vokalnih izvođenja. Za izvođenje ilahija se u početku od instrumenata koristio samo ljudski glas, kasnije im se dodaju drugi instrumenti. Kasida je također vjerska pjesma Bošnjaka u kojoj se veliča Božji poslanik Muhammed, a.s., ashabi i drugi bitni muslimani u historiji islama. Uz navedene vjerske simbole neizostavni su i simboli polumjeseca i zvijezde, džamije, mezarja i nišana, te specifičnosti odijevanja Bošnjaka, posebno fesa i šamije odnosno mahrame kojom Bošnjakinja izvršava Allahovu naredbu pokrivanja svoje kose, a ostalom, pristojnom odjećom i druge dijelove tijela kako bi sačuvala svoju čednost, stid i poštenje, ali i kako ne bi bila uzrokom poticanja na grijeh.

Stećak je neizostavan simbol koji se vezuje za autohtonost Bošnjaka kao naroda na teritoriji Bosne i Hercegovine prije dolaska Osmanlija, njihove pripadnosti tzv. „heretičnoj“ Crkvi bosanskoj, njihova nezavisnost. Bosančica je simbol pismenosti i nezavisnosti Bošnjaka još iz vremena Kulina-bana kojim je napisao Povelju Dubrovčanima 28.09.1189. godine, koja svjedoči o postojanju Bošnjaka i Bosne, zemlje koja ima svog vladara, svoju vlast, svoje pismo, svoj jezik, dakle i svoju kulturu.

Bosanski ćilim je posebna vrsta ćilima crvene ili plave podloge, na kojoj se spajaju ornametni orijenta i Bosne. Bosna je možda i jedina zemlja Evrope koja ima svoj, autentični ćilim. Izrađuje se od vune, a donedavno nije bilo moguće zamisliti bosanski halvat bez bosanskog ćilima. Danas specifični ornament bosanskog ćilima nalazi svoje mjesto u nakitu, garderobi i drugim ukrasima.

Osnovni politički simboli u svakom kulturnom identitetu su osim grba ili političko-pravnog dokumenta (zakona, povelje i sl.) zastava i himna. Period Jugoslavija je ostavio značajan trag na

²⁹ Više o sevdalinci vidjeti u knjizi Bajtal, Esad 2012, *Sevdalinka – alhemija duše*, RABIC, Sarajevo.

akulturaciju Bošnjaka koja se odvijala sistematski, poticanjem za „miješanim“ brakovima, pa i kroz odgojno-obrazovne institucije, školu. Osnovnoškolski sadržaji nastave bosanskog jezika i književnosti nisu bili imuni na propagiranje simbola tadašnje SFRJ koji su imali za cilj potpuno supstituirati simbole Bošnjaka i time Bošnjake asimilirati u „neprirodnu postavku jugoslavenske kulture“ ili kulture susjednih naroda. Među te simbole ubrajamo posebno petokraku i zastavu SFRJ.

Održanje i njegovanje kulture nije moguće bez institucija. U doba SFRJ, kao što ćemo vidjeti u nastavku rada, škola nije bila institucija sa ulogom njege i održavanja kulturnog identiteta Bošnjaka, već upravo sa suprotnim ciljem. Za vrijeme Osmanlija Bošnjaci nisu imali potrebu za svojom institucijom koja će održavati i njegovati vjersku kulturu, jer su vjerski poslovi bili pod direktnom jurisdikcijom Šejhu-l-islama u Istanbulu. Međutim, dolaskom Austro-Ugarske situacija se značajno mijenja i postoji potreba za osnivanjem institucije koja će očuvati vjersko jedinstvo Bošnjaka. Šejhu-l-islam imenuje sarajevskog muftiju Hilmi e. Omerovića za prvog bosanskog muftiju, a carskim dekretom Austro-Ugarske monarhije proglašen je prvim reisu-l-ulemom³⁰, te je to ujedno i momenat osnivanja prve institucije Bošnjaka za vjerska pitanja. Bošnjaci nisu imali prostora u takvim okolnostima osnivati druge institucije koje imaju za zadatak očuvanje i njegovanje njihovog kulturnog identiteta, te se taj proces odvija kroz ustrojstvo islamske zajednice, medrese i bošnjačke časopise. Ono što se desilo je zapravo da, bez dovoljne institucionalne podrške za najbrojniji narod u doba Austro-Ugarske i perioda Jugoslavija, najveći teret za očuvanje cjelokupnog kulturnog identiteta Bošnjaka je pao na leđa Islamske zajednice koja je prvobitno osnovana samo za vjerska pitanja, te medrese, mektebi, derviški redovi, šerijatski sudovi i nekolicinu bošnjačkih časopisa u kojima su objavljivali svoja djela i bošnjački književnici i kulturno-prosvjetnog humanitarnog društva „Gajret“ koje danas poznajemo kao „Preporod“. U periodu druge Jugoslavije okolnosti za očuvanje kulturnog identiteta Bošnjaka postaju još teže. Medije nadzire Komunistička partija, bošnjački književnici da bi išta objavili moraju se izjasniti kao Srbi ili Hrvati, dakle izjasniti se o pripadnosti jednom od dva nametnuta centra, Beogradu ili Zagrebu. Ukoliko nemaju pretjeranih ambicija da objavljuju mogu biti i ostali. Stanje o izjašnjavanju traje od 1974. godine, kad se uvodi kategorija nacionalnog identiteta – Musliman. Vlast bivše SFRJ ukida 1946. Šerijatske sudove, 1949. godine ukida i „Preporod“. Islamska zajednica ostaje jedino institucionalno uporište. „Godine

³⁰ U islamskom svijetu je reisu-l-ulema nepoznanica, ovo carsko imenovanje je imalo za cilj odvajanje vjerskog vodstva Bošnjaka od centra u Istanbulu.

1950. donesen je zakon kojim je ženama zabranjeno nositi feredže. Iste godine zatvoren je posljednji mekteb, osnovna škola u kojoj su učenici stjecali temeljno znanje o Kur'anu, a podučavanje djece u džamijama nije bilo dopušteno. Godine 1952. zatvorene su sve tekije u Bosni i Hercegovini i zabranjeni svi derviški redovi³¹...zatvorena je i muslimanska tiskara u Sarajevu i do 1964. godine bilo je zabranjeno izdavati islamske udžbenike u Jugoslaviji...Tijelo koje je upravljalo vakufima bilo je faktički pod državnim nadzorom, pa je bilo prisiljeno da veliki dio svoje najvrjednije imovine (recimo, prvi blok modernih uredskih zgrada u Sarajevu) prepusti lokalnim vlastima.... Posljednji udarac vakufima...zadala je nacionalizacija nekretnina 1958. godine. Tako su nestale velike dobrotvorne zaklade koje su djelovale 400 i više godina, kao što je bila Gazi Husrev-begova iz tridesetih godina 16. stoljeća.“ (Malcolm, 1995: 263-264)³² Devastacija institucija koje su održavale i njegovale kulturu Bošnjaka je sistematski provođena, ukidanjem, osiromašenjem i kontrolom.

Devedesetih godine se vraćaju institucije i osnivaju nove koje imaju za cilj njegovanje bošnjačke kulture. Danas ih možemo klasificirati u vjerske (Rijaset, Islamska zajednica, medžlisi, džamije, tekije i mektebi), obrazovne (medrese, fakulteti islamskih nauka, i islamski pedagoški fakulteti ali i uspostavljanje i opstajanje nastavnog predmeta Islamska vjeronauka, te izučavanje bošnjačkih književnika u nastavnom predmetu Bosanski jezik i književnosti), kulturne (Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Bošnjački institut Adil Zulfikapašić, Gazi-husrev begova biblioteka, Memorijalni centar Srebrenica i mediji – internet, društvene mreže, TV, radio stanice, štampani mediji), te akademske (Institut za jezik koji je osnovan 1972. godine, ali s obzirom na činjenicu da do 1991. godine bosanski jezik nije zvanično bio u upotrebi, njegova aktivnost po očuvanju kulturnog identiteta Bošnjaka postaje aktuelna tek od devedesetih godina prošlog stoljeća i Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca koje je prvi i osnivački kongres održalo 22.12. 1992. godine.)

2.1.2. *Ritualni/običaji Bošnjaka*

Pod ritualima/običajima ili adetima se podrazumijevaju sve društveno bitne kolektivne aktivnosti koje podrazumijevaju i socijalne i religijske običaje i ceremonije. U ovom radu ćemo ih i posmatrati u te dvije kategorije: socijalne ceremonije i običaji i religijske ceremonije i običaji. S

³¹ Rad derviških tekija i okupljanje se nastavlja u tajnosti, najčešće po privatnim kućama.

³² Više o položaju Bošnjaka u drugoj Jugoslaviji i korištenje Bošnjaka u svrhe Titove vanjske politike vidjeti u Malcolm, Noel 1995, *Povijest Bosne*, Erasmus Gilda, Zagreb, Novi Liber, Zagreb, Dani, Sarajevo.

obzirom na to da se na prostoru Bosne i Hercegovine, a i cijelog Balkana, većinska, ali ne i jedina kulturološka distinkcija identiteta razlučuje po vjerskoj pripadnosti, tako su i Bošnjaci pretežno islamske vjeroispovijesti, Hrvati katoličke, a Srbi pravoslavne, te ćemo se u ovom radu okviru rituala/običaja posebno osvrnuti na sistemsku školsku komunikaciju islamskih običaja koje Bošnjaci provode, a anketom provedenom među Bošnjacima ćemo provjeriti šta od vjerskih rituala/običaja Bošnjaci zaista praktikuju.

Vjerski rituali/običaji u kulturnom identitetu Bošnjaka obuhvataju: vjerovanje u postojanje jednog Boga, Allaha dž.š. obavljanje namaza (redovnih i posebnih), post, hadž, davanje vitara i zekata, vjerski praznici (Ramazanski i Kurban bajram, Hidžretska nova godina, druge odabrane noći u skladu sa hidžretskim kalendarom, Mevlud – Dan rođenja Muhammeda, a.s., mevludi kao svečanosti prilikom useljenja u kuću i sl., akika, dovišta, sunetluk), šerijatsko sklapanje braka, nakon općinski sklopljenog braka.

Socijalni običaji i ceremonije u kulturnom identitetu Bošnjaka odnose se na one socijalne kolektivne aktivnosti koje su praksa u svakodnevnom životu Bošnjaka, te tu podrazumijevamo: odlazak u posjet prilikom kojeg nose hediju, maniristika mejhane (ispijanje kafe van sa prijateljima, konzumiranje alkohola, najčešće sa društvom), odnos prema seksualnim slobodama koji je u samom islamu jasno definiran halalom i haramom, obilježavanje praznika, ali i drugih datuma koji nemaju vjersku podlogu, već historijsku i dio su kulture pamćenja (Dan državnosti Bosne i Hercegovine – 25.11., Dan nezavisnosti Bosne i Hercegovine – 01.03., Dan Bošnjaka – 28.09., Dan sjećanja na genocid u Srebrenici – 11.07., Dan bijelih traka – 31.05., Sarajevska crvena linija – 06-04., Dan Armije Republike Bosne i Hercegovine – 15.04., Godišnjica Povelje Kulina-bana – 29.08.).

2.1.3. Heroji Bošnjaka

U ovom radu ćemo analizom tekstova zastupljenih u nastavi bosanskog jezika u NPP-ima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine ustanoviti da li su i koji su heroji Bošnjaka, kao uzori javno sistematski komunicirani u osnovnoj školi. S obzirom na to da je historija Bošnjaka jedno neiscrпно vrelo, kao i književno stvaralaštvo bošnjačkih autora koje je dugi niz godina bilo sklanjano od bošnjačke i svake druge javnosti, u jednom radu ovog obima bilo bi nemoguće sve bošnjačke heroje samo pobrojati, a nekamoli iznijeti njihovo historijsko i kulurološko

utemeljenje. Analiza tekstova će pokazati koji su heroji zakonski, javno komunicirani u navedenim NPP – ima, anketa će pokazati koji heroji su percipirani kao heroji i koji su se zadržali u svijesti Bošnjaka.

Uzori ili heroji Bošnjaka su odigrali i odigravaju nekoliko uloga, jedna je osvještavanje vlastitog identiteta, očuvanje i njegovanje tog identiteta, iz kojeg slijedi i kreiranje međunarodnog imidža Bošnjaka, ostavljanje trajnih tragova o Bošnjacima u historiji čovječanstva, te njegovanje kulture pamćenja kao identitetskog oslonca za nove naraštaje, ali i njihovo preživljavanje u budućnosti sa manje žrtava.

S obzirom na to da heroji Bošnjaka obuhvataju veliki broj imena anketom ćemo ih samo podijeliti po funkciji koju imaju kao uzori, a ispitanici će se moći u pitanjima otvorenog tipa izjasniti po svom ličnom stavu i nahođenju. Kategorije heroja koji su značajni za Bošnjake u anketi će biti podijeljene na: političke ličnosti, vjerske ličnosti, ličnosti iz oblasti kulture, akademske ličnosti, ličnosti iz oblasti umjetnosti – muzička, filmska, likovna, vojne ličnosti, sportske ličnosti, bošnjačke književnike i najznačajnija književna djela Bošnjaka.

U ovom dijelu ćemo ispitati i sjećanje na stihove dvaju pjesama koje su specifične za dva različita perioda opstanka kulturnog identiteta Bošnjaka i to pjesme „Na Kordunu“ koja je predstavljena kao partizanska, jugoslovenska, a zapravo je prosrpska i protivustaška u konstantnom njegovanju srpske žrtve i mitske oštećenosti i nepravедnosti koju treba svetiti kontinuitetom zločina nad drugim narodima, pa i genocidom nad Bošnjacima, a pjesma je preinaka originalne pjesme „Na Kupresu“ koja se odnosi na stradanja partizana na Kupresu. I druge pjesme autora Safvet-bega Bašagića „Bošnjače“ koja jasno ukazuje na „velikosrpske“ i „velikohrvatske“ pretenzije na Bosnu i Hercegovinu i pokušaje oduzimanje identiteta Bošnjacima. Ukoliko znamo da je Savet-beg Bašagić rođen 1870. godine u Nevesinju i umro 1934. godine, sasvim je jasno da je stvarajući ovu pjesmu daleko prije postojanja druge Jugoslavije i njenog raspada bio svjestan društvenog konteksta u kojem Bošnjaci žive i zatiranja njihove kulture. Historija je, nažalost pokazala da Bašagićeva opomena nije nimalo bila slučajna, ali isto tako da su Bošnjaci dugo bili slijepi i gluhi, a nadsve naivni na sve ono što se oko njih dešava i priprema. Pjesma „Bošnjače“ je ono što bi Bošnjak trebao da zna o sebi „Bosni ponositoj, i junačkoj zemlji Hercegovoj“, ali i da stalno bude na oprezu od strane komšijskih kulturocidnih i genocidnih projekata „oba su nas gosta saletila, da nam otmu najsvetije blago, naše ime ponosno i drago.“ Bošnjaci, nakon svega, više nemaju nikakvo pravo na naivnost.

2.1.4. *Vrijednosti Bošnjaka*

Ranije smo istakli da kulturni identitet naroda ne možemo posmatrati kao jednostavan zbir pojedinca, već je on zapravo prilično zamršen splet različitih odnosa kako pojedinca i društva, tako i pojedinca sa drugim pojedincima. Međusobni, prožimajući utjecaji su višestruki i dolaze iz potreba kako pojedinca, tako i grupe pojedinaca, zatim iz interesa koje određeni pojedinci ili grupe pojedinaca žele ostvariti. Najtananiji proces, na sasvim unutrašnjem, psihološkom nivou su vrijednosti. Vrijednosti nisu manifestne na način kao što su to simboli, heroji i rituali. Vrijednosti koje su sastavni dio kulturnog identiteta možemo poimati kao standarde koji su prihvatljiviji za određenu kulturu, dakle ona stanja stvari i one osobine koje se preferiraju u određenoj kulturi. Vrijednosti ne moraju biti nepromjenjive, premda su kulturološki posmatrano dugotrajne, relativno stabilne i transgenerične. Međutim, vrijednosti nisu imune na društvene tokove i različite difuzije iz drugih kultura. Pojedinaac nije objekt kulturnih vrijednosti, već je i subjekt, dakle i sam učestvuje, gradi ili mijenja vrijednosti svoje kulture.

Vrijednosti koje su obilježje kulturnog identiteta Bošnjaka, one po kojima su Bošnjaci prepoznatljiviji, koje stranci najčešće ističu nakon što upoznaju Bošnjake su da su gostoljubivi. Uvriježeno je mišljenje među Bošnjacima i da su merhametli, te da su brižni i pažljivi prema roditeljima i starijima. Navedene vrijednosti dolaze iz univerzalnih vrijednosti koje su utkane u islam kao religiju prema kojoj postoji obaveza brige o drugim ljudima i životopis Muhammeda, a.s. potvrđuje svojim primjerima takav odnos čovjeka prema čovjeku, a posebno islam ističe međurodbinske odnose i održavanje rodbinskih veza, također postoji i šerijatska obaveza davanja vitara i sadake.

Osim ovih vrijednosti za opstojnost kulturnog identiteta važan je i odnos pojedinca prema domovini. Bošnjaci imaju samo jednu domovinu i nemaju nikakvu rezervnu državu za razliku od Srba i Hrvata pored kojih žive, te je očekivano da osjećaju i rodoljublje prema Bosni i Hercegovini. Međutim, zbog izuzetno jakih propagandnih utjecaja SFRJ u kojoj su Bošnjaci korišteni kao osnovno gradivno tkivo za stvaranje jugoslavenskog identiteta, to je potrebno provjeriti prema čemu zaista Bošnjaci osjećaju rodoljublje.

Historija na kojoj je građen kulturni identitet Bošnjaka bilježi, gotovo da ga možemo nazvati „pravilo“, da su Bošnjaci ulazili isključivo u odbrambene ratove, a ne u napadačke i to samo onda kad su bivali direktno ugroženi, kada su ih nasilno željeli pokrštavati ili im otimati teritoriju ili ih

ubijati. Temelj Bosne i Hercegovine je na islamskoj kulturološkoj matrici nadnacionalnosti po kojoj je bila koncipirana i Osmanska imperija, te tolerancija koja je uspostavljena još od Medinskog ustava iz 623. godine. Na ovoj matrici Bošnjaci, najmnogobrojniji autohtoni narod Bosne i Hercegovine, su razvijali svoju toleranciju, kao jedina zemlja sa većinskim muslimanskim stanovništvom na tlu Evrope. Primjer tolerancije Bošnjaka i sposobnosti življenja pored i sa svojim dželatima bi trebao biti uzor za demokratske procese u svim zemljama Evrope, pa i svijeta u kojima je evidentan deficit tolerancije, a ponajbolje se iskazuje u islamofobiji utemeljenoj na neznanju, na koje jasno još 1894. godine ukazuje Osman Nuri Hadžić u eseju „Istok i zapad – miješanje pojmova“.³³

Također, u vremenu globalnih promjena, kad slika uzima primat nad tekstom, pojavnost nad suštinom, bombardovanje sadržajima niskog ukusa, promocija „elitnih prostitutki“ kao životnog uspjeha žene, promocija „beskorisne“ izvajanosti muškog tijela bez mozga, nastanak egocentriranih generacija sa odsustvom empatije, koje se dešava iznimno ubrzano, dovodi u pitanje zadržavanje i njegovanje tradicionalnih vrijednosti u kojima su postojali poštovanje i uvažavanje, kao temelj međuljudskih odnosa. Stoga je važno propitati vrijednosti kulturnog identiteta Bošnjaka, u smislu njihovog opstanka, disperzije ili gubitka.

S obzirom na to da sva četiri NPP-a koja su predmetom ovog istraživanja obiluju lirikom o prirodnim ljepotama Bosne i Hercegovine, neizostavno je razmotriti i šta Bošnjaci misle o sebi u kontekstu ekološke svijesti.

Devalvacija vrijednosti Bošnjaka je sprovedena po više osnova. U književnim djelima su predstavljani kao divljaci, kao siromašni stalež, bezvrijedni, Bošnjakinje kao ugnjetavane jadnice, i za njih je samo krpa i kutljača, služenje muža, djece i cijele muževe familije, ali devalvacija se nastavlja i u svakodnevnom životu na vrlo humorističan način i samim time društveno prihvatljiv čak i samim Bošnjacima. Najčešće pričani vicevi su o glupim Bošnjacima Husi i Hasi, o Muji kojeg Fata, prostitutka, stalno vuče za nos, te o Bošnjaku Husi, Hasi ili Muji koji je jedino sposoban za seksualni čin, sveden na nivo životinje i beskrajno glup i sl. Takve vrste neslanih šala su stvorile sliku o Bošnjacima kao jednom glupom i priprostom narodu. Ovakva devalvacija je vrijednosna i direktno utječe na gradnju slike o sebi i stvaranje slike negativnog kulturnog

³³ Esej Osmana Nuri Hadžića je dostupan u djelu Filandra, Šaćir 1996, *Bošnjaci i moderna*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, str. 313-318.

identiteta Bošnjaka. Šale koje uništavaju kulturni identitet Bošnjaka bi prije svega Bošnjacima trebale biti nedopustive.

Svekolika zbuđenost među Bošnjacima se ogleda i u filmskoj industriji na međunarodnom nivou naslovom filma Danisa Tanovića „Ničija zemlja“. Sam naslov filma je dezavuiranje Bošnjaka od vlastite zemlje, svoje plemenite zemlje. Denotativno značenje naslova je jasno isto koliko i konotativno. Radnja filma se ne odvija na „ničijoj zemlji“, već na „bosanskoj zemlji“. Konotacije koje se očekuju na naslov „Ničija zemlja“ u smislu teritorije između agresora koji pokušava oteti tuđe i napadnutog koji svoje brani u ovako dezavuiranom naslovu nemaju mjesta. Veliko je pitanje da li bi film pod nazivom „Bosanska zemlja“ imao isti objektiv kroz koju filmska međunarodna industrija posmatra ovaj oskarovski film.

U cilju očuvanja osnovnih ljudskih prava i „prava na postojanje“ koje ničim ne ugrožava nijedno tuđe pravo Bošnjaci nemaju više kredita za interpuktivnu sljepoću. Skidanje mreže sa svakog zarez i tačke je prioritet njihovog opstanka.

2.2. Osobnosti bosanskog duha

Kulturni identitet Bošnjaka neizostavno čini njegov duh, ona neopipljiva supstancija. Akademik Muhamed Filipović je pisao esej na temu „Bosanski duh u književnosti, šta je to?“³⁴ osvrćući se na sukob književnog stvaralaštva bosanaca, otvorenost posmatranja čovjeka sa svim njegovim vrlinama i manama, jasno povlačeći razliku između srpskog duha mitologiziranog Kosovskim bojem, i nemogućnosti mitologizacije bosanskog duha. Nacionalna opredjeljivanja katolika iz Bosne kao Hrvata i pravoslavaca iz Bosne kao Srba su pokazala da se taj dio populacije svjesno odriče Bosne i Hercegovine i identifikuje se u duhu omeđenom mitologizacijom, te da su jedini nasljednici ovog jedinstvenog duha Bosne Bošnjaci muslimani i oni Bošnjaci koji nisu islamske vjeroispovijesti, ali u njima živi otvoren duh Bosne i ne pristaje na plemensku ograničenost i mitologizaciju. Primjer Bošnjaka koji su neoštećeni nacionalističkim „velikosrpskim“ i „velikohrvatskim“ projektima i danas postoji u Mađarskoj, te imaju vrlo jasnu predstavu sebe kao

³⁴ Cijeli esej je dostupan na Filipović, Muhamed 2006, *Bosanski duh u književnosti, šta je to?*, Spiritofbosna, datum pristupa: 24.03.2021. <<http://www2.filg.uj.edu.pl/~wwwip/postjugo/files/430/spiritofbosna.pdf>>.

Bošnjaka katoličke vjeroispovijesti³⁵. Bosanskohercegovački katolici i pravoslavci su se, ničim prisiljeni od strane Bošnjaka, već indoktrinirani velikonacionalnim projektima susjednih zemalja, sami odrekli svog porijekla i otvorenog duha kakav je Bosna oduvijek gajila. Bosna je geografski mala zemlja, ali ne i tijesna. Na njenom izuzetno bogatom tlu kako prirodnim ljepotama, tako i rudama i svakojakim blagom, ima mjesta i uvijek će ga biti za sve ljude dobre volje i otvorenog duha. Bošnjaci, nosioci bosanskog duha, nisu tijesni ljudi niti im je tijesna duša, te samim time nisu tijesni ni za katolika, pravoslavca, jevreja, budistu ili hinduistu, ateistu ili agnostika. Bošnjaci su imali samo tu nesreću kako Filipović jasno kazuje da se „pojam bosanske književnosti primjenjivao i na djela srpske literature“, te za djela srpske nacionalne literature da se u njima „nacionalni duh iskazuje prije svega kao interpretacija bosanske povijesti i povijesnog iskustva bosanskog čovjeka sa stanovišta srpske nacionalne ideje na njene mitologije i interpretacije povijesti. Sličan slučaj jeste i sa hrvatskom bosanskom literaturom.“

U danas već podmakloj fazi ko zna kojeg po redu kulturocida identiteta Bošnjaka vještački se proizvodi problem bosanstva nasuprot bošnjaštvu, kad je sasvim jasno da problem bosanstva može biti postavljen jedino kao problem hrvatstvu i srpstvu. Bošnjaci nisu nikad bili prijetnja i smetnja bosanstvu, već su osnovni i najzastupljeniji gradivni element bosanstva, i nikad Bošnjak nije bio sporan Bosni, jer Bošnjak kulturno identitetski jeste Bošnjak i državno-pravno jeste Bosanac. Bošnjak ima samo jednu državu Bosnu i Hercegovinu i nema nikakvih susjednih centara koji će njime upravljati, niti je njegovo biće satkano od poslušnosti, već je sav tvoren od kritičkog posmatranja, makar ideja bila i njegova lično. Neprirodno nametanje Bošnjaku da se odrekne svog imena i kulturnog identiteta da bi jedini gradio „bosanstvo“ je put za degradaciju i podjelu Bosne i Hercegovine između Hrvatske i Srbije, to je prva stepenica kulturocida Bošnjaka i priprema ponovnog genocida nad Bošnjacima. Bošnjak je sasvim prirodno Bosanac. Bošnjaci su imali tu nesreću da su im nametali sinonimiju sa Turcima na koju nikad nisu pristali, a danas imaju tu nesreću da im se nasilu, potpuno neprirodno, nameće distinkcija koja ne postoji. Bošnjak je sasvim prirodno sinonim za Bosanac, i to sinonim koji je neupitan. Fokus u održavanju i njegovanju Bosne i Hercegovine, kao međunarodno priznate evropske države ima sporne druge dvije komponente. A to su komponente Srba i Hrvata koji se većinom ne osjećaju i Bosanci. Niti je Bosna niti su Bošnjaci tijesni, niti zatvoreni, niti netolerantni za sve ljude kojima je Bosna i Hercegovina matica, srce koje pulsira njihovim venama, duh koji ih okružuje, oni „Čudni ljudi

³⁵ Jedan od tekstova o Bošnjacima katoličke vjeroispovijesti u Mađarskoj je dostupan na Nikolić, Maja 2010, *U Mađarskoj djeluje bošnjačka zajednica katolika*, Radio Slobodna Evropa, datum pristupa: 24.03.2021. https://www.slobodnaevropa.org/a/bosnjacka_zajednica_katolika_madjarska/2029267.html.

podsmješljivi i ironični prema svakoj i najvećoj veličini, ali ipak najviše prema sebi samima, pjesnici bez mita i mitomanije, nježni realisti, puritanci, a strastveni. Takvi ljudi, koji se nižu iz generacije u generaciju, a samo ih Bosna veže kao niz, čvršće od bilo kakvih mitskih, vjerskih, rođaćkih ili drugih veza, su ljudi ove zemlje, njena najveća i najpotpunija istina.“ (Filipović)

Bošnjaci kao nosioci ovog duha, su ljudi koji se potpuno uklapaju u Filipovićev opis, te kao takvi ljudi imaju puno pravo njegovati svoj kulturni identitet i ponositi se njime i svojom sposobnošću još živog kritičkog mišljenja i propitivanja sve i svakoga, pa i samih sebe, imaju pravo ne pristajati na niže stepenice civilizacijskog razvoja plemenskog duha, i imaju pravo biti i Bošnjaci koji su jednako Bosanci, jer time ne oduzimaju nikome drugome pravo da gaji i njeguje vlastiti kulturni identitet i pripada Bosni. Postojanje Bošnjaka kao Bošnjaka i istovremeno sasvim neupitno, Bosanca, ne ugrožava ničiju tuđu slobodu, te jednako tome ni postojanje ikog drugog nema pravo ugrožavati slobodu i sva druga ljudska prava Bošnjaka.

Diferencijacija u Bosni i Hercegovini po osnovu vjere je nametnuta sistemski i ciljano vođenom politikom bivše SFRJ u kojoj svi oni Bošnjaci koji se nisu osjećali kao Hrvati ili Srbi nisu ni mogli da se izjasne kao Bošnjaci, već su dugo vremena imali jedinu opciju da se izjasne kao neopredjeljeni, a nakon toga kao Muslimani, sa velikim M. Nametnuta odrednica Musliman umjesto Bošnjak je u ovu sferu unijela vjersko opredjeljenje i odvajanje jednog dijela bošnjačkog stanovništva koji nisu bili islamske vjeroispovijesti. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1992.-1995. godine mnogi nemuslimani Bošnjaci čije vezivno tkivo jeste Bosna i Hercegovina su branili svoju jedinu zemlju od agresora i ginuli za nju.

U ovom trenutku, nakon 25 godina od borbe za nezavisnost, opstanak, život i slobodu je možda tek moguće sagledati realnu sliku i razlučiti pseudoprobleme od stvarnih problema, te umjesto kreiranja nepostojećih problema, zaista rješavati stvarne.

III METODOLOŠKI OKVIR RADA

1. Problem istraživanja

- a) Koja su kulturno-identitetska obilježja Bošnjaka/Muslimana po Hofstede-ovom modelu komunicirana u nastavnim programima osnovne škole bosanskog/srpsko-hrvatskog jezika i književnosti (1988., 1994., 1999., i 2004.) u Bosni i Hercegovini?
- b) Koje su generacijske razlike po Hofstede-ovom modelu u percepciji kulturnog identiteta Bošnjaka/Muslimana koji su u osnovnoj školi obrazovani po nastavnim programima bosanskog/srpsko-hrvatskog jezika i književnosti (1988., 1994., 1999., i 2004.)?

Pojam izgradnje i njegovanja kulturnog identiteta naroda je jedan od općih ciljeva svakog nastavnog programa (NP) koji je zakonski obavezan da se sprovodi u školama. Dakle, izbori autora i njihovih djela u nastavnim programima bosanskog jezika i književnosti, odnosno srpsko-hrvatskog jezika književnosti iz 1988. godine kako se tada zvanično nazivao jezik, imali su za cilj formiranje i njegovanje određenog kulturnog identiteta.

U ovom istraživanju se želi utvrditi koliko su Bošnjaci, odnosno po tadašnjem Ustavu Muslimani u nastavnim programima iz 1988. godine, bili zastupljeni u nastavnim programima bosanskog/srpsko-hrvatskog jezika i književnosti. Bošnjaci, odnosno Muslimani, su većinski narod u Bosni i Hercegovini i problem istraživanja je utvrditi da li su i njihovi autori u srazmjernoj mjeri zastupljeni u nastavnim programima, te kako se i koliko se komunicirao njihov kulturni identitet, po Hofstedeovom modelu, u propisanim nastavnim sadržajima.

S obzirom na to da je agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine promijenila političke i društvene odnose u bosanskohercegovačkom društvu, a samim tim i nastavne programe potrebno je usporediti četiri nastavna programa iz različitih perioda (1988., 1994., 1999., i 2004.) koji oslikavaju ove promjene, kako bi se uočila kulturološka matrica na kojoj su koncipirani. Izmjene koju su zahvatile društvo su neminovno i nakon završetka institucionalnog obrazovanja, kroz javnu sferu, utjecale na dalje oblikovanje kulturnog identiteta Bošnjaka. To nalaže istraživanje

stavova odraslih Bošnjaka obrazovanih i odgajanih po različitim nastavnim programima osnovne škole o njihovom kulturnom identitetu danas.

2. Predmet istraživanja

Maternji jezik je okosnica razvoja i njegovanja kulturnog identiteta svake nacije. U slučaju Bošnjaka (Muslimana) to je bosanski jezik čiji naziv je ukinut 4.10.1907. godine Odlukom Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine i zamijenjen nazivom srpsko-hrvatski jezik i kao takav se zadržao u upotrebi sve do 1993. godine, kada je ponovo vraćen u zvaničnu upotrebu.

Izbor autora i njihovih djela u nastavi bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi izravno djeluje na formiranje i njegovanje kulturnog identiteta Bošnjaka.

Kulturni identitet Bošnjaka je sintagma koja se vrlo često koristi u općem značenju, premda ne postoji jasna i jednoznačna definicija i diferencijacija koje sve kulturalne i identitetske odrednice ona podrazumijeva. Njegovanje i izgradnja kulturnog identiteta Bošnjaka zakonska je obaveza institucionalnog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Predmet ovog istraživanja su sadržaji i autori koji su odabrani za ispunjavanje ovog cilja u toku obaveznog osnovnoškolskog odgoja i obrazovanja. U situaciji u kojoj nema jednoznačne kulturološke odrednice identiteta Bošnjaka nužno ju je pronaći u skladu sa samim pojmom kulturnog identiteta, tj. kako pojedinac sebe osjeća kulturološki istovjetnim svom narodu, a samim tim *per se* različitim od drugih ustavnih naroda s kojima živi u Bosni i Hercegovini.

Pored toga, potrebno je utvrditi kolika je razlika u percepciji kulturnog identiteta Bošnjaka između generacija koje su obrazovane u različitim periodima po različitim nastavnim programima.

Bosna i Hercegovina je bila sastavni dio SFRJ koja je imala sasvim drugačiju politiku, ali je zakonska obaveza odgajanja kulturnog identiteta svih naroda postojala. Do koje mjere i na koji način je ta zakonska obaveza ispunjavana prema Muslimanima kao većinskom narodu u Bosni i Hercegovini po popisima stanovništva od 1971. godine. Bošnjaci (Muslimani) su dijelili sudbinu

svog jezika, te su nakon višedecenijskog osporavanja tek 1993. godine, ponovo vratili u zvaničnu upotrebu svoje izvorno ime Bošnjak.

Također, Muslimani Bosne i Hercegovine su u periodu SFRJ bili institucionalno i medijski anestetizirani da vide stvarna dešavanja koja su prethodila raspadu SFRJ i pokušaju istrjebljenja Bošnjaka. Poučeni prethodnim krvavim iskustvom, neophodno je da razmotrimo u kojem pravcu se krećemo od 1992. godine do danas, da li je to opet anestezija ili svjesnost Bošnjaka?

3. Kategorijalno pojmovni sistem

Kultura - Definiciju kulture Milan Vujaklija daje u svom rječniku: „kultura (lat.colere gajiti, njeovati, culutura) 1. obdjelavanje, obrađivanje, njegovanje, gajenje, racionalno podizanje neke privredne grane; 2. racionalno podignuta privredna grana; 3. fig. razvijanje, obrazovanje, usavršavanje, oplemenjivanje, bogaćenje duha; stručna, naročito opća obrazovanost; načitanost.“ (Vujaklija, 1986:485). Po Tyloru: „Kultura je ona kompleksna cjelina koja uključuje znanja, vjerovanje, umjetnost, moral, pravo, običaje i bilo koje druge sposobnosti i navike koje je čovjek stekao kao član društva.“ (Tylor, 1903: 15)³⁶. Od domaćih autora pod kulturom Lavić zaključuje: „Vidi se da u kulturu ubrajamo sve ono što nije „prirodno“, urođeno, nego je na neki određen način stvoreno, naučeno i stečeno životom u ljudskoj zajednici.“ (Lavić, 2014: 398)

Budući da postoje razna obilježja kulture kod raznih autora u ovom radu ćemo kulturu razumijevati kao:

- Kultura je stvaralački fenomen
- Kultura je transgenerički proces
- Kultura se mijenja

³⁶ „Culture or Civilisation, taken in its wide ethnographic sense, is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom, and any other capability and habits acquired by man as a member of society.“ Tylor, Edward B. 1903, Primitive culture, researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art and custom, datum pristupa: 15.12.2020. <https://ia803009.us.archive.org/1/items/b31359668_0001/b31359668_0001.pdf>, str.15.

- Kultura je grupni fenomen
- Kultura je zajednička, prihvata je većina pripadnika određenog društva.

Identitet– Po Vujakliji identitet je “(lat. *identitas*) istovjetnost” (Vujaklija, 1986:320). Sa druge strane pod identitetom MuneulCastells podrazumijeva „proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je dana prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla.“ (Castells, 2002: 16) U ovom radu ćemo pod pojmom identitet podrazumijevati istovjetne značajke određene skupine koje su *per se* različite od značajki neke druge skupine.

Kulturni identitet – Za razumijevanje ovog pojma oslonit ćemo se na definiciju kolektivnog identiteta „U slobodnoj definiciji određuje se kao zajednički smisao, „mi-pripadnost“, koja proizilazi iz zajedničkog statusa, atributa ili veza koje mogu biti neposredno doživljene ili zamišljene.“ (Lavić, 2014: 318). Za još bolje razumijevanje nužno je dati definiciju nacionalnog identiteta „Nacionalni identitet je svijest o ukupnom jastvu, pripadnosti nekoj nacionalnoj i kulturnoj skupini.“ (Miloradović, Riggs i Teune 2002: 132). S obzirom na to da „Ona (država) identitet dobrim dijelom ostvaruje putem „prisile“ poput institucije „državljanstva“, dokazivanja lojalnosti, upotrebom vizuelnih nacionalnih elemenata, ali i skrivenim metodama manipulacije.“ (Skoko, 2004: 37) pojam nacionalnog identiteta nije prihvatljiv za ovaj rad, jer je Bosna i Hercegovina nadnacionalna država, te u njoj obitavaju različiti nacionalni i kulturni identiteti sa istim pasošem i različitim nivoima lojalnosti.

Kulturni identitet kao kolektivni fenomen materijalnog i duhovnog stvaralaštva i načina života jedne zajednice koji je čini autentičnom i istovjetnom tom određenom kolektivitetu se manifestira po četiri kategorije:

- zajedničkih vrijednosti,
- simbolima,
- herojima,
- običajima,

i *per se* različitim od drugih kolektiviteta pored kojih obitava.

Dakle, pod pojmom kulturnog identiteta, uvažavajući historijske specifičnosti Bosne i Hercegovine, u ovom radu ćemo kulturni identitet definirati kao onaj *zajednički dio, univokan za*

određenu grupu ljudi, koji se nalazi između univerzalnog, općeljudskog i specifično individualnog, baziran na učenju, prenošenju kolektivnog pamćenja nastalog iz zajedničkog historijskog iskustva i osjećaja pripadnosti i per se različitim od drugih kolektiviteta pored kojih obitava.

Nastavni program – Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju³⁷ definira u članu 2. pojam nastavnog programa kao „školski dokument kojim se propisuje obim, dubina i redoslijed nastavnih sadržaja u pojedinom nastavnom predmetu.“

Bosanski jezik i književnost – „spada u južnoslavenske jezike, kao dio šireg srednjojužnoslavenskogadijasistema, koji čine nekoliko većih dijalekatskih grupa“. (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 21) Bosanski jezik i književnost „...kao nastavni predmet je sistem jezičnog i književnog znanja... Jezik ima obrazovnu, odgojnu, funkcionalnu, komunikacijsku funkciju, ali je i moćno sredstvo djelovanja na pojedinca, grupe i zajednicu u cjelini.“ (Okvirni nastavni plan i program za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine, 2004: 13)³⁸. Očigledno je da i zakon prepoznaje jezik kao moćno sredstvo utjecanja na razvoj između ostalog i identiteta. U ovom istraživanju pod pojmom Bosanski jezik i književnost podrazumijevamo obavezni nastavni predmet u osnovnoj školi s najvećim sedmičnim fondom časova, što nedvojbeno govori o njegovom značaju. U radu ćemo analizirati nastavne programe bosanskog jezika i književnosti iz 1994., 1999. i 2004. godine. S obzirom na to da SFRJ u nastavnom programu iz 1988. godine ne prepoznaje bosanski jezik i književnost, već isključivo srpsko-hrvatski jezik i književnost, što je bio zvaničan naziv predmeta u SFRJ periodu koji je izučavan u Bosni i Hercegovini i također je predmet istraživanja, u radu ćemo i taj naziv obuhvatiti pojmom bosanski jezik i književnost.

Bošnjak – Bošnjaci su za vrijeme osmanske vladavine nazivani dvojno: „Turčin“ i „Bošnjak“. Nazivom „Turci“ je akcent bio na religiji Bošnjaka „...htjelo se reći da su oni „turske“ tj. islamske vjere...“ (Imamović 1997: 14) čime je napravljena distinkcija po osnovu vjere u odnosu na ostale južnoslavenske narode. Na silu nametana razlika po osnovu vjere nije jedino kod Bošnjaka, koji su u kasnijim historijskim periodima osporavani kao narod, te kasnije nazivani Muslimani, odigrala ulogu nacionalnog formiranja „...nema razloga da se to posebno naglašava

³⁷https://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/zakon_o_osnovnom_odgoju_i_obrazovanju_ks.pdf preuzeto: 15.12.2020.

³⁸<https://skolegijum.ba/static/files/pdf/docs/52df9345338c0.pdf>, Preuzeto 15.12.2020.

samo kod Muslimana, pošto je konfesionalni momenat i kod Srba i Hrvata, također, odigrao istovjetnu ulogu.“ (Purivatra, 1972: 21) Bošnjaci su oduvijek bili svjesni da naziv „Turci“ ne odražava njihovu nacionalnu pripadnost, te su se ograđivali od tog naziva, iako su ih susjedni narodi zbog prihvatanja islama, ali i pokušaja zatiranja bošnjačke nacionalnosti, tendenciozno i uporno tako nazivali, pa čak u neformalnoj komunikaciji ih i danas nazivaju „Turci“.

Nakon analize različitih historijskih izvora pod pojmom Bošnjaci u ovom radu podrazumijevamo autohtoni, većinski narod Bosne i Hercegovine koji je većinom islamske vjeroispovijesti, te obuhvata i pojam Musliman s obzirom na to da za vrijeme provođenja nastavnog programa SFRJ iz 1988. godine Bošnjaci nisu imali ustavnu priliku da se izjašnjavaju kao Bošnjaci već jedino kao Muslimani, a naziv Bošnjak je u zvaničnoj upotrebi od Prvog bošnjačkog sabora održanog 27. i 28. septembra 1993. godine.

4. Ciljevi istraživanja

4.1. Naučni ciljevi

Deskriptivni:

Cilj istraživanja je identificirati šta čini kulturni identitet Bošnjaka koristeći Hofstede-ov model. U radu će biti analizirano kako i koliko je izbor autora i sadržaja nastave bosanskog jezika i književnosti komunicirao kulturni identitet Bošnjaka u različitim periodima. Cilj istraživanja je utvrditi sličnosti i razlike u nastavnim programima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine po kojima su u toku obaveznog osnovnoškolskog obrazovanja educirane generacije Bošnjaka. Pored toga, pokušat ćemo utvrditi i kako je kulturni identitet Bošnjaka generacijski percipiran.

Klasifikacijski:

Ovo je složeni rad i obuhvata više nužnih klasifikacija, prije svega klasifikaciju historijskih perioda (SFRJ, Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Dejtonska Bosna i Hercegovina,

Reforma obrazovnog sistema i prelazak na devetogodišnje osnovno obrazovanje) u kojima su društvene promjene dovele do izmjene nastavnih programa.

Temeljito će biti analizirani nastavni programi bosanskog jezika i književnosti iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine od kojih svaki ima svoje specifičnosti, ali i zajedničke karakteristike. U nastavnim programima će biti analizirane karakteristike po Hofstede-ovom modelu koji tretira precizno definisane kategorije kulturnog identiteta: vrijednosti, simboli, heroji i običaji, zatim klasifikacija zastupljenosti bošnjačkih autora, klasifikacija poruka u sadržajima tekstova, klasifikacija poruka u sadržajima tekstova bošnjačkih autora o Bošnjacima i klasifikacija poruka u sadržajima tekstova ostalih autora o Bošnjacima.

Posebna vrsta klasifikacije se odnosi na anketiranje ispitanika Bošnjaka po generacijama koji su pratili nastavu bosanskog jezika i književnosti po programima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine u skladu sa Hofstede-ovim četveropojmovnim konceptom kulture.

Eksplanacijski:

Jedan od primarnih ciljeva ovog istraživanja je utvrditi odnos različitih perioda kroz koje je prolazila Bosna i Hercegovina i Bošnjaci kao njen većinski narod, na nastavnim programima bosanskog jezika i književnosti i tretmanom njihovog kulturnog identiteta u istim. Cilj istraživanja je utvrditi koji bošnjački autori se obrađuju u nastavnim programima bosanskog jezika i književnosti, koji sadržaji o Bošnjacima se obrađuju, od strane koga i na kakav način, te koliko su procenutalno zastupljeni u odnosu na druge sadržaje u okviru istog predmeta.

Poseban cilj istraživanja je utvrditi postoje li razlike u percepciji kulturnog identiteta Bošnjaka u skladu s generacijama i vodeći računa o različitim nastavnim programima po kojima su se obrazovali.

Predikcija:

Budući da je najvažniji dio svakog istraživanja, pored činjeničnih nalaza, i predikcija budućih tokova i utvrđivanje uzročno-posljedičnih veza, cilj ovog istraživanja je predviđanje kakvu će percepciju svog kulturnog identiteta Bošnjaci imati u narednim generacijama. To predviđanje će biti bazirano na osnovu trendova analiziranih u nastavnim programima od 1988., 1994., 1999. i

2004. godine. S obzirom na tokove globalizacije i sveopće informatizacije i umrežavanja društva, koje prate sve očitiji prelaz s demokratije u netokratiju, veliko je pitanje da li će globalna umrežavanja imati utjecaja na nestanak ili još naglašeniju diferencijaciju kulturnog identiteta Bošnjaka.

4.2. Društveni cilj

Transgeneričko obilježje kulture se odvija putem porodice, medija, društvenih grupa i obrazovnih sistema. Osnovnoškolski obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini je zakonski obavezan i reguliran i kao takav neminovno prenosi željene vrijednosti svakog društva. To ga čini prikladnim za svestranu analizu, a rezultati svake od njih su od interesa za svako društvo. Cilj ovog istraživanja je da se na temelju rezultata u pogledu utvrđenih kategorija po Hofstede-ovom modelu utvrdi dosadašnji izbor autora i sadržaja nastavnog programa bosanskog jezika i književnosti za osnovnu školu u Bosni i Hercegovini koji utječu na izgradnju kulturnog identiteta Bošnjaka. Na osnovu utvrđenih rezultata moći će se efikasnije i potpunije sagledati dosadašnja izgradnja i njegovanje kulturnog identiteta Bošnjaka kao većinskog naroda u Bosni i Hercegovini, kao jedne od polaznih tačaka za eventualne izmjene nastavnih programa za osnovnu školu koje bi vodile efikasnijem ostvarenju općeg cilja nastavnog programa u pogledu izgradnje i njegovanja kulturnog identiteta Bošnjaka.

5. Sistem hipoteza

5.1. Generalna hipoteza

Nastavni programi bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi sadržajima čiji su autori Bošnjaci ili koji tretiraju Bošnjake njeguje kulturni identitet Bošnjaka najmanje u onoj mjeri u kojoj su oni autohtoni većinski narod u Bosni i Hercegovini i današnji Bošnjaci imaju identičnu percepciju svog kulturnog identiteta bez obzira po kom nastavnom programu su se obrazovali.

5.2. Posebne-pojedinačne hipoteze

S obzirom na složenost istraživanja, glavnu hipotezu smo podijelili na podhipoteze, radi što lakše operacionalizacije.

Pojedinačne hipoteze (u daljem tekstu podhipoteze) su sljedeće:

Podhipoteza 1: Sve četiri kategorije kulturnog identiteta Bošnjaka, po Hofstede-ovom modelu (zajedničke vrijednosti, simboli, heroji, običaji) su prisutne u sva četiri analizirana nastavna programa.

Podhipoteza 2: Nastavni program bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi u pogledu zastupljenosti istih bošnjačkih autora je identičan u sve četiri verzije nastavnog programa (1988., 1994., 1999. i 2004. godine) za osnovnu školu.

Podhipoteza 3: Nastavni program bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi u pogledu sadržaja tekstova koji tretiraju Bošnjake je identičan u sve četiri verzije nastavnog programa iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine

Podhipoteza 4: Sadržaji tekstova bošnjačkih autora njeguju kulturni identitet Bošnjaka.

Podhipoteza 5: Sadržaji tekstova ostalih autora o Bošnjacima njeguju kulturni identitet Bošnjaka

Podhipoteza 6: Današnji Bošnjaci imaju identičnu percepciju svog kulturnog identiteta bez obzira po kom nastavnom programu su se obrazovali

5.3. Sistem varijabli

Centralno mjesto našeg rada pripada pojmu kulturnog identiteta, te on ima funkciju zavisne varijable. Njena obilježja ćemo pratiti analizom nastavnih programa. Druga zavisna varijabla je svijest o svom kulturnom identitetu koja će biti provjeravana anketnim upitnikom. Dakle zavisne varijable su:

- **Kulturni identitet Bošnjaka** – je promjenjiva i može se na različite načine tretirati u nastavnim programima.
- **Svijest o svom kulturnom identitetu** – je promjenjiva koja će se propitivati anketnim upitnikom kod različitih generacija ispitanika koji su se obrazovali po različitim nastavnim programima.

Pošto ovise o mnoštu faktora na ove zavisne varijable utječu sve ostale koje su po svojoj funkciji u ovom istraživanju nezavisne. One su sljedeće:

- **Nastavni program** – je promjenjiva i u ovom radu ćemo pratiti obilježja njegove četiri izmjene to iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine
- **Bošnjački autori** – su promjenjiva i mogu biti potpuno izostavljeni ali i jedino zastupljeni. Stoga ćemo u ovom radu mjeriti koliko su prisutni u različitim nastavnim programima iz različitih perioda, te pratiti koji autori su identični u sve četiri verzije nastavnog programa, a koji su zamijenjeni. Također ćemo pratiti odnos bošnjačkih autora i ostalih (kako autora iz susjednih država tako i međunarodno priznatih autora) prema kulturnom identitetu Bošnjaka.
- **Tekstovi o Bošnjacima** – su promjenjiva i moguće je da budu potpuno izostavljeni kao i jedino prisutni. U ovom radu ćemo analizirati koliko je u svakom razredu osnovne škole i u svakom od navedenih programa prisutno tekstova u kojima se govori o Bošnjacima. Budući da govor o Bošnjacima kreira određenu sliku o njima kao narodu sa njihovim kulturološkim i identitetskim obilježjima bit će analizirano da li je to predstavljanje Bošnjaka pozitivno ili negativno.

5.4. Sistem indikatora

S obzirom na složenost ovo istraživanja radi bolje preglednosti sistem varijabli i indikatora ćemo ponuditi u tabeli.

Varijabla	Indikator
Kulturni identitet Bošnjaka	<ul style="list-style-type: none"> • zajedničke vrijednosti u nastavnim programima i udžbenicima, • simboli u nastavnim programima i udžbenicima,

	<ul style="list-style-type: none"> • heroji u nastavnim programima i udžbenicima, • rituali/običaji u nastavnim programima i udžbenicima,
Bošnjački autori	<ul style="list-style-type: none"> • imena i prezimena bošnjačkih autora • biografije bošnjačkih autora
Ostali autori koji pišu o Bošnjacima	<ul style="list-style-type: none"> • imena i prezimena ostalih autora • biografije ostalih autora
Tekstovi o Bošnjacima	<ul style="list-style-type: none"> • prozni tekstovi, • poetski tekstovi, • poslovice, • pitalice, • drugi književni oblici u kojima se govori o Bošnjacima, itd. i njihov sadržaj
Svijest o svom kulturnom identitetu	Stavovi ispitanika o svom kulturnom identitetu

Tabela 1 Sistem indikatora

6. Način istraživanja

Metode:

a) U ovom radu će biti korištena **analiza sadržaja** kao „metoda za prikupljanje podataka iz informacijskog materijala: knjiga, časopisa, novina, radija, televizije i interneta.“ (Vujević, 2002: 153). U ovom radu ćemo podrazumijevati i analizu nastavnih programa koji su temeljni, sastavni i obavezni dio institucionalne obavezne komunikacije zakonski normirane u svim obrazovnim sistemima. Pošto se radi o iznimno obimnom i složenom materijalu iz četiri različita perioda, naš fokus u ovom dijelu istraživanja će biti na sljedećim vrstama sadržaja.

1. neutralni sadržaji
2. sadržaji koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka
3. sadržaji koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka
4. historija Bošnjaka
5. propagandni ideološki sadržaji
6. kvantitativna analiza zastupljenosti autora iz Bosne i Hercegovine, jugoslovenski za nastavni program iz 1988. godine i svjetski

7. kvantitativna analiza zastupljenosti autora po nacionalnoj pripadnosti određenoj na osnovu imena i zemlje porijekla (Bošnjaci, Srbi, Hrvati, ostali)
- b) Anketa kao „posebna metoda za prikupljanje podataka pomoću koje možemo doći do podataka o stavovima i mišljenjima ispitanika“ (Vujević, 2002: 123) će biti korištena za ispitivanje ispitanika iz generacija koje su izučavale bosanski jezici književnost po nastavnim programima 1988., 1994., 1999. i 2004. godine radi utvrđivanja percepcije Bošnjaka o svom kulturnom identitetu. Anketni upitnik će biti izrađen tek po nakon analize nastavnih programa bosanskog jezika i književnosti i utvrđivanja sadržaja koji se odnose na kulturni identitet Bošnjaka. Upitnik će biti koncipiran po Hofstede-ovom modelu i obuhvatat će osim općih podataka i komentara na upitnik, četiri kategorije:
- zajedničke vrijednosti,
 - simboli,
 - heroji,
 - rituali/običaji.

Tehnike: kvantitativna i kvalitativna analiza sadržaja i anketa

Instrumenti:

1. Matrica četiri kategorije identiteta Bošnjaka, po Hofstede-ovom modelu (zajedničke vrijednosti, simboli, heroji, običaji) radi utvrđivanja njihove prisutnosti u sva četiri analizirana nastavna programa.
2. Matrica zastupljenosti istih bošnjačkih autora u nastavnim programima
3. Matrica zastupljenosti sadržaja tekstova koji tetiraju Bošnjake u nastavnim programima
4. Analiza tekstova o Bošnjacima bošnjačkih autora u nastavnim programima
5. Analiza tekstova o Bošnjacima ostalih autora u kojima se tretira kulturni identitet Bošnjaka u nastavnim programima
6. Online anketni upitnik o stavovima današnjih Bošnjaka podijeljeni po generacijama o svom kulturnom identitetu po Hofstede-ovom četveropojmovnom konceptu kulture: vrijednosti, simboli, rituali/običaji i heroji.

7. Naučna i društvena opravdanost istraživanja

Naučna opravdanost istraživanja kulturnog identiteta Bošnjaka treba da doprinese konkretizaciji kulturno-identitetskih osobnosti Bošnjaka po Hofstede-ovom modelu, te kakvu percepciju imaju Bošnjaci o vlastitoj kulturnoj identifikaciji u različitim generacijama obrazovani i odgajani po različitim nastavnim programima.

Društvena opravdanost:

Pitanje kulturnog identiteta Bošnjaka u Bosni i Hercegovini gdje su Bošnjaci većinski narod je od vitalnog nacionalnog interesa. Bošnjaci su naziv svog nacionalnog imena vratili u upotrebu 1993. godine u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, te je obnavljanje kulturnih vrijednosti iznimno i značajno i aktuelno. Okvirni Sporazum za Bosnu i Hercegovinu obavezuje Dodatkom Aneksu 6³⁹ državu Bosnu i Hercegovinu na poštivanje Konvencije o pravima djeteta iz 1989.⁴⁰ godine koja članom 29. stav (1) tačkom (c) propisuje obavezu usmjeravanja obrazovanja djeteta prema „Razvoju poštovanja prema roditeljima djeteta, djetetovom kulturnom identitetu, jeziku i vrijednostima, prema nacionalnim vrijednostima zemlje u kojoj dijete živi, zemlji iz koje može poticati, kao i prema civilizacijama drukčijim od njegove vlastite;”, te samim time i nameće društvenu odgovornost i obavezu za njegovanje kulturnih vrijednosti Bošnjaka kao većinskog naroda u Bosni i Hercegovini. Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju⁴¹ definira u članu 2. pojam nastavnog programa kao „školski dokument kojim se propisuje obim, dubina i redoslijed nastavnih sadržaja u pojedinom nastavnom predmetu.“, a u član 4. definira ciljeve i načela osnovnog odgoja i obrazovanja, te u stavu (1), tačka(f) stoji „razvijati kod učenika osjećaj identiteta i integriteta, poštovanja civilizacijskih i kulturnih tekovina, kao i univerzalne ljudske vrijednosti.“

³⁹ Okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, datum pristupa: 15.12.2020. <https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/opci_okvirni_sporazum_za_mir_u_bosni_i_hercegovini.pdf>.

⁴⁰ Konvencija o pravima djeteta 1989, datum pristupa: 15.12.2020. <<https://fmrsp.gov.ba/?wpdmpro=konvencija-o-pravima-djeteta&wpdmdl=4408&refresh=5fd88314de75b1608024852>>.

⁴¹ Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo, datum pristupa: 15.12.2021. <https://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/zakon_o_osnovnom_odgoju_i_obrazovanju_ks.pdf>.

Istraživanje će omogućiti jasan uvid u zastupljenost bošnjačkih autora u nastavi bosanskog jezika u osnovnoj školi, kao i izboru sadržaja koji utječu na formiranje pozitivnih kulturno-identitetskih vrijednosti Bošnjaka. Na osnovu nalaza istraživanja autore i sadržaje iz nastave bosanskog jezika će biti moguće prilagoditi međunarodnim obavezama države Bosne i Hercegovine.

8. Vremensko i prostorno određenje istraživanja

Vremenski istraživanje obuhvata četiri ključna nastavna programa za bosanski/srpskohrvatski jezik i književnost koja su bili zakonska obaveza izučavanja u osnovnoj školi u Bosni i Hercegovini i to u periodima:

- c) Bosna i Hercegovina u sastavu SFRJ, nastavni program za srpskohrvatski jezik i književnost za osnovne škole iz 1988. godine
- d) Bosna i Hercegovina u toku agresije počinjene od strane Srbije, Hrvatske i Crne Gore, nastavni program za bosanski jezik i književnost za osnovne škole iz 1994. godine
- e) Dejtonska Bosna i Hercegovina, nastavni program za bosanski jezik i književnost za osnovne škole iz 1999. godine
- f) Trenutno aktuelni nastavni program za bosanski jezik i književnost za osnovnu školu nakon reforme osnovnoškolskog obrazovanja iz osmogodišnjeg u devetogodišnje obavezno obrazovanje iz 2004. godine

Prostorno određenje:

Nastavni programi koji će biti analizirani metodom analize sadržaja se odnose na:

Nastavni program	1988.	1994.	1999.	2004.
Naziv jezika	Srpskohrvatski	Bosanski	Bosanski	Bosanski
Članovi stručnog tima	Nisu navedeni. Odgovorni urednik: Muhamed Paćuka	Nisu navedeni. Odgovorni urednik: Ismet Krnić	Nisu navedeni. Odgovorni urednici: Abdulah Jabučar i Jasminka Nalo	Izrada je podijeljena po trijadama i razredima, te su za izradu

				programa zadužene komisije i potkomisije. ⁴²
Teritorija	Bosna i Hercegovina	Teritorije pod kontrolom Armije RBiH	Federacija BiH	Federacija BiH

Tabela 2 Prostorno određenje istraživanja

Iz tabele 2 je evidentno da je glavni grad Bosne i Hercegovine, Sarajevo, bilo na prostoru na kojem su sprovedeni nastavni programi. Zbog velikih migracija stanovništva nastalih u ratnim i postratnim društvenim previranjima, te zbog ekonomskih potreba, stanovništvo iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine gravitira Sarajevu, te će u ovom radu Sarajevo biti prostorna odrednica za uzorak za anketiranje onih koji se kulturno identitetski osjećaju kao Bošnjaci.

IV REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U narednim poglavljima će biti prikazani rezultati obimnog istraživanja. Prikupljanje podataka je započeto u julu 2020. godine kako bi materijali potrebni za analizu bili dostupni. Za potrebe

⁴² Članovi stručne komisije za prvu trijadu: Ekrem Hajrulahović, Gabriela Bundalo, Sabaheta Bijedić, Ivan Madžar, Fatima Prohić, Zehra Hubijar, Vojka Komljenović, Milica Bešević, Nada Hrasnica. Članovi Potkomisije za bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost za prvu trijadu: Katica Krešić, Biljana Nikolić i Esmā Kapetanović. Članovi stručne komisije za 4. razred devetogodišnje osnovne škole su: Jasminka Bujanović, Hasnija Muratović, Sabaheta Bijedić, Gabrijele Bundalo, Ivan Madžar, Fatima Prohić, Zehra Hubijar, Vojka Komljenović, Milica Bešević, Nada Hrasnica. Članovi potkomisije za bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnost za 4. razred: Katica Krešić, Biljana Nikolić, Esmā Kapetanović i Olga Lekić. Članovi stručne komisije za 5. razred devetogodišnje osnovne škole su: Jasminka Bujanović, Zehra Hubijar, Marinko Pejić, Ivica Glibušić, Vahid Mulić, Faiza Muštović, Željko Filipović, Selma Ferović, Milica Bešević, Nada Hrasnica, Zlata Maglajlija, Vasvija Ibrahimkadić, Amir Dervišević, Vojka Komljenović. Članovi Potkomisije komisije za bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnost 5. razred: Zehra Hubijar, Katica Krešić, Biljana Nikolić, Esmā Kapetanović, Ivan Penava. Članovi stručne komisije za 6. razred devetogodišnje osnovne škole su: Jasminka Bujanović, Muhidin Džanko, Selma Ferović, Enes Duvnjaković, Željko Filipović, Enes Pelidija, Vojka Komljenović, Milica Bešević, Samka Hadžihasanović-Mithat, Zlata Maglajlija, Vasvija Ibrahimkadić, Amir Dervišević, Muriz Spahić, Raifat Škrilj, Milan Cvijetinović, Avdo Voloder, Nadija Bandić, Fikreta Haračić. Članovi Potkomisije komisije za bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnost 6. Razred: Muhidin Džanko, Katica Krešić, Biljana Nikolić. Članovi stručne komisije za 7., 8. i 9. razred devetogodišnje osnovne škole su: Jasminka bujanović, Muhidin Džanko, Enes Duvnjaković, Dubravka Šoljan, Enes Pelidija, Ivan Madžar, Dževahira Arslanagić, Husnija Muratović, Meliha Zejnilagić-Hajrić, ZlataMaglajlija, Vasvija Ibrahimkadić, Amir Dervišević, Selma Ferović, Irfan Handukić, Milica Bešević, Milan Cvijetinović, Avdo Voloder, Vojka Komljenović. Članovi Potkomisije komisije za bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnost 7., 8. i 9. razred su: Muhidin Džanko, Katica Krešić i Biljana Nikolić.

istraživanja ovog rada provedena je kvalitativna i kvantitativna analiza svih tekstova u nastavi bosanskog jezika i književnosti koji su predviđeni nastavnim programima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine. Opsežnost istraživanja je zahtijevala uvid u 81 čitanku koje su bile u upotrebi tokom navedenih perioda, te uvid u još 220 izvora (različitih propisanih lektira, različitih djela navedenih autora, antologija, sabranih djela, izbora i zbirki), te 44 internet izvora u potrazi za svim zakonski propisanim tekstovima. Važno je istaći da od 81 čitanke koja je obrađivana za ovo istraživanje samo jedna čitanka svojim sadržajem obuhvata sve predviđene tekstove. Riječ je o NPP-u iz 2004. godine, a udžbenik je autorica Verlašević, Azra i Alić Vesna (2012): *Čitanka – udžbenik za 9. razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme Zenica i NAM Tuzla. Uvidom u ostalih 80 čitanke koje ne sadrže sve zakonski predviđene tekstove za pojedini NPP i pojedini razred, otvara se pitanje kvaliteta i svrshodnosti udžbeničke politike.

1. Uloga i značaj obrazovanja u afirmaciji identiteta Bošnjaka

Razvoj identiteta individue počinje rođenjem i završava u kasnoj zrelosti. Formiranje identiteta se odvija kroz tri procesa: kognitivni, afektivni i bihevioralni. Sva tri procesa su sastavni dio školskog učenja i isprepliću se. Formiranje identiteta možemo zamisliti kao sobu ogledala u kojima se nalazi pojedinac koji na osnovu slike koju vidi u ogledalima formira mišljenje o samom sebi. Ukoliko su ogledala iskrivljena individua formira lošu sliku vlastitog identiteta. Sadržaji tekstova u nastavi bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi su prvi sadržaji van porodičnog doma s kojima se individua susreće i utječu na njeno oblikovanje.

U ovom radu ćemo zapravo analizirati „ogledala“ sa kojima su se susretale generacije Bošnjaka od 1988. godine do posljednje zvanične izmjene nastavnog programa 2004. godine i kakva je to slika koju Bošnjak vidi o svojoj kulturi, te da li želi da se identifikuje sa pruženim uzorima ili se pak nalazi u sobi „iskrivljenih ogledala“.

1.1. Kulturni identitet Bošnjaka po Hofstede-ovom modelu u četiri NPP-a (1988., 1994., 1999. i 2004. godine)

Prva podhipoteza glasi: *Sve četiri kategorije kulturnog identiteta Bošnjaka, po Hofstede-ovom modelu (zajedničke vrijednosti, simboli, heroji, običaji) su prisutne u sva četiri analizirana nastavna programa.*

Dokazivanje prve podhipoteze je obavljeno uz upotrebu Instrumenta 1, kojim se, na osnovu sadržaja tekstova iz nastavnih planova i programa (za 1988., 1994., 1999. i 2004. godinu), za svaki razred pojedinačno, mjerilo da li sadržaji tekstova tretiraju kulturni identitet Bošnjaka po Hofstede-ovom modelu baziranom na četveropojmovnom konceptu: vrijednosti, simboli, heroji i običaji. Instrumentom 1 nije mjerena vrsta, niti način predstavljanja kulturnog identiteta Bošnjaka.

Oblast vrijednosti, dakle onog što se preferira u određenoj kulturi, kulturnog identiteta Bošnjaka je dala sljedeći rezultat:

(Odgovorima DA ili NE bit će popunjena sva polja)		Nastavni program bosanskog jezika i književnosti			
		1988.	1994.	1999.	2004.
Vrijednosti	1. razred	NE	NE	NE	NE
	2. razred	NE	DA	DA	DA
	3. razred	NE	DA	DA	DA
	4. razred	DA	DA	DA	DA
	5. razred	NE	DA	DA	DA
	6. razred	NE	DA	DA	DA
	7. razred	DA	DA	DA	DA
	8. razred	NE	DA	DA	DA
	9. razred	x	x	x	DA

Tabela 3 Tretiranje vrijednosti kulturnog identiteta Bošnjaka u NPP-ima i po razredima

Tabela 3 pokazuje da su vrijednosti kulturnog identiteta Bošnjaka tretirane u sva četiri nastavna plana i programa, ali nejednako. U NPP-u iz 1988. godine vrijednosti kulturnog identiteta Bošnjaka su tretirane samo u 4. i 2. razredu osnovne škole, dok NPP-i iz 1994., 1999. i 2004. godine u prvom razredu ne tretiraju vrijednosti kulturnog identiteta Bošnjaka. Porast sa 7 na 8 razreda u NPP-u iz 2004. godine je uzrokovan reformom osnovne škole sa osmogodišnjeg na devetogodišnje osnovno obrazovanje.

Drugi pojam po Hofstede-u koji je mjeran Instrumentom 1 su simboli, ono što nosi određeno značenje za pripadnike iste kulture, kulturnog identiteta Bošnjaka:

(Odgovorima DA ili NE bit će popunjena sva polja)		Nastavni program bosanskog jezika i književnosti			
		1988.	1994.	1999.	2004.
Simboli	1. razred	NE	NE	NE	NE
	2. razred	NE	NE	DA	NE
	3. razred	NE	NE	DA	DA
	4. razred	NE	NE	DA	NE
	5. razred	NE	DA	NE	NE
	6. razred	NE	DA	DA	DA
	7. razred	NE	DA	DA	DA
	8. razred	NE	DA	DA	DA
	9. razred	x	x	x	DA

Tabela 4 Tretiranje simbola kulturnog identiteta Bošnjaka u NPP-ima i po razredima

Tabela 4 pokazuje da NPP iz 1988. godine uopće nije tretirao simbole Bošnjaka. U 1994. godini uočava se da tretiranje simbola koji čine kulturni identitet Bošnjaka u nastavni Bosanskog jezika i književnosti dobija prostor tek u starijim razredima osnovne škole, tačnije od 5. razreda. U NPP-u iz 1999. godine tretman simbola je izostavljen u 1. i 5. razredu, dok je tretiran u svim ostalim razredima. U NPP-u iz 2004. godine tretiranje simbola Bošnjaka ima tendenciju pada. Naime, u 1., 2., 4. i 5. razredu uopće se ne tretiraju simboli Bošnjaka, te sa dva razreda iz kojih je izostavljen tretman simbola Bošnjaka u 1999. godini, u trenutno aktuelnom NPP-u iz 2004. godine četiri razreda uopće ne tretiraju simbole Bošnjaka u nastavi bosanskog jezika i književnosti.

Treći pojam mjeran Instrumentom 1. po modelu Hofstede-a su heroji, dakle one osobe bilo da su stvarne ili imaginarne, bilo da su iz prošlosti ili sadašnjosti, koje su visoko cijenjene u određenoj kulturi kao modeli ponašanja i očuvanja kulturnog identiteta. Rezultati mjerenja heroja koji imaju posebno mjesto u kulturnom identitetu Bošnjaka su pokazali sljedeće:

(Odgovorima DA ili NE bit će popunjena sva polja)		Nastavni program bosanskog jezika i književnosti			
		1988.	1994.	1999.	2004.
Heroji	1. razred	NE	NE	NE	NE
	2. razred	NE	NE	NE	NE
	3. razred	NE	DA	DA	NE
	4. razred	NE	DA	DA	NE

	5. razred	NE	NE	DA	NE
	6. razred	NE	DA	DA	NE
	7. razred	NE	DA	DA	DA
	8. razred	NE	DA	DA	DA
	9. razred	x	x	x	DA

Tabela 5 Tretiranje heroja kulturnog identiteta Bošnjaka u NPP-ima i po razredima

Rezultati tabele 5 pokazuju da NPP iz 1988. godine uopće ne tretira heroje Bošnjaka. Kulturološko i obrazovno osvještenje počinje od NPP iz 1994. godine u kojem se heroji Bošnjaka tretiraju u ukupno pet razreda, te broj razreda u kojem se heroji tretiraju narasta na šest u NPP-u iz 1999. godine. Međutim, NPP iz 2004. godine bilježi evidentan pad tretiranja bošnjačkih heroja, sa razredom više, dakle devetim, broj razreda u kojima se tretiraju heroji naglo opada na samo tri razreda.

Posljednji dio mjernog Instrumenta 1 odnosio se na mjerenje tretmana rituala/običaja Bošnjaka, dakle svih onih kolektivnih aktivnosti koje se smatraju društveno bitnim unutar jedne kulture. Oni obilježavaju svakodnevicu pripadnika iste kulture i podrazumijevaju socijalne, ali i religijske ceremonije i običaje. Rezultati dobijeni mjerenjem su sljedeći:

(Odgovorima DA ili NE bit će popunjena sva polja)		Nastavni program bosanskog jezika i književnosti			
		1988.	1994.	1999.	2004.
Ritual/običaji	1. razred	NE	NE	NE	NE
	2. razred	NE	NE	DA	NE
	3. razred	NE	NE	DA	NE
	4. razred	NE	NE	NE	NE
	5. razred	NE	DA	DA	NE
	6. razred	DA	DA	DA	DA
	7. razred	DA	DA	DA	NE
	8. razred	DA	DA	DA	DA
	9. razred	x	x	x	DA

Tabela 6 Tretiranje rituala/običaja kulturnog identiteta Bošnjaka u NPP-ima i po razredima

Iz tabele 6 uočavamo da su rituali/običaji tematski zastupljeni u svim istraživanim NPP-ovima. Međutim, ne smijemo zanemariti osjetljivu komponentu ovog dijela, a to je da se rituali/običaji koje određena kultura smatra društveno bitnim mogu apsolutno ignorisati, tretirati pozitivno, ali i negativno. Postoji tendencija da svaka kultura posmatra sebe kao superiornu, te samim tim i svaku različitost od nje same kao inferiornu. Ovaj kamen spoticanja koji se često zloupotrebljava u posmatranju i tumačenju kultura drugačijih od naših je vrlo čest, stoga je važno svaku kulturu

posmatrati sa stajališta same kulture koja se posmatra, a ne sa stajališta neke druge kulture. Ovaj osjetljivi momenat je vidan u tretmanu rituala/običaja kulturnog identiteta Bošnjaka u NPP-ima. U 1988. godini u pet razreda se nikako ne tretira, u 6. razredu se tretira negativno, u 7. razredu pozitivno, a u 8. razredu i pozitivno i negativno. U NPP-u iz 1994. godine uočavamo se nema isključivo negativnog tretiranja bošnjačkih rituala/običaja, ali se ambivalentno tretiranje zadržava u dva razreda, i to 6. 8. razredu.. Porast osvještenosti se vidi u NPP-u iz 1999. godine u kojem se u tri razreda rituali/običaji Bošnjaka tretiraju pozitivno, a u jednom, 6. razredu, ambivalentno. NPP iz 2004. godine pokazuje da se rituali/običaji Bošnjaka tretiraju samo u tri razreda i to u sva tri razreda, 6., 7. i 8. razredu ambivalentno.

Iz analize četveropojmovnog koncepta Hofstede-ovog modela kulture zaključak se naprosto sam nameće. NPP iz 1988. godine nije uopće imao za cilj njegovanje i održavanje bitnih činilaca kulturnog identiteta autohtonog i većinskog naroda Bosne i Hercegovine, Bošnjaka, već njihovo ignorisanje, unižavanje i ukidanje svakog uzora za ovaj narod. Takav proces, inkorporiran u zakonsku obrazovnu normu kojem su izložene mnogobrojne generacije se zove proces akulturalizacije i asimiliranje u drugu kulturu. To konkretno znači gubljenje svog kulturnog identiteta, svojih kulturnih elemenata, prihvaćanje tuđih običaja, jezika, vjere i vrijednosti. Dakle, NPP iz 1988. vrlo jasno je osmišljen u svrhu kulturocida Bošnjaka.

Međutim, kako se kultura sporo gradi i mijenja, jednako tako i sporo umire, što je dokazano promjenama koje su evidentne u obrazovnom sistemu osnovne škole u Bosni i Hercegovini 1994. i 1999. godine, kada nastaje vidna i jasna prekretnica u osvještenju kulturnog identiteta Bošnjaka i njegovom njegovanju u narednim generacijama.

Posebnu pažnju treba obratiti NPP-u iz 2004. godine, čiji analizirani rezultat daju jasnu sliku da se kulturni identitet Bošnjaka tretira ponovo u silaznoj putanji, koja pokazuje tendenciju pada zainteresovanosti za njegovanje i održavanje kulturnog identiteta Bošnjaka, kao i tendenciju relativiziranja važnosti kulturnog opstanka koji, kako je historija pokazala vodi u novi genocid.

	1988.	1994.	1999.	2004.
Vrijednosti	DA	DA	DA	DA
Simboli	NE	DA	DA	DA
Heroji	NE	DA	DA	DA
Ritual/običaji	DA	DA	DA	DA

Tabela 7 Četiri pojma po Hofstede-u uNPP-ima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine

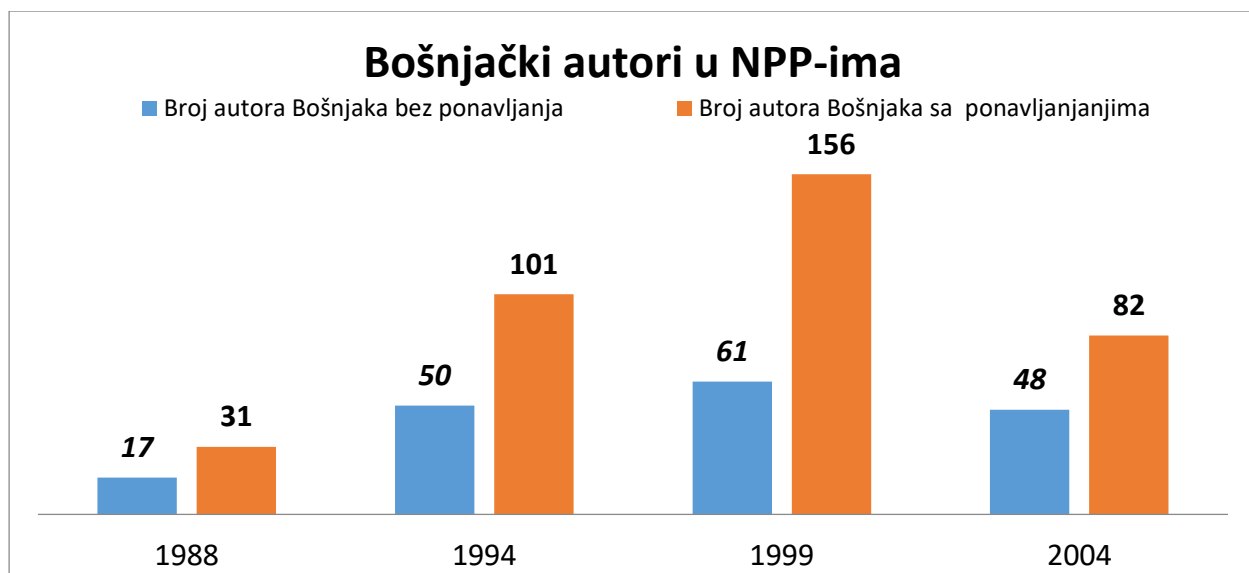
Analizom dobijenih rezultata istraživanja koji su ukratko predstavljeni tabelom 7 ocjenjujemo da je podhipoteza: *Sve četiri kategorije kulturnog identiteta Bošnjaka, po Hofstede-ovom modelu (zajedničke vrijednosti, simboli, heroji, običaji) su prisutne u sva četiri analizirana nastavna programa, odbačena, jer NPP iz 1988. godine uopće ne tretira kulturno-identitetske simbole i heroje Bošnjaka.*

Rezultati istraživanja su pokazali da sva četiri nastavna programa djelimično i sporadično tretiraju posmatrane kategorije, što se jasno vidi iz prethodne analize.

1.2.Bošnjački autora u NPP-ima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine

Druga podhipoteza glasi: *Nastavni program bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi u pogledu zastupljenosti istih bošnjačkih autora je identičan u sve četiri verzije nastavnog programa (1988., 1994., 1999. i 2004. godine) za osnovnu školu.*

Komparativna analiza Bošnjačkih autora zastupljenih u četiri nastavna plana i programa (1988., 1994., 1999. i 2004. godine) dala je sljedeće rezultate:

Grafikon 1 Broj autora Bošnjaka i broj tekstova kojima su zastupljeni u različitim programima

Grafikon 1 pokazuje da je broj bošnjačkih autora bio različit u različitim nastavnim programima, i to u NPP iz 1988. godine najniži, dok je u NPP iz 1999. godine bio najviši, kao i broj tekstova kojima su Bošnjački autori bili zastupljeni. Dakle, u odnosu na 1999. godinu broj zastupljenih tekstova bošnjačkih autora u NPP iz 1988. je bio za 80% niži. Evidentan je nezanemariv trend opadanja zastupljenosti

tekstova bošnjačkih autora u 2004. godini za čak 47,43% u odnosu na 1999. godinu. Broj autora Bošnjaka nakon 1988. godine već u programu iz 1994. ima značajan porast od 66 %, dok u 2004. godini opet je evidentna silazna putanja od 21,31% u odnosu na 1999. godinu.

Daljom analizom utvrđeno je da se u sva četiri nastavna programa pojavljuje 11 imena autora Bošnjaka – „Velikih 11 kod Bošnjaka“:

Ponavljaju se u sva 4 programa	1988	1994	1999	2004	Ukupno
1. Kapidžić-Hadžić Nasiha	4	6	9	5	24
2. Hromadžić Ahmet	4	4	10	4	22
3. Pandžo Šukrija	3	6	6	5	20
4. Hasagić-Dubočanin Alija	1	4	10	3	18
5. Kulenović Skender	3	6	5	4	18
6. Bekrić Ismet	3	4	7	2	16
7. Dizdar Mehmedalija Mak	1	3	3	3	10
8. Sijarić Ćamil	1	2	1	3	7
9. Dizdarević Zija	1	3	1	1	6
10. Humo Hamza	2	1	2	1	6
11. Selimović Meša	1	1	1	2	5
	24	40	55	33	152

Tabela 8 Bošnjački autori zastupljeni u sva četiri nastavna programa

Od 83. autora Bošnjaka i ukupno 367 tekstova bošnjačkih autora u sva četiri nastavna programa se obrađuje 11 autora navedenih u tabeli 8. Autorica Nasiha Kapidžić- Hadžić je brojem tekstova najzastupljenija sa čak 24 teksta, sa malim razlikama od programa do programa. Izuzetno značajno mjesto zauzimaju Ahmet Hromadžić i Šukrija Pandžo, dok Alija Hasagić Dubočanin zajedno sa Ahmetom Hromadžićem po broju tekstova zauzima vodeće mjesto u nastavnom programu iz 1999. godine.

S obzirom na rezultate osvrnut ćemo se na biografije najznačajnijih bošnjačkih autora, koji su opstali kroz sva četiri nastavna programa i kroz različite izmjene društvenih okolnosti koje je Bosna i Hercegovina prošla u tom periodu.

Prva najčitanija bošnjački književnica u osnovnoj školi shodno analizama nastavnih programa je **Nasiha Kapidžić – Hadžić**. Rođena je u Banjaluci, studij književnosti je završila na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Djelima Nasihe Kapidžić – Hadžić je dato mnogo prostora i u periodu SFRJ, osim književne vrijednosti njenih djela važna je i činjenica da je Nasihin otac Alija Kapidžić⁴³ bio vojni imam stare Jugoslavije i inicijator i potpisnik Rezolucije banjalučkih

⁴³ Stevanović, V. 2012, *Rezolucija banjalučkih muslimana nikada nije završila u udžbenicima*, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, datum pristupa: 01.09.2020. <<https://www.islamskazajednica.ba/aktuelno-arhiva/13860-rezolucija-banjalučkih-muslimana-nikada-nije-završila-u-udžbenicima>>.

muslimana 1941. godine koju je potpisalo preko 75 uglednih bošnjačkih građana Banjaluke. Bez ikakvih nedoumica u književno literarnu vrijednost Nasihin djela, bez sumnje je i čin njenog oca utjecao na visoku zastupljenost njenih djela u nastavnom planu i programu SFRJ. Rezolucija je bila iznimno hrabar civilizacijski čin kojim su Bošnjaci zaštitili svoje komšije Srbe od ubijanja i progona od strane Nezavisne države Hrvatske. Mnogi od potpisnika su mučeni i ubijani od strane Hrvata, a druge kao na primjer zeta pomenutog Alije Kapidžića efendiju Zahirovića koji je bio potpisnik te iste rezolucije 1993. su Srbi pokušali zaklati, a devedesetih godina mu je oduzimana i imovina.

Drugi najčitaniji bošnjački književnik je **Ahmet Hromadžić**. Rođen je u Bjelaju kod Bosanskog Petrovca i tu je završio osnovnu školu. Tehničku i Višu pedagošku školu je završio u Sarajevu. Bio je aktivni učesnik narodnooslobodilačkog pokreta u Drugom svjetskom ratu. Njegov književni procvat počinje nakon Drugog svjetskog rata. Njegov roman „Bistri potoci“ je pisan u duhu tadašnjeg socijalizma i partizanske borbe, što odgovara tadašnjoj vlasti. Kasnije se istakao kao pisac bajki. Radio je kao novinar „Oslobođenja“ od 1944. godine, a kasnije je bio i urednik. Osnivač je biblioteke „Lastavica“. Zbog rada u „Narodnoj prosvjeti“ i dodjelom nagrade Ćamilu Sijariću za roman „Bihorci“ 1959/60. stavljen je zajedno sa Mehmedalijom Dizdarom pod stalni nadzor UDB-e⁴⁴.

Šukrija Pandžo je treći najčitaniji bošnjački književnik u sva četiri nastavna programa za osnovnu školu. Rođen je u Ulogu kod Kalinovika, gdje je završio osnovnu školu. Učiteljsku školu je završio u Mostaru, a književnost i francuski jezik na Višoj pedagoškoj školi u Beogradu. Nakon toga radi kao učitelj i nastavnik, a 1948. godine je postao urednik u Kulturnoj redakciji Radio-Sarajeva. Josip Broz Tito mu 01.06.1970. godine dodjeljuje Orden zasluga za narod sa srebrnim zracima⁴⁵ koje se dodjeljivalo za posebne zasluge u izgradnji socijalizma i socijalističkih samoupravnim odnosa, za organiziranje i učvršćivanje općenarodne obrane, sigurnosti i nezavisnosti zemlje kao i za druge oblasti privrede, nauke i kulture. Pisao je za djecu i odrasle. Dobitnik je više više književnih nagrada.

Četvri u rangu najčitanijih Bošnjaka u osnovnoj školi je **Hasagić-Dubočanin Alija**. Rođen je 1949. godine u Bosanskom Dubočcu. Srednju školu je završio u Kranju, a Filozofski fakultet u

⁴⁴ UDB-a –Uprava državne bezbjednosti, zloglasna tajna policija SFRJ osnovana 1946. godine

⁴⁵ Medalje i ordeni u SFRJ su utemeljeni na Odluci Predsjedništva SFRJ o statutima i medaljama SFRJ. Više o ordenima moguće je pogledati na Hrvatska numizmatika 2013, *Orden i zasluga medalja za narod*, datum pristupa: 19.03.2021. <<https://blog.dnevnik.hr/hrvatskanumizmatika/2013/05/1631654445/orden-i-medalja-zasluge-za-narod.html>>.

Sarajevu. Oženjen je suprugom Smiljkom. Radio je kao nastavnik u Osnovnoj školi „Vladimir Perić Valter“ u Sarajevu, a nakon toga kao urednik u izdavačkom preduzeću „Veselin Masleša“, te je bio urednik biblioteka „Dječija književnost“, „Lastavica“, „Poezija za odrasle“, „Proza za odrasle“ i „Posebna izdanja“. Bio je vrlo plodonosan pisac. Pisao je za djecu i odrasle. Posebno značajno mjesto dobiva u nastavnom programu iz 1999. godine.

Skender Kulenović, peti u rangu najčitanijih Bošnjaka u osnovnoj školi rođen je u Bosanskom Petrovcu 1910. godine. Agrarnom reformom 1920. godine njegova porodica naglo osiromašuje, te odlaze u Travnik gdje Skender pohađa Jezuitsku gimnaziju. Studira pravo 1930. godinena Zagrebačkom sveučilištu, a 1933. godine postaje član SKOJ-a⁴⁶, a 1935. godine član KPJ⁴⁷. 1941. godine stupa u prvi partizanski odred. Oženjen je bio srpkinjom Verom Crvenčanin s kojom je imao dva sina Vuka. Bio je plodonosan književnik i često posmatran s negativnom konotacijom zbog zloupotrijebljene pjesme „Stojanka majka Knežpoljka“. Međutim, uvidom u ostatak Kulenovićevog spisateljskog opusa vrlo jasno se vidi njegovo nacionalno osvješćenje, stid i kajanje.⁴⁸

Bekrić Ismet, šesti u rangu najčitanijih Bošnjaka rođen je 1943. godine u Banjaluci, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju, a književnost završava na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Bekrić je plodonosan književnik i dobitnik mnogih nagrada. Od februara 1993. godine živi sa porodicom u Sloveniji.

Mehmedalija Mak Dizdar, sedmi u rangu, rođen je u Stocu 1917. godine u bošnjačkoj porodici. Gimnaziju pohađa u Sarajevu. Ime „Mak“ koristi kao pseudonim za vrijeme Drugog svjetskog rata u kojem je učestvovao kao partizanski borac, te je bio i ilegalno angažovan za antifašističku borbu kroz Komunističku partiju tokom Drugog svjetskog rata. Kao čin osвете ustaške vlasti NDH mu odvođe u Jasenovac majku i sestru i tamo ih ubijaju 1945. godine. Zbog rada u „Narodnoj prosvjeti“ i dodjelom nagrade Ćamilu Sijariću za roman „Bihorci“ 1959/60. godine stavljen je zajedno sa Ahmetom Hromadžićem pod stalni nadzor UDB-e. Od tada nije više mogao doći do stalnog zaposlenja. Zbog svog književnog opusa koji se bavio potvrđivanjem stoljetnosti i autohtonosti bosanske države koji nije odgovarao ni Beogradu ni Zagrebu, bio je kontinuirano

⁴⁶ SKOJ je skraćenica za Savez komunističke omladine Jugoslavije.

⁴⁷ KPJ je skraćenica za Komunističku partiju Jugoslavije.

⁴⁸ Pročitati Kulenovićevu pjesmu „Nad mrtvom majkom svojom“ i „Na pravi put sam ti, majko, izišo“.

izložen torturama i poniženjima, različitim vrstama mobinga i pritisaka, lažnim optužbama, atakom na egzistenciju dok najposlije nije i preminuo.⁴⁹

Ćamil Sijarić, osmi u rangu, rođen je 1913. godine u Šipovicama, osnovnu školu je završio u Godijevu kod Bijelog Polja, a od 1927. do 1935. godine pohađao je Veliku medresu kralja Aleksandra u Skoplju, gdje se oduševljava idejama komunizma i zbog takvih stavova biva istjeran iz medrese. U Vranju završava gimnaziju i u Beogradu studije prava. Drugi svjetski rat ga zatiče u Bosanskoj Gradišci, a nakon rata se okreće novinarstvu i pisanju. Na anonimnom konkursu „Narodne prosvjete“ dobiva prvu nagradu za roman „Bihorci“ zbog čega i Ahmet Hromadžić i Mehmedalija Dizdar koji su učestvovali u izboru bivaju stavljeni pod nadzor UDB-e. U politički život se nije mnogo miješao do kraja 80.-tih godina kada je upozorio javnost da narastajući nacionalizam može dovesti do tragedije. Samo tri godine prije obistinjenja Sijarićevog upozorenja, on sam tragično stradava u saobraćajnoj nesreći u tadašnjoj sarajevskoj ulici Đure Đakovića, današnjoj Alipašinoj.

Dizdarević Zija, deveti u rangu, rođen 1916. godine u Ljubuškom, čija porodica se vrlo brzo nakon njegovog rođenja seli u Fojnicu gdje Zija završava osnovnu školu. Nižu šerijatsku gimnaziju završava u Sarajevu, a nakon toga i Učiteljsku školu u Sarajevu 1936. godine. Zbog buntovnog karaktera i odnosa prema tadašnjem režimu ne uspijeva naći posao učitelja, te 1937. godine upisuje studij pedagogije i psihologije u Beogradu. Tu postaje prijatelj sa Brankom Ćopićem. Prvu godinu Drugog svjetskog rata djeluje kao ilegalac u Fojnici i Sarajevu. 1942. godine, ustaše su ga uhapsile i odvele u koncentracioni logor Jasenovac gdje je odmah ubijen.

Hamza Humo, rangiran na desetom mjestu, je rođen 1895. godine u Mostaru gdje je pohađao mekteb, osnovnu školu i gimnaziju. Nakon Sarajevskog atentata biva uhapšen 1914. godine i biva interniran u Mađarsku, a 1915. mobiliziran u austrijsku vojsku. Historiju umjetnosti je studirao u Zagrebu, Beču i Beogradu. Bio je urednik sarajevskog „Gajreta“ i „Zabavnika“, a nakon II svjetskog rata direktor Umjetničke galerije u Sarajevu. Kao predstavnik partizanskog odreda prisustvovao je Drugom zasjedanju AVNOJ⁵⁰-a u Jajcu 1943. godine. Između ostalih nagrada u njegovom životopisu, dobitnik je nagrade Srpske akademije nauka u Beogradu.

⁴⁹ Više o laganom i dugotrajnom ubistvu Mehmedalije Dizdara pogledati Zubanović, Sead 2013, *Zašto i kako je ubijen Bošnjak Mehmedalija Mak Dizdar*, bošnjaci.net – web magazin, datum pristupa: 19.03.2021. <<http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=48037>>.

⁵⁰ AVNOJ skraćenica za antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Mehmed Meša Selimović, jedanaesti najčitaniji Bošnjak koji se održao kroz sva četiri analizirana nastavna programa, rođen je u Tuzli 1910. godine u tradicionalnoj muslimanskoj porodici, ali pod utjecajem komunističkih ideja koje su navirale u društvo. Diplomirao je u Beogradu. Tokom Drugog svjetskog rata bio je pristalica komunista i ilegalno djelovao u Tuzli gdje su ga ustaše i uhapsile na samom početku rata zajedno sa bratom i sestrom. Nakon 120 dana je pušten na slobodu i pristupio je partizanima u Majevički odred. Član je KPJ od 1943. godine, a obavljao je i funkciju političkog komesara Tuzlanskog odreda. Partizani su mu strijeljali jednog brata premda je bio partizan, a drugi brat je bio visoki dužnosnik OZNE⁵¹. Od 1945. godine živi i radi u Beogradu na visokim funkcijama kao načelnik Odjela za publikacije Komisije za ratne zločine, a onda i pomoćnik saveznog ministra za kulturu. Za života je sklopio dva braka, prvi sa Desom Đorđić, a zatim sa Daroslavom Božić. Dolaskom u Sarajevo uređuje list „Brazde“, radi kao predavač na Višoj pedagoškoj školi, te kao docent na katedri za književnost Filozofskog fakulteta u Sarajevu, te kao umjetnički direktor Bosna filma. Od 1968. godine je član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, a od 1974. godine i redovni član Srpske akademija nauka i umjetnosti. Umire u Beogradu 1982. godine. Mehmeda Selimovića Srbi i dan danas svojataju, jer se izjašanjavao kao Srbin, što je bilo uslov tadašnjeg režima da išta objavi. Ono što najbolje govori u Mehmedu Selimoviću su njegova djela, tamo gdje se pletu najtananije niti ljudske duše, a njegova djela su jedna od ponajviše bošnjačkih.

Kratak pregled biografija bošnjačkih autora govori o svojevrsnoj dezorijentaciji i snalaženju u vremenima u kojima su živjeli. Vremena nisu birali niti su bili u prilici da ih biraju, ali su birali put opstanka bošnjačke riječi na način kako je to bilo moguće u vremenu kada su djelovali. Zahvaljujući vlastitim doprinosima, ili u slučaju Nasihe Kapidžić-Hadžić gdje je njen otac svojim aktivizmom osigurao političku podlogu, u Drugom svjetskom ratu i kasnije SFRJ osigurali su mjesto tom malom broju Bošnjaka koji je bio zastupljen u nastavnom programu 1988. godine. Ne ulazeći u književno-umjetnički meritum djela navedenih autora, već isključivo u poruku koju šalju njihova djela uočljivo je da se Nasiha Kapidžić-Hadžić bavi lirikom u periodu 1988. godine i to konkretno se izučavaju njena djela, „Maksenbal u šumi“, „Vezeni most“ (pjesma i cijela zbirka) i „Bršljan“, koje ničim ne tretiraju kulturni identitet Bošnjaka. Djela Ahmeta Hromadžića uvrštena u NPP iz 1988. godine su: „Ledena gora“, „Patuljak vam priča“, „Vodeni cvjetovi“ i „Golubovo krilo“, sve četiri bajkovite pripovijetke, koje ničim ne

⁵¹ OZNA je skraćenica Odjeljenja za zaštitu naroda, po funkciji je OZNA bila komunistička tajna policija Jugoslavije koja je kasnije prestrojena u UDB-u.

tretiraju kulturni identitet Bošnjaka. Djela Šukrije Pandže koje nalazimo u ovom NPP- su: „S druge strane rijeke“, „Prvomajska riječ“ i „Samo još kosovi zvižduću“, od kojih prvo govori o drugarima koji pomažu glavnom liku Sretenu, drugo promovira socijalizam „znamenja snage, djela radnog puka“⁵², a treće se bavi poslijeratnim vremenom i zaslugama partizana, u kojem se glavni lik prisjeća svojih prijatelja, partizana, suboraca, od kojih su neki nestali i poginuli, te kako je primjetno nijedno od navedenih djela se ne bavi kulturnim identitetom Bošnjaka. U NPP- u iz 1988. godine uvrštena je pripovijetka „Šarko“ Alije Hasagića-Dubočanina, priča o hrabrom i pametnom psu, koja također ne tretira kulturni identitet Bošnjaka. Od Skendera Kulenovića su uvrštena tri djela i to „Gromovo đule“ koje se bavi praznovjerjem Bošnjaka, „Stojanka majka Knežopoljka“ – žrtva i bol majke, srpkinje, dok pjesma „Nad mrtvom majkom svojom“ ili „Na pravi sam ti put, majko, izašo“ koje se bave kulturnim identitetom Bošnjaka nisu uvrštene u ovaj izbor. Od Ismeta Bekrića tri djela i to „Ruke mog tate“, „Pjesme“ i „Dječakova sreća“ koje se bave odnosom dječaka sa ocem, fasciniranosti ocem i lirikom, koje također ne njeguju kulturni identitet Bošnjaka. Mehmedalija Mak Dizdar je dobio prostora za djelo „Zapis o zemlji“ koja suštinski se odnosi na utemeljenje bosanske autohtonosti, međutim dozvoljava i tumačenje, kojim rukovodi nastavnik, o osobinama Bosne koje se zavisno od interpretacije kod učenika 7. razreda osnovne škole mogu predstaviti Bosnu kao siromašnu zemlju „I posna i bosa da prostiš, i hladna i gladna“⁵³, te time dati negativnu konotaciju kulturnom identitetu Bošnjaka. Ćamil Sijarić dobija prostor za pripovijetku „Hrt“ koja se bavi psom, a također ne tretira kulturni identitet Bošnjaka. Zija Dizdarević je zastupljen pripovijetkom „Majka“ koja kulturni identitet Bošnjaka posebno negativno tretira, naročito žene, Bošnjakinje, obespravljene, žalosne, tužne, bez prava i na osjećanje, nekamoli govor. Navest ćemo nekoliko citata iz pomenute pripovijetke „Mati je sumorno poslušna i prigušena.“, „Skrivena iza žalosnog vela, „vale“, uvijena u široko platno, zar, krila se od ljudi u rijetke dane kad je trebalo preći ulicom“, a zatim nakon saobraćajne nesreće u kojoj joj pogine dijete i ona otkrivena istrčava na ulicu, za njom izlazi njen suprug, Bošnjak, predstavljen sasvim bezosjećajnim i grubim „Zar ne vidiš da te vas dunjaluk gleda?! Šta si izlazila bez vale?! Unilazi!“⁵⁴ Ova pripovijetka se zadržava i u nastavnom programu iz 1994. godine. Hamza Humo ima prostor za dva djela i to „Pjesme“ i „U orašju“, u zbirci pjesama

⁵² Diklić, Z. i drugi 1989, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, Pjesma „Prvomajksa riječ“, str. 64.

⁵³ Verlašević, A. i Alić, V. 2010, *Čitanka: udžbenik za sedmi razred devetogodišnje osnovne škole*, NAM Tuzla i Vrijeme Zenica, a pjesma se nalazi na str. 56.

⁵⁴ Idrizović, M. i Vidović, I. 1994, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, pripovijetka se nalazi na str.60-62.

Hamze Hume se nalazi pjesma „Zapis na stećku“, kojom se relativizira autohtonost i državnost Bosne i Hercegovine „Na stećku bogumila; Do Tita put se vidi isklesan u stijeni.“⁵⁵, te samim time se relativizira i postojanje kulturnog identiteta Bošnjaka, dok je pjesma u „U orašju“ lirika. Mehmed Meša Selimović ima prostor za lekturu, cijelo djelo „Tvrđava“, koje je kao i svi romani slika društva koje nikad nije isključivo negativno niti isključivo pozitivno. Roman „Tvrđava“ oslikava karakteristike jednog vremena, s tim što je glavni junak Ahmed Šabo oženjen kaurinkom Tijanom, a ovaj dio se veoma uklapa u Mehmedovu biografiju, pa se samo nameće pitanje je li Ahmed Šabo alter ego Mehmeda Meše Selimovića, koji oženjen kaurinkom ne pristaje da bude sluga vlasti, a njegov ego, ono što zaista živi u svom životu lik Mula Ibrahima, koji bi da bude ljudski prema Ahmedu kojem duguje život, ali ipak zauzima poltronski odnos prema vlasti. Biranje ovog romana iz Mehmedovog opusa, nije slučajno, jer se u ovom romanu blati Osmanlijska vlast i uprava, što je kako će se kasnije u ovom istraživanju pokazati, maniristika odabira djela koja učenici osnovne škole obrađuju u NPP-u 1988. iz perioda SFRJ.

Dakle, izbor 11 najčitanijih književnika u sva 4 nastavna programa pokazuje da je ovih 11 autora preživjelo sve društvene promjene kroz koje je prošla Bosna i Hercegovina, da su ovi Bošnjaci, ne ulazeći u književno-umjetnički meritum njihovih djela, da bi bili izabrani morali imati političku podlogu ili makar bračne veze sa srpkinjama i da njihova djela koja su odabrana za NPP iz 1988. godine uopće ne tretiraju kulturni identitet Bošnjaka ili je pružena poruka negativnog kulturnog identiteta Bošnjaka.

Međutim, za bolje razumijevanje cjelokupne situacije u Bosni i Hercegovini u kojoj su većinski narod Bošnjaci, a pored njih njabrojniji su Srbi i Hrvati, nužno je komparirati odnos koji se mijenjao kroz obrazovni sistem i autora Srba i Hrvata.

NPP	Ukupan broj djela srpskih autora	Najzastupljeniji autor	Broj djela	Naziv djela
1988	79	Ćopić Branko (Bosna i Hercegovina)	9	Ježeva kućica, Čuvar tvoga djetinjstva, Doživljaji mačka Toše, Kurir Pete čete, Bašta sljezove boje, Surovo srce, Orlovi rano lete, Na Petrovačkoj cesti, Doživljaji Nikolettine Bursaća (izbor pripovjedaka)
1994	25	Ćopić Branko (Bosna i Hercegovina)	6	Ježeva kućica, Zemlje bajki, Rudar i mjesec, Bosna, Bosanski trkači, Bašta sljezove boje
1999	24	Ćopić Branko (Bosna i Hercegovina)	5	Ježeva kućica, Zemlje bajki, Priče ispod zmajevih krila, Bosanski trkači, Bašta sljezove

⁵⁵ Hamza Humo 1999, *Poezija i proza (izbor)*, drugo izdanje, Sarajevo Publishing, Sarajevo.

				boje
2004	45	Ćopić Branko (Bosna i Hercegovina)	7	Lijin oglas, Ježeva kućica, Bosna, Nećeš mi vjerovati, Izokrenuta priča, Orlovi rano lete, Bašta sljzove boje

Tabela 9 Najzastupljeniji srpski autor u NPP-ima

S obzirom na činjenicu da je Branko Ćopić najzastupljeniji srpski autor iz Bosne i Hercegovine i s obzirom na tendenciju porasta njegovih djela u nastavnom planu i programu iz 2004. godine za Bosanski jezik i književnost u osnovnoj školi koja su prikazana u tabeli 9 neophodno se osvrnuti na njegovu biografiju.

Branko Ćopić je rođen 1915. godine u selu Hašani kod Bosanske Krupe, gdje završava osnovnu školu. Nižu gimnaziju završava u Bihaću, a Učiteljsku školu pohađa u Banjaluci, Sarajevu i završava je u Karlovcu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Dobitnik je mnogih nagrada, a jedna od njih je i nagrada Srpske akademije nauka. Kao što je općepoznato svaka historija se piše u skladu sa važećom ideologijom, pa su tako i zlodjela Branka Ćopića⁵⁶ iz Drugog svjetskog rata počinjena nad Bošnjacima u selu Veliki Dubovik, koje je bilo susjedno selo Hašanima u kojima je Ćopić rođen, dugo ostali nepoznati javnosti. Svojim učešćem u pokoljima nad nedužnim bošnjačkim civilima, djeci, ženama i starcima, zaslužio je obilat prostor u nastavnom planu i programu SFRJ koja je, kako je vrijeme samo pokazalo, bila okrenuta prosrpski sa genocidnim namjerama koje su provedene u djelo. Književno umijeće Ćopića i njegovo obrazovanje nisu sporni. Osim tog dijela Ćopićeva biografija je krvava i genocidna i to nad Bošnjacima, ali mu se i danas, nakon mnogih genocida nad Bošnjacima koji su se desili početkom 90. tih godina 20. vijeka, u raznim krajevima Bosne i Hercegovine i jednom presuđenom, onom u Srebrenici, daje najviše prostora, čovjeku koji je bio jedan od učesnika nebrojenih genocida nad Bošnjacima za koja niko nikad nije odgovarao. Za ilustraciju Ćopićevog propagiranja odnosa mržnje prema Bošnjacima samo ćemo pokazati nekoliko citata njegove knjige za djecu „Doživljaji Nikoletine Bursaća“ koja je bila obavezan sadržaj za izučavanje i Bošnjacima u osnovnoj školi u periodu SFRJ:

„Na jedvite jade, Nikoletina se dotad nekako bijaše izmirio s tim da muslimani dolaze u partizane...on je držao da je čitava ta priča o mislimanima samo „teorija“, a da ga u praksi „neće ta buva ujesti“ da pored sebe vidi borca muslimana.“ (Ćopić, 1989: 36)

⁵⁶ 2017, Ćopić i drugovi: „Pošto je sad kila šećera“, pitali su trgovca Bobića i zaklali ga, arhiv.stav.ba, datum pritupa: 31.08.2020. <https://arhiv.stav.ba/copic-i-drugovi-posto-je-sad-kila-secera-pitali-su-trgovca-bobica-i-zaklali-ga/>.

„- Pa zbog tog vražjeg Tur... muslimana, komesara.,” (Ćopić, 1989: 37)

„Ništa drugo i ne znate nego ogovarati i psovati ove naše domaće Turke. – jadio se Nidžo“ (Ćopić, 1989: 40)

„Od samog Vrhovnog štaba došlo je naređenje da smo mi i Tur...i muslimani braća i odsada čitava naša vojska ima toga da se pridržava.“ (Ćopić, 1989: 41), završava Nikoletina govor, pada granata i on ipak po starom. „Pazi Turaka, majku im lopovsku!“ (Ćopić, 1989: 41).

Ćopić jasno u svom djelu „Doživljaji Nikolettine Bursaća“ iskazuje na činjenicu da Srbi poistovjećuju Bošnjake i Turke, između ta dva naroda stavljaju znak jednakosti i jednako ih mrze i omalovažavaju. Eskalacija mržnje prema Bošnjacima, njihovoj kulturi i vjeri je demonstrirana u periodu 1992. – 1995. godine na međunarodnoj razini. Ćopićeva životna priča završava samoubistvom i uz njega nalaze i oproštajno pismo čija zadnja rečenica glasi: „Zbogom lijepi i strašni živote! Mart mjesec, 1984. godine. Branko Ćopić“ Život završava lirikom koja nosi mnogo dublju poruku onoga s čime je Ćopić morao živjeti. Današnja istraživanja pokazuju da „stopa samoubistava u Republici Srpskoj iznosi 30, odnosno da Republika Srpska ima kritično visoku stopu samoubistava.“ (Sinanović, 2012: 304), te da je „broj samoubistava muškaraca u 2006. godini ...dostigla rekordni nivo 30,88“ (Sinanović, 2012: 299), te „da je po broju samoubistava Republika Srpska vodeća u regionu, ali i šire.“ (Sinanović, 2012: 305) U opsežnom radu Sinanovića se postavlja i pitanje zašto je to tako, te odgovor daje Dr. Bogdan Stojaković, načelnik Psihijatrijske klinike u Banjoj Luci „Imali smo i slučajeva da ljudi nisu mogli izaći na kraj sa onim što su počinili.“ (Sinanović, 2012: 306). Svoj istraživački rad Sinanović zaključuje „Pored strategijskog obmanjivanja javnosti u smislu prikrivanja stvarnih podataka o samoubistvima naredbodavaca i izvršioca ratnih zločina, evidentna je činjenica da je u porastu broj samoubistava demobilisanih boraca u Republici Srpskoj kao „bazi“ apsolutno najvećeg broja ratnih zločinaca proteklog rata u Bosni i Hercegovini, što potvrđuje našu razrađujuću hipotezu: da naredbodavci i izvršioци ratnog zločina i genocida češće vrše saamoubistva u odnosu na druga lica u Bosni i Hercegovini.“(2012: 448)⁵⁷

U NPP iz 2004. godine koji je trenutno važeći za izučavanje nalazimo tekst “Izokrenuta priča”, koji s razlogom nije uvršten u NPP iz 1994. i 1999. godine. Tekst propagira srpske običaje,

⁵⁷ Cijeli rad Sinanović, dr. Zemir 2012, *Samoubistvo izbor pojedinca i (ili) posljedica krize*, Univerzitet u Sarajevu i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti I međunarodnog prava, Sarajevo, datum pristupa: 21.03.2021. <<http://institut-genocid.unsa.ba/userfiles/file/Sinanovic%20Samoubistvo.pdf> >.

primjer “– Tako mi svetog vuka, eno nedjelje u šumi! – viknu glasina hrapavim čičom.”⁵⁸. S obzirom na činjenicu da u NPP vraćamo Ćopića i brojem tekstova, a i pripremnim sadržajima, da li sljedeće možemo očekivati Ćopićev govor mržnje prema Bošnjacima i pripremu novog genocida?

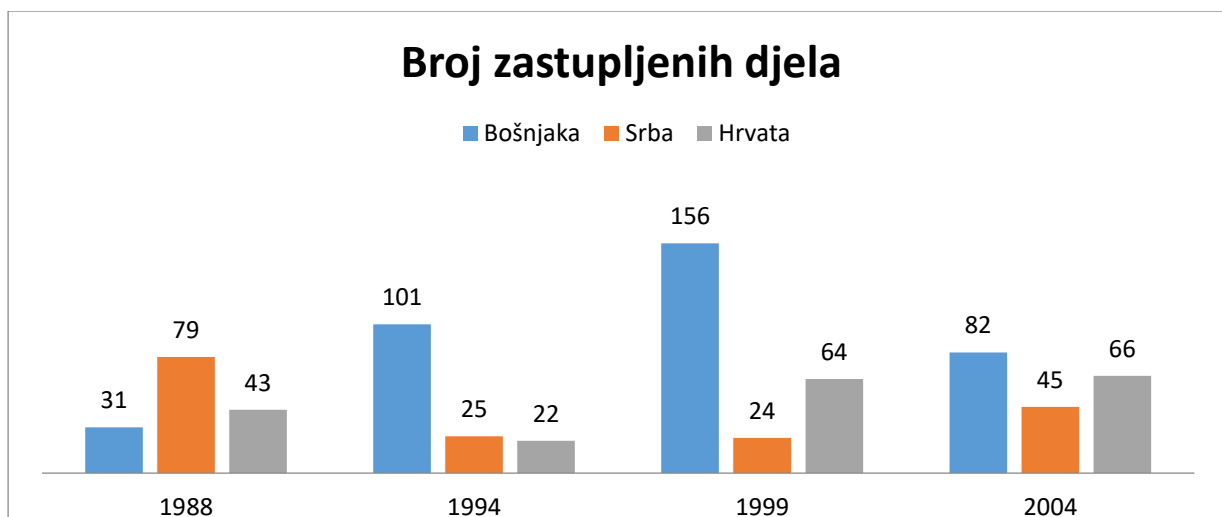
NPP	Ukupan broj djela hrvatskih autora	Najzastupljeniji autor	Broj djela	Naziv djela
1988	43	Vitez Grigor (Hrvatska)	4	Uoči Dana Republike, Kako živi Antun-tun, Kad bi drveće hodalo, Pjesme
1994	22	Antun Branko Šimić (Bosna i Hercegovina)	3	April, Opomena, Pjesme (izbor)
1999	64	Nazor Vladimir (Hrvatska) Vitez Grigor (Hrvatska)	4	Đače, Bijeli jelen, Pepeljuga (igorkaz), Veli Jože, Za svu djecu svijeta, Ogledalce, Plava boja snijega (igorkaz), Ptičija uspavanka
2004	66	Vitez Grigor (Hrvatska)	5	Gitara jesenjeg vjetra, Zalazak sunca, Zima se razboljela, Svirala od vrbe, Plava boja snijega (igorkaz)

Tabela 10 Najzastupljeniji hrvatski autori u NPP-ima

Iz tabele 10 vidimo da se Hrvati iz Bosne i Hercegovine najviše oslanjaju na Grigora Viteza iz Hrvatske kojem daju glavninu prostora u obrazovanju u osnovnoj školi od 1988. godine do danas. Hrvatski autor iz Bosne i Hercegovine jedino 1994. godine uzima primat nad svojim kolegama književnicima iz Hrvatske. Međutim, evidentan je napredak u broju zastupljenosti djela hrvatskih autora nakon završetka agresije na Bosnu i Hercegovinu 1995. godine, i taj napredak možemo ocijeniti stabilnim.

Društvene promjene na prostoru Bosne i Hercegovine, kao i promjene svijesti o utjecaju obrazovanja na oblikovanje budućih naraštaja je zorno prikazano kako slijedi:

⁵⁸ Ćopić, Branko, *Izokrenuta priča*, datum preuzimanja: 20.03.2021. <<http://www.pjesmicezadjecu.com/bajke-i-price-za-djecu/izokrenuta-prica-branko-copic.html>>.

Grafikon 2 Broj zastupljenosti književnih djela bošnjačkih, srpskih i hrvatskih autora

Na osnovu grafikona 2 zaključujemo da je u NPP iz 1994. i 1999. došlo do kulturnog i obrazovnog osvještenja Bošnjaka, te da su djela srpskih autora pretrpjela lagan pad. Također, evidentno je da je broj djela srpskih autora u NPP iz 2004. godine imao nagli skok od 94.5% u odnosu na 1999. godinu. Broj djela hrvatskih autora održava stabilnu poziciju od 1999. godine do danas.

NPP iz 1988. (broj bošnjačkih autora)	NPP iz 1994. (broj bošnjačkih autora)	NPP iz 1999. (broj bošnjačkih autora)	NPP iz 2004. (broj bošnjačkih autora)	Ukupan broj bošnjačkih autora u sva 4 NPP-a	Bošnjački autori prisutni u sva 4 NPP - broj	Bošnjački autori prisutni u sva 4 NPP - %
17	50	61	48	176	11	6,25

Tabela 11 Zastupljenost istih bošnjačkih autora u NPP-ima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine

Analiza rezultata istraživanja prikazana u tabeli 11 dokazuje da je druga podhipoteza: *Nastavni program bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi u pogledu zastupljenosti istih bošnjačkih autora je identičan u sve četiri verzije nastavnog programa (1988., 1994., 1999. i 2004. godine) za osnovnu školu*, djelimično potvrđena.

Rezultati istraživanja pokazuju da se od ukupno 176 bošnjačkih autora koji se obrađuju kroz 4 analizirana NPP-a 11 autora ponavlja u sva četiri NPP-a što u procentu iznosi 6,25%.

1.3. Kategorizacija sadržaja svih tekstova bosanskog jezika i književnosti u NPP-ima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine

Treća podhipoteza glasi: *Nastavni program bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi u pogledu sadržaja tekstova koji tretiraju Bošnjake je identičan u sve četiri verzije nastavnog programa iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine*

Instrumentom 3 je praćena analiza 1171 književnog teksta (poezije i proze) u svim NPP-a raspoređeno po razredima osnovne škole, sa ciljem da se utvrdi poruka koja se plasira učenicima svakim tekstom, neulazeći u književno-umjetnički meritum tekstova. Poruke u analiziranim književnim tekstovima su razvrstane u 5 kategorija:

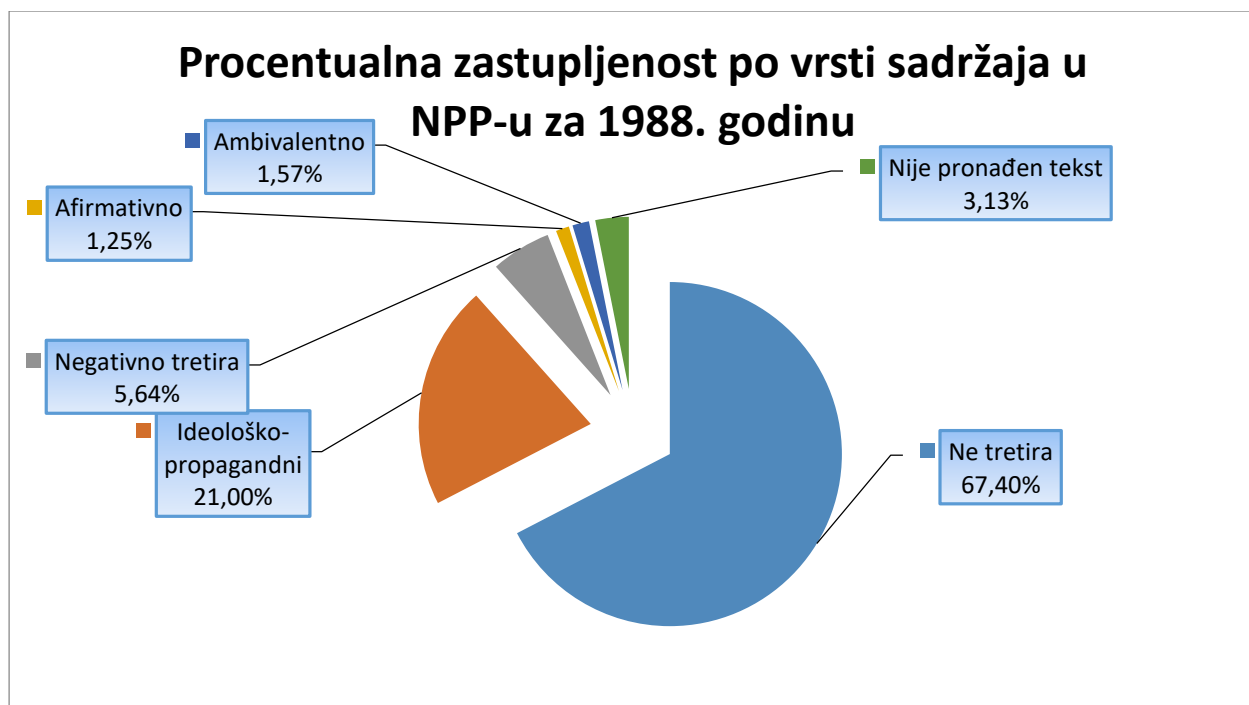
1. Oni tekstovi koji ne tretiraju kulturni identitet Bošnjaka – tu spade većina lirskih tekstova, općeniti tekstovi o drugarstvu, školskom dobu i životu, bajke, basne, pripovijetke, romani, bajke i basne drugih naroda koji ne tretiraju kulturni identitet Bošnjaka.
2. Ideološko-propagandni tekstovi – tu spadaju svi tekstovi koji šalju ideološko – propagandnu poruku koja ima za svrhu indoktriniranje Bošnjaka. Ideološko – propagandne poruke koje nalazimo u analiziranim tekstovima možemo podijeliti u dvije velike grupe. Prva grupa su tekstovi koji imaju anestetizirajući učinak na Bošnjake u smislu jugoslovenstva bez nacionalističke podloge: propartizanska propaganda, projugoslovenska, propagiranje bratstva i jedinstva, prosocijalistička. Druga velika kategorija su propagandno-ideološki tekstovi koji sadrže nacionalističke poruke: prosrpska, isticanje žrtvovanja i stradanja Srba, pročetnička, protiv ustaška, srpski rituali i običaji.
3. Sadržaji koji negativno tretiraju kulturni identitet Bošnjaka – tu spadaju svi tekstovi koji na negativan način, sa unižavanjem, ponižavanjem i ismijavanjem tretiraju Bošnjake i njihova kulturno identitetska obilježja kao što je nošnja, ponašanje, tipovi ličnosti Bošnjaka koji su opisani, siromaštvo, bijeda, ali i svi oni tekstovi koji obiluju govorom mržnje prema Turcima koji su identificirani sa Bošnjacima, kako je ilustrirano u primjeru Branka Ćopića, ali i historije je potvrdila sinonimiju agresijom Srbije i Crne Gore na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, ratnim zločinima i genocidima počinjenim nad Bošnjacima.
4. Sadržaji koji afirmativno tretiraju kulturni identitet Bošnjaka – tu spadaju svi sadržaji koji nose poruke prirodnih ljepota Bosne i Hercegovine, vrijednosti pozitivnog odnosa prema prirodi i životinjama, cijenjenje roditelja i starijih, te oni sadržaji koji afirmativno predstavljaju bošnjačka kulturna obilježja kao što su grb, džamija, polumjesec i zvijezda, čednost žene Bošnjakinje i njenog oblačenja, merhametli odnosi, briga o nepoznatima,

suosjećajnost, bošnjački junaci i borci, zatim običaji svadbi, džezaza, abdesta i namaza i naravno sevdalinka.

5. Ambivalentni sadržaji – tu spadaju sadržaji čiji način interpretacije, zavisno od sistema i nastavnog kadra, može biti negativan ili afirmativan u odnosu prema Bošnjacima, te romani koji su nosioci zbilje jednog vremena u kojima je više likova Bošnjaka koji nose različita obilježja, i mahane i vrline. Zavisno od interpretacije takvih tekstova ili likova u njima moguće je tretirati kulturni identitet Bošnjaka kao pozitivan i/ili negativan.
6. Tekstovi koji nisu pronađeni – tu spadaju svi književni tekstovi, njih 14, koji nisu pronađeni pretragom interneta, upitom upućenim spisateljici Nuri Bazdur Hubijar,⁵⁹ kao ni pretragom po odjelima JU “Biblioteke grada Sarajeva”, JU “Gradska biblioteka Visoko”, “Nacionalna univerzitetska biblioteka”, biblioteke osnovnih škola u Sarajevu “Osman-Nuri Hadžić”, “Skender Kulenović”, “Saburina”, “Vrhbosna”, “Sokolje”, “Isa-beg Ishaković”, “Safvet-beg Bašagić”, biblioteka “Druge gimnazije u Sarajevu”, te brojne bogate biblioteke fizičkih lica. Knjiga “Zlatin dnevnik” autorice Zlate Filipović jedino je bila dostupna u JU “Biblioteke grada Sarajeva” odjeljenje Otoka, koje je zatvoreno radi pandemije izazvane korona virusom.

Analizirajući sve navedene kategorije sadržaja tekstova po poruci koju nose i koja se prenosi učenicima došlo se do sljedećih rezultata:

⁵⁹ Na lični upit spisateljici Nuri Bazdulj Hubijar vezano za njen tekst #Povijest moje otadžbine“ spisateljica je odgovorila sljedeće: „Vjeruj mi da ne znam na šta misliš. Ja čak ni ne znam šta je moje uvršteno u čitanke. Znam za priču dvije ljubavi mog djetinjstva, nemam pojma za koji razred. U lektiri za 7. Razred je roman Ruža. Rado bih pomogla, ne znam kako... A nikad nisam pisala ništa na spomenutu temu. Zapravo riječ otadžbina mislim da nikad nisam pisala. Meni je domovina.“ Odgovor spisateljice je sastavni dio rada uz njeno lično odobrenje.

Grafikon 3 Procentualna zastupljenost po vrsti sadržaja u NPP-u iz 1988. godine

Iz grafikona 3 je evidentno da je najniža zastupljenost sadržaja koji afirmativno tretiraju kulturni identitet Bošnjaka, te izuzimajući sadržaje pod oznakom „Ne tretira“, najviše sadržaja imaju ideološko – propagandnu poruku. Rezultati analize vrste sadržaja u NPP-u iz 1988. godine jasno ukazuju na činjenicu da je obrazovni sistem SFRJ obilato i sistematski koristio obrazovni proces za indoktrinaciju generacija koje su mu bile izložene. Govor mržnje u tekstovima je toliko jeziv i upečatljiv, da se postavlja pitanje da li je uopće psihički podoban za djecu osnovnoškolskog uzrasta. Za ilustraciju ćemo navesti samo dva primjera:

- Opis mučenja malog Radojice od strane Bećir-age, sa posebnim naglaskom na sam naziv pjesme „Mali Radojica“, deminutiv koji asocira na nekog malenog, nejakog, nemoćnog i nedužnog.

*„Šenluk čini aga Bećir aga,
Uhvatio malog Radojicu.“*

„Nalož' te mu vatru na prsima“

„Već uhvat' te zmiju prisojnicu

Te turajte Radu u njedarca“

„Već uzmite dvadeset klinaca

Udrite ih pod nohtove Radu. “ ...⁶⁰

- Zatim, u pjesmi “Smrt majke Jugovića” koja je sva usmjerena na mržnju prema Turcima s kojima su Bošnjaci poistovjeđeni i stradavanje Srba u kojoj su opisi unakaženja tijela toliko gnusno opisani da je zaista veliko pitanje koliko je uopće ovakav sadržaj podoban za razvoj psihički zdravog djeteta:

„...ali lete dva vrana gavrana

Krvava im krila do ramena...“

„...uze majka ruku Damjanovu

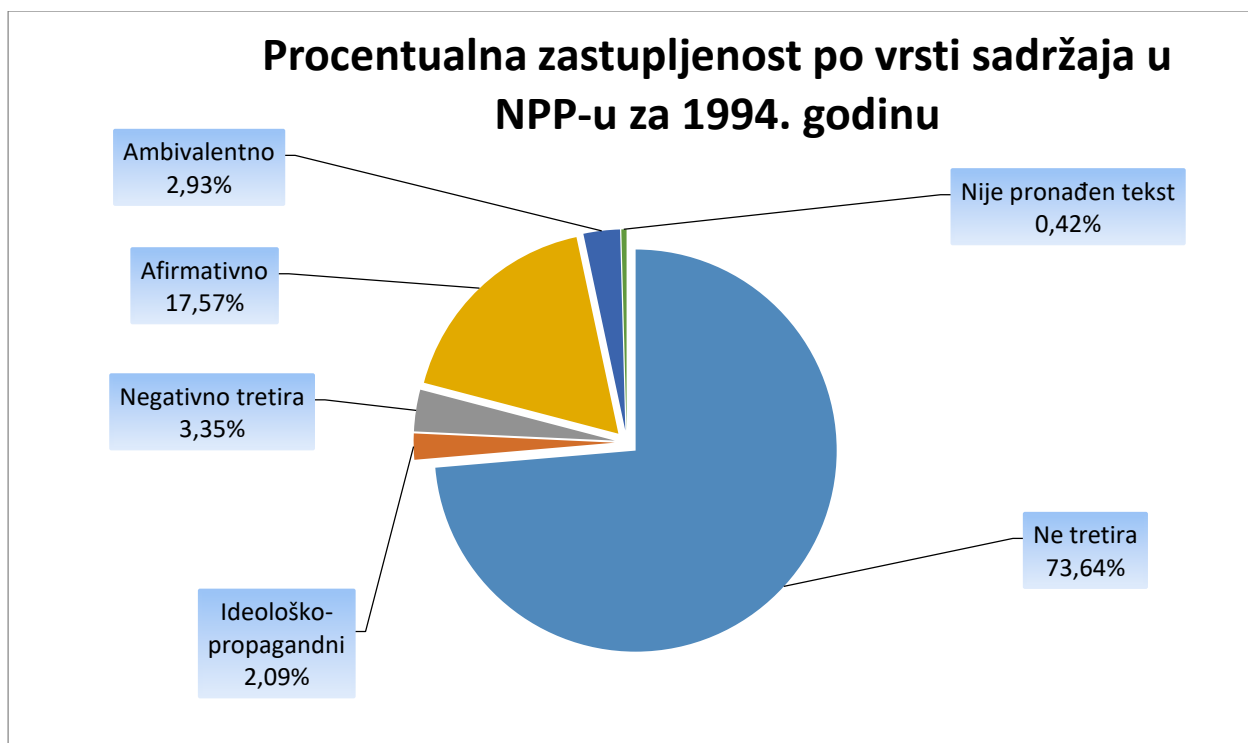
Okretala, prevrtala njome...“⁶¹

NPP iz 1988. godine obiluje gnusnim opisima unakaženja i govorom mržnje koji nisu podobni za izučavanje u osjetljivom dobu psihičkog razvoja djeteta i izgradnje djetetovog identiteta. Također, tretiranje kulture Bošnjaka sa unižavanjem, lošim položajem Bošnjakinje, njene obespravljenosti, bezpogovornog patrijarhalnog odnosa u porodici, žene Bošnjakinje, kako je već ranije navedeno u pripovijeci „Majka“ Zije Dizdarevića, je primjer njegovanja negativnog odnosa spram sopstvene kulture, koji utječe na identifikaciju, odnosno pobunu protiv takve vrste identifikacije svakog bošnjačkog djeteta. Zatim, predstavljena okrutnost muslimana, Turaka koji su sinonimija za Bošnjake u pjesmi „Agovanje“ Ivana Mažuranića „Ter ih turskijem darivao darom: Svakom momku oštar kolac daje, Kome kolac, kome li konopac.“⁶²

⁶⁰ Pjesma se nalazi u udžbeniku, Hadžić, Osman, Idrizbegović Amira i Juraj Marek 1989, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Svjetlost-OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, str.41-44

⁶¹ Cijela pjesma se nalazi u udžbeniku, Marek, Juraj i Hadžić, Osman 1988, *Čitanka za peti razred osnovne škole*, VIII izdanje adaptirano, Svjetlost OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, str.163-165.

⁶² Cijela pjesma je dostupna u Ivan i Mažuranić, Matija 1965, *Smrt Smail-age Čengića, stihovi, proza – Pogled u Bosnu*, Zora – Matica Hrvatska, Zagreb, str. 43-48., sa vrlo pažljivo odabranim dijelom naslova djela “Pogled u Bosnu”, u kojoj je i pjesma “Agovanje” koja ponovo potvrđuje da je odnos prema Turcima taj koji Bosnu predstavlja kao zemlju divljaka i nerazvijenog civilizacijskog statusa.

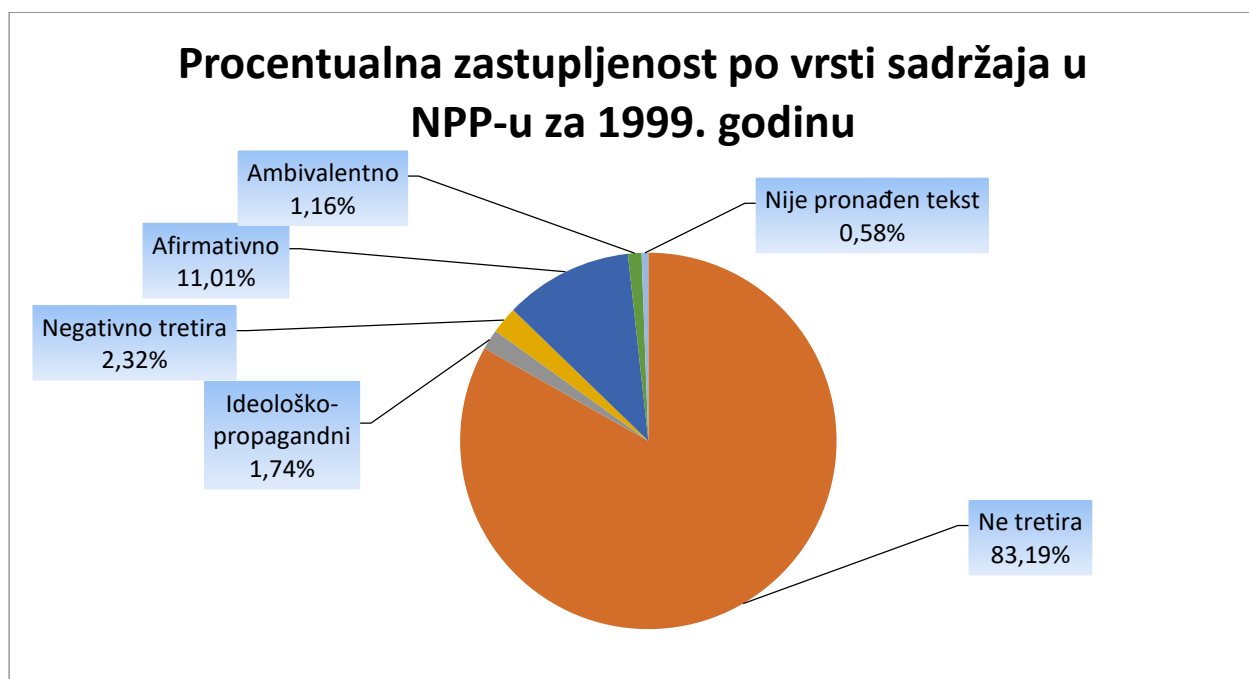
Grafikon 4 Procentualna zastupljenost po vrsti sadržaja u NPP-u iz 1994. Godine

Analiza vrste sadržaja u NPP-u iz 1994. godine predstavljena grafikonom 4 pokazuje značajan porast afirmativnih sadržaja sa 1,25% u NPP-u iz 1988. godine na 17,57% u NPP-u iz 1994. godine i pad ideološko-propagandnih sadržaja sa 21% na 2,09%. To upućuje na početak kulturne osvještosti Bošnjaka u ratnim godinama, ali zadržavanje malog dijela ideološko-propagandnih sadržaja ukazuje da je indoktrinacija u SFRJ bila na izuzetno visokom nivou i čak i u uslovima agresije na Bošnjake od strane vojske SFRJ ipak se dio tih sadržaja zadržava.

Primjer zadržavanja ideološko – propagandnih poruka je pripovijetka Alije Hasagića Dubočanina „Preko Save“ u kojoj sin Neven brani svog oca Irfana⁶³, dakle među Bošnjacima od Bošnjaka se nastavlja propagiranje brakova Bošnjaka sa drugim konfesijama, praksa koja potiče iz SFRJ, te su se pokazale kao učinkovit način kulturocida, „u kontekstu istraživanja međugrupnih odnosa smatrani su glavnim pokazateljem, ali i osnovnim činiocem, nacionalne asimilacije i akulturacije unutar etnički mješovitih društava“ (Filandra, 2012: 437), jer bošnjačka kultura nije njegovana, ni dovoljno ni adekvatno, a ulazak u drugi kulturni krug pospješuje akulturacijske procese i asimilaciju Bošnjaka u kulturno-identitetske krugove Srba i Hrvata, što vremenom dovodi do potpunog nestanka bošnjačke kulture, a u ovom primjeru je jasno da otac Bošnjak, Irfan, djetetu

⁶³ Cijela pripovijetka je dostupna u udžbeniku Radanović, Nenad 1996, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, kulture i sporta, Sarajevo, str. 52-54.

ne daje bošnjačko ime, te ga samim izborom imena, Neven, već odguruje od kulturnog identiteta Bošnjaka. Razaranje kulturno-identitetskog bića Bošnjaka koje nije do kraja završeno u SFRJ je svoje provođenje doživjelo u pokušaju totalnog, fizičkog smaknuća Bošnjaka.

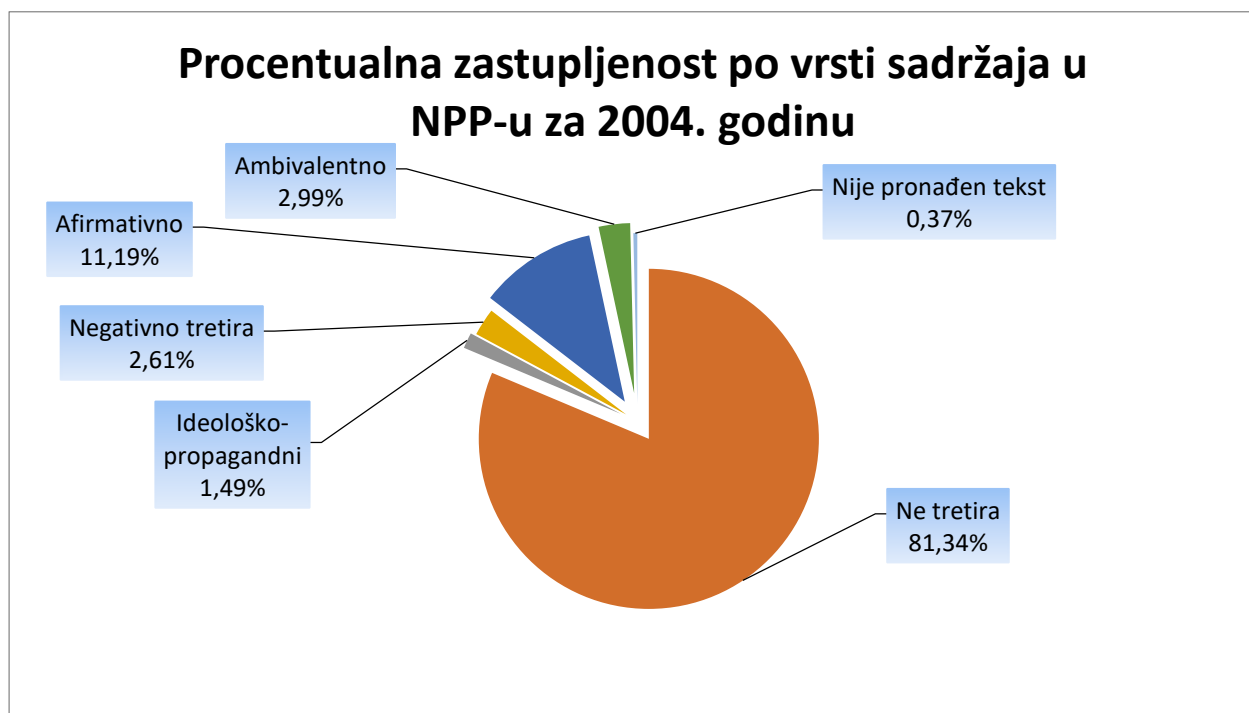

Grafikon 5 Procentualna zastupljenost po vrsti sadržaja u NPP-u iz 1999. Godine

Grafikon 5 pokazuje nastavak pada ideološko-propagandnih sadržaja u NPP-u iz 1999. godine, ali i pada afirmativnih sadržaja, negativnih i ambivalentnih, a u porastu je broj tekstova koji uopće ne tretiraju kulturni identitet Bošnjaka. U NPP-ima iz 1994. i 1999. počinje intenzivnije njegovanje sevdalinke, pa 1999. godine nalazimo sljedeće: Djevojka pod đulom zaspala, Sadih almu na sred At-mejdana, na Obhodži prema Bakijama. Također je zanimljivo da autor Skender Kulenović se zadržava i u NPP-u iz 1999. godine sa sasvim drugim izborom njegove poetike o majci. U 1988. godini je to bila „Stojanka majka Knežopoljka“, dok se u NPP-u iz 1994. i 1999. godine obrađuje Kulenovićeva pjesma „Nad mrtvom majkom svojom“. Razvoj kulturološko-identitetske osvještenosti Kulenovića bi za neki nov rad bilo zanimljivo pratiti. Pjesma „Nad mrtvom majkom svojom“ ukazuje na stid i pokajanje:

*„Poljubi još jednom joj čelo, kojim te sada gleda
Ispod kapaka mrtvih: usnom što stid ti je stinu
Nevjerstva izmjeri svoja na tom čelu od leda
I zapamti ih vjernom u svakome svome vinu.“*
“Zaustavi tu suzu što hoće da ti ispere

*Taj pelin u omči grla, taj kasni jauk vjere
i humku što raste kao grijeh – oblije tugom krina.*⁶⁴

Grafikon 6 Procentualna zastupljenost po vrsti sadržaja u NPP-u za 2004. Godinu

Grafikon 6 pokazuje stabilnost afirmativnih sadržaja, pad ideološko-propagandnih, ali ono što je značajno je prvi put poslije NPP-a iz 1988. godine porast sadržaja koji negativno tretiraju kulturni identitet Bošnjaka. Ovakav trend pokazuje određenu vrstu „uspavanosti“ među Bošnjacima po pitanju odobrenja tekstova koji se propisuju za obavezno izučavanje u osnovnim školama, što vodi ka vraćanju na stanje iz 1988. godine, za koje je historija pokazala da je bilo učinkovito za pokušaj istrjebljenja Bošnjaka. Počinje sa indoktrinacijom ka određenoj ideologiji, anestezijom kulturološkog postojanja, negativnim tretiranjem kulture koja je na meti za odstrel, i konačno pokušaju kulturocida koji je uvod u genocid, koji su Bošnjaci već iskusili više puta.

NPP iz 2004. godine je odmakao od govora mržnje prema Turcima, tj. Bošnjacima, ali ne može proći nezapaženo da sadržaji koji su kategorisani pod „negativno“ direktno unižavajući tretiraju kulturni identitet Bošnjaka. Posebni primjeri⁶⁵ su:

⁶⁴ Šira elaboracija Kulenovićevog stvaralaštva sa posebnim osvrtom na djela “Ponornica” “Nad mrtvom majkom svojom” dostupna su u poglavlju “Astrougarska tema i prostori sjećanja”, Kordić, Sanjin 2012, *Književnost sjećanja: kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo

- „Akvarel“ Hamze Hume:
*„pralja je je majka moja
 A ja s pločnika deran
 Bos ulicom pjevam...“*

Definiranje majke Bošnjaka kao *“pralje”*, i njenog sina kao uličara *„a ja s pločnika deran“*, zaokružujući poetsku sliku siromaštvom *„bos ulicom pjevam...“*

- Zatim pripovijetka „Ibrahimbegov ćošak“ Svetozara Ćorovića, autora srpskog kulturno-identitetskog kruga, rođenog u Mostaru 1875. godine, skromnog obrazovanja, sa završenom osnovnom i trgovačkom školom, koji Bošnjaka predstavlja kao kmeta, jadnika, naglašenog siromaštva, sluge inženjeru Srbinu, koji nema ništa osim stare slave.

„...odijelo na njemu poderano, pa dronjci vise i kuckaju ga po koljenima...Čak mu ni fes nije čitav! Na jednoj ga strani miš nagriza...“ „Ibrahim-begu poklecnuše noge...Ime inženjerevo prestravi ga.“ „Ibrahim-beg se poguri, usitni hod i zaplećući pođe.“ „Samo je još taj ćošak čuvao Ibrahim-begov ponos, on je bio tanka nit koja čuva sjećanje njegovog jasnog života na begovsko porijeklo.“

- Zatim pripovijetka „Čistač obuće“, Pavlović Ranka, rođenog 1943. godine u Šnjegotini Gornjoj kod Teslića, pripadnika srpskog kulturno-identitetskog kruga, također vrlo skromnog obrazovanja kao i Ćorović, sa završenom osnovnom i Učiteljskom školom, koji Bošnjaka Bajru u svojoj priči predstavlja kao čistača obuće čiji posao je sramota raditi, Bošnjaka koji je naivan dok mu se izruguje Zvonko i čak zahvalan što nije nastradao:

„Tada smo ga obično zadirkivali, a on nas je bezazleno gledao ispod šešira.“ „...neko bi mu natakao šešir na glavi, drugi bi ga zamalo povukao za kosu...“ „Bajro se smješkao, a iz pogleda mu se naslućivalo da će biti zadovoljan ako se ne završi na sitnim šalama.“

Izbor tekstova koji negativno tretiraju kulturni identitet Bošnjaka u NPP-u po kojem se obrazuje autohtoni i većinski narod Bosne i Hercegovine, Bošnjaci, za cilj sigurno nema gradnju i njegovanje kulturnog identiteta Bošnjaka, već samo može doprinijeti tome da se Bošnjaci stide vlastite kulture, te mogu samo doprinijeti odbacivanju svoje kulture kao nečeg sramnog,

⁶⁵ Sva tri navedena primjera su dostupna u udžbeniku Verlašević, Azra i Alić, Vesna 2010, *Čitanka: udžbenik za sedmi razred devetogodišnje osnovne škole*, NAM Tuzla i Vrijeme Zenica

nepodesnog, ponižavajućeg i nedostojnog čovjeka, te asimilaciju u druge kulture. Naime, nijedan čovjek na svijetu nema želju da bude izvrnut ponižavanju, uvredama i izrugivanju, makar to bilo pod krinkom umjetnosti.

U fokusu dalje analize poruke tekstova koji se komuniciraju u NPP-ima 1988., 1994., 1999. I 2004. godine su tekstovi Bošnjačkih autora. Pod pojmom bošnjački autor u ovom radu su obrađivani svi oni autori iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore gdje nalazimo autore iz oblasti Sandžaka koji je od 16. do 19. stoljeća pripadao Bosanskom ejaletu⁶⁶, čije ime i prezime je uvriježeno za Bošnjake islamske vjeroispovijesti, te narodno stvaralaštvo (epske i lirske pjesme, narodne romanse i balade).

U analizi tekstova bošnjačkih autora o Bošnjacima u ovom dijelu ćemo izdvojiti 7 autora čija imena nisu uvriježena za Bošnjake islamske vjeroispovijesti, ali su svoj životni vijek posvetili Bosni i Hercegovini, koja je bila njihovo vezivno tkivo i njihov kulturno-identitetski krug.

	1988.	1994.	1999.	2004.	Ukupno
1. Milošević Velimir	2	2	3	2	9
2. Ivica Vanja Rorić	2	4	4	4	14
3. Dijak Vlado	1	1	1	-	3
4. Mićanović Slavko	3	-	2	-	5
5. Simić Goran	-	1	-	-	1
6. Šubić Zvonimir	1	-	1	-	2
7. Žalica Miodrag	-	1	-	-	1
Ukupno	9	9	11	6	35

Tabela 12 Autori čije vezivno tkivo je Bosna i Hercegovina

Tabela 12 je prikaz autora i broja njihovih dijela koja su izučavana po NPP-ima 1988., 1994., 1999. i 2004. godine. U Sarajevu su umrli: Vlado Dijak, Slavko Mićanović, Velimir Milošević, Šubić Zvonimir i Žalica Miodrag. Simić Goran je agresiju na Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995. godine proveo u opkoljenom Sarajevu, te 1996. otišao u Kanadu. Vratio se u Sarajevo 2012. godine. Autor je „Bajke o Sarajevu“, drama za djecu nastala 1994. godine i tvorac libreta za prvu „Sevdah operu“. Ivica Vanja Rorić, rođen u Foči kod Doboja, veliki dio svoj radnog vijeka proveo je u Sarajevu. Odlazi u Njemačku 1992. godine. Zajedno sa Šimom Ešićem je 1993.

⁶⁶ Sandžak je pretrpio mnoge genocide i mučenja od strane četnika s ciljem ostvarivanja projekta “Velike Srbije” koji je imao za cilj pobiti i rastjerati bošnjačko stanovništvo Sandžaka. Egzodus nad Bošnjacima Sandžaka je počeo 1912. godine, te je nastavljen tokom drugog svjetskog rata su Bošnjaci Sandžaka i niko nije odgovarao za počinjene zločine. Vidjeti više na Selhanović, Selman 2013, *Genocid u plavu i Gusinju: odgovornost prema prošlosti*, datum pristupa: 25.03.2021. <<https://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=48473>>.

godine osnovao izdavačku kuću „Bosanska riječ“ Sarajevo. Autor je pjesme „Srebrenica, potočari“ povodom 23. godišnjice genocida nad Bošnjacima u Srebrenici.⁶⁷

Najveći broj djela ovih autora je zastupljen u NPP-u iz 1999. godine.

Djela autora čije vezivno tkivo je Bosna i Hercegovina su:

Razred	Ime i prezime autora	Naziv djela	SRBIH 1988	RBIH 1994/95	FBIH 1999	Trenutni	Vrsta sadržaja
1. razred	Milošević Velimir	Bubamara	DA	NE	NE	NE	Ne tretira
1. razred	Milošević Velimir	Djeca su vojska najjača	NE	DA	DA	NE	Ne tretira
1. razred	Ivica Vanja Rorić	Bubamara	NE	DA	NE	NE	Ne tretira
1. razred	Ivica Vanja Rorić	Čarolija	NE	NE	DA	NE	Ne tretira
1. razred	Ivica Vanja Rorić	Doživljaji miša šiša	NE	NE	DA	NE	Ne tretira
2. razred	Dijak Vlado	Na Srnetici	DA	NE	NE	NE	Ne tretira
2. razred	Mićanović Slavko	Štuka	DA	NE	NE	NE	Ne tretira
2. razred	Mićanović Slavko	Zlatna ptica	DA	NE	NE	NE	Ne tretira
2. razred	Ivica Vanja Rorić	Jedan cvijet- dva cvijeta	NE	DA	NE	NE	Ne tretira
2. razred	Ivica Vanja Rorić	Bubamara	NE	NE	NE	DA	Ne tretira
2. razred	Milošević Velimir	Bosna pod zvijezdom	NE	DA	NE	NE	Neutralno
2. razred	Milošević Velimir	Nebeska crtanka	NE	NE	NE	DA	Ne tretira
3. razred	Ivica Vanja Rorić	Dječak grli svijet	DA	DA	DA	NE	Ne tretira
3. razred	Ivica Vanja Rorić	Čudesna pjesma	NE	NE	NE	DA	Ne tretira
3. razred	Mićanović Slavko	Štuka	DA	NE	DA	NE	Ne tretira
3. razred	Milošević Velimir	Djeca grle domovinu	DA	NE	NE	NE	Ne tretira
3. razred	Milošević Velimir	Lastino	NE	NE	DA	NE	Ne tretira

⁶⁷ Rorić, Ivica Vanja, *Srebrenica – Potočari*, datum pristupa: 25.03.2021., <<https://magazinplus.eu/ivica-vanja-roric-srebrenica-potocari/>>.

razred		gnijezdo					
3. razred	Milošević Velimir	U svijetu pravde dječije	NE	NE	DA	NE	Ne tretira
3. razred	Simić Goran	Palčić Dugonja	NE	DA	NE	NE	Ne tretira
4. razred	Ivica Vanja Rorić	Sreća	DA	NE	NE	NE	Ne tretira
4. razred	Ivica Vanja Rorić	Svuda lišće, svuda zlato	NE	DA	DA	NE	Ne tretira
4. razred	Ivica Vanja Rorić	Plavi vjetar	NE	NE	NE	DA	Ne tretira
4. razred	Mićanović Slavko	U ribolovu	NE	NE	DA	NE	Ne tretira
5. razred	Dijak Vlado	Lejla	NE	DA	NE	NE	Nije pronađen
6. razred	Dijak Vlado	Selma	NE	NE	DA	NE	Ne tretira
6. razred	Ivica Vanja Rorić	Pjesma	NE	NE	NE	DA	Ne tretira
6. razred	Milošević Velimir	Djeca su vojska najjača (izbor)	NE	NE	NE	DA	Ne tretira
8. razred	Šubić Zvonimir	Timotijeva smrt	DA	NE	DA	NE	Ne tretira
8. razred	Žalica Miodrag	Drame (izbor)	NE	DA	NE	NE	Negativno tretira

Tabela 13 Djela autora čije vezivno tkivo je Bosna i Hercegovina

Tabela 13 prikazuje sedam navedenih autora i nazive njihovih tekstova raspoređenih po razredima i NPP-ovima, sa vrstom sadržaja u skladu sa porukom koju tekst nosi.

Ukupno su pronađena 34 teksta od 35 koja su bila obavezna u sva četiri NPP-a. Nije pronađen tekst „Lejla“ Vlade Dijaka. Od 34 pronađena teksta, 32 ne tretiraju kulturni identitet Bošnjaka, 1 tretira pozitivno, neutralnim sadržajima o ljepoti Bosne i Hercegovine i 1 negativno. Analiza ova dva teksta je urađena kroz Instrument 5 (Analiza tekstova ostalih autora o Bošnjacima).

S obzirom na veliki broj autora i njihovih djela u sva četiri NPP-a postoji mogućnost da nenamjerno, nekome nije dato mjesto u ovoj posebnoj tabeli.

Vrsta sadržaja zastupljena u NPP-ima - procenat u odnosu na ukupan broj tekstova po svakoj kategoriji sadržaja u sva 4 NPP-a					
Kategorija sadržaja	Ukupan broj tekstova	1988. (%)	1994. (%)	1999. (%)	2004. (%)
Ne tretira Bošnjake	896	24,00	19,64	32,03	24,33
Ideološko-propagandni tekstovi	82	81,71	6,10	7,32	4,88
Negativno tretira Bošnjake	41	43,90	19,51	19,51	17,07
Afirmativno tretira Bošnjake	114	3,51	36,84	33,33	26,32
Ambivalentno tretira Bošnjake	24	20,83	29,17	16,67	33,33
Nije pronađen tekst	14	71,43	7,14	14,29	7,14

Tabela 14 Sadržaji tekstova u NPP-ima 1998., 1994., 1999. i 2004. godine - procentualno

Tabela 14 pokazuje procenat zastupljenosti sadržaja tekstova po definiranim kategorijama u odnosu na ukupan broj tekstova u svakoj pojedinačnoj kategoriji u sva četiri NPP-a.

Analizom rezultata istraživanja dolazimo do zaključka da je treća podhipoteza *Nastavni program bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi u pogledu sadržaja tekstova koji tretiraju Bošnjake je identičan u sve četiri verzije nastavnog programa iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine* je odbačena.

Rezultati pokazuju da su sve kategorije sadržaja tekstova zastupljene u sva četiri NPP-a ali da je velika razlika u procentima zastupljenosti što jasno pokazuje da sadržaji tekstova u nastavnim programima nisu identični. Svu različitost sadržaja o identitetu Bošnjaka je pokazala prethodna analiza.

1.4.Bošnjaci o Bošnjacima

Četvrta podhipoteza glasi: *Sadržaji tekstova bošnjačkih autora njeguju kulturni identitet Bošnjaka.*

Instrumentom 4 je urađena kvalitativna i kvantitativna analiza tekstova bošnjačkih autora o Bošnjacima, sa ciljem da se utvrdi poruka koja se plasira učenicima svakim tekstom koji je vezan za Bošnjake, neulazeći u književno-umjetnički meritum tekstova. Poruke u analiziranim književnim tekstovima su razvrstane u 5 kategorija:

1. Neutralni sadržaji – podrazumijevaju uglavnom lirске tekstove bošnjačkih autora o ljepotama Bosne i Hercegovine, sevdalinka, ljubav i odnos prema životinjama, rodoljublje.
2. Sadržaji koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka – podrazumijevaju tekstove bošnjačkih autora koji nose afirmativnu poruku o Bošnjacima ili njeguju vrijednosti, simbole, heroje i rituale Bošnjaka.
3. Sadržaji koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka – podrazumijevaju tekstove bošnjačkih autora koji nose negativnu poruku o kulturnom identitetu Bošnjaka ili negativno predstavljaju Bošnjake u smislu vrijednosti, simbola, heroja i rituala.
4. Sadržaji koji se bave historijom Bošnjaka – podrazumijevaju tekstove bošnjačkih autora koji obrađuju historijske trenutke, simbole i previranja Bošnjaka
5. Propagandno-ideološki sadržaji - podrazumijevaju tekstove bošnjačkih autora koji nose propagandno-ideološku poruku koja ima za svrhu indoktriniranje Bošnjaka. Propagandno – ideološke poruke koje nalazimo u analiziranim tekstovima možemo podijeliti u dvije velike grupe. Prva grupa su tekstovi koji imaju anestetizirajući učinak na Bošnjake u smislu jugoslovenstva bez nacionalističke podloge: propartizanska propaganda, projugoslovenska, propagiranje bratstva i jedinstva, prosocijalistička, podsticanje migracija. Druga velika kategorija su propagandno-ideološki tekstovi koji sadrže nacionalističke poruke: prosrpska, isticanje žrtvovanja i stradanja Srba, protiv ustaška, protivbošnjačka.

Književni tekstovi često ne sadrže isključivo jednu kategoriju sadržaja, te su po formi i suštini sveobuhvatniji i pokazuju više percepcija, te tretiraju Bošnjake i afirmativno i negativno ili sadrže i dodatne poruke. Takvi tekstovi su, u skladu sa Instrumentom 4 razvrstani u sve kategorije na koje se odnose, shodno tome mogu se ponavljati u različitim kategorijama.

Neutralni sadržaji bošnjačkih autora o Bošnjacima	1. razred	2. razred	3. razred	4. razred	5. razred	6. razred	7. razred	8. razred	9. razred	Ukupno
1988.	-	-	-	1	-	-	-	-		1
1994.	-	-	-	1	-	-	2	3		6

1999.	-	1	-	2	-	1	1	4		9
2004.	-	1	-	1	1	2	-	2	2	9
Ukupno	0	2	0	5	1	3	3	9	2	25

Tabela 15 Neutralni sadržaji bošnjačkih autora o Bošnjacima

Tabela 15 prikazuje kvantitativnu analizu neutralnih sadržaja bošnjačkih autora o Bošnjacima. Iz tabele 15 je evidentna tendencija rasta neutralnih sadržaja u NPP-u od 1994. godine, te raste do 1999. godine i u 2004. godini održava stabilnost.

Obogaćivanje neutralnim sadržajima narasta sa uvođenjem sevdalinke od 1994. godine. Osim sevdalinke u NPP-u se nalaze i druge pjesme, za ilustraciju ćemo istaći nekoliko primjera:

- Ismet Bekrić „Domovina nije riječ iz spomenara“⁶⁸ nosi poruku rodoljublja:
*„Domovina nije riječ iz spomenara
 Koju mogu zbrisati kiše i vrijeme..“*
- Ajša Zahiragić „Imenom te zovem Sarajevo“⁶⁹, nosi poruke ode svom gradu i zemlji pradjedovskoj, svojim korijenima:
*„Glas što čujem iz tvojih grudi
 Priziva mi ljubav pradjedovsku
 I sjeća na mahale Vratnika
 Uz huk voda Mošćanice...“*
- Nedžad Ibrišimović „Bosna“⁷⁰ iskazuje poseban odnos Bošnjaka prema Bosni dočaravajući i motiv bosanskog ćilima, te i jednu svijetlu sliku Bošnjakinje u poznijim godinama:
*„On polahko glavu spušta na zemlju
 Da zemlju ne povrijedi..“
 „U kući živi starica*

⁶⁸ Vidjeti u udžbeniku Hubijar, Zehra 2007, *Boja sreće: čitanka za 4. razred devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo, str. 35.

⁶⁹ Vidjeti u udžbeniku Hasagić, Alija i Bećirbašić, Mirsad 1994, *Čitanka za 7. razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, str. 32.

⁷⁰ Vidjeti u udžbeniku: Idrizović, Muris i Vidović, Irena 1994, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, str. 26.

Njen osmijeh je ajet o džennetu..“

„Bosna je ćilimom zastrta.“

- Enver Ćolaković „Bosni“⁷¹ pjeva o neprolaznosti Bosne i njenom vječnom opstanku bez obzira na sve pokušaje njenog uništenja:

„Bosno moja – ti ropkinja nisi,

Dok planinom tvojom gorštak hodi..“

„Bosno živa, Bosno vječno živa!...“

- Skender Kulenović „Nad mrtvom majkom svojom“ o kojoj je više rećeno u prethodnim poglavljinia, te pripovijetka „Šarenka“ koja govori o poštenju Bošnjaka i odnosu ljubavi brige i pažnje prema životinji.
- Derviš-paša Bajezidagić „Gazel o Mostaru“⁷² koja na lijep i dojmljiv naćin predstavlja pjesnikov odnos prema Mostaru:

„Šeher Mostar ures je svijeta.“

- Hercegovinu je opjevao i Safvet-beg Bašagić „Hercegovini“ koji jasno u pjesmi kazuje da bez obzira na sve što nema Hercegovina za njega ima dovoljno da:

„Ali sve to ne prijeći

Hercegovaćko kršno tvoje,

Da te ljubi, da te slavi

I slatke ti pjesme poje.“

Živim vodama Bosne i Hercegovine pažnju su dali Nasiha Kapidžić-Hadžić „Vrbas“, Kasim Deraković „Teće rijeka“ i Musa Ćazim Ćatić „Bosna žubori“.

Sevdalinke i više o sevdalinci je ranije navedeno, ovdje ćemo istaći koje se sevdalinke obrađuju u NPP-ima: 1994. i 1999. godine – Sadih Almu na sred At-mejdana, 2004. – Alija opet zadobi preprošenu djevojku, Ašikovah tri godine dana i Majka Fatu kroz tri gore više. Također, u 9.

⁷¹ Ćolaković, Enver 2016, *Bosni*, datum pristupa: 03.03.2021. <<https://akos.ba/poezija-enver-colakovic-bosni/>>.

⁷² Vidjeti u udžbeniku Idrizović, Muris i Vidović, Irena 1994, *Ćitanka za 8. razred osnovne škole*, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, str. 11

razredu je ostavljeno na izbor nastavniku da izabere sevdalinku i narodnu romansu koju želi obrađivati sa učenicima.

Sadržaji koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka	1. razred	2. razred	3. razred	4. razred	5. razred	6. razred	7. razred	8. razred	9. razred	Ukupno
1988.	-	-	-	1	-	-	2	3		6
1994.	-	3	2	-	3	8	5	16		37
1999.	-	3	2	3	3	5	5	4		25
2004.	-	-	2	-	-	2	7	6	5	22
Ukupno	-	6	6	4	6	15	19	29	5	90

Tabela 16 Tekstovi bošnjačkih autora koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka

Tabela 16 prikazuje kvantitativnu analizu tekstova bošnjačkih autora kojima se njeguje kulturni identitet Bošnjaka u smislu simbola, običaja, rituala i heroja. Razlika u zastupljenosti ovakvih tekstova je nezanemariva, te vidimo da je sa ukupno 6 tekstova iz NPP-a iz 1998. godina, u 1994. godini broj ovakvih tekstova povećan na 37. Zabrinjavajuća je činjenica da u NPP-ima iz 1999. godine i 2004. godine broj tekstova bošnjačkih autora koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka, najbrojnijeg naroda u Bosni i Hercegovini je u konstantnom padu. Interesantno je da u 1. razredu osnovne škole nema niti jednog teksta sa ovom vrstom sadržaja.

Specifični primjeri koji njeguju običaje Bošnjaka su:

- Alikadić Bisera “Nena, sena i čekmedže”⁷³ u kojoj je opisana kultura odijevanja Bošnjakinje, te takav način odijevanja i danas nalazimo kod Bošnjakinja u poznijim godinama:

“Nena, najdraža od svih, nosila je šarene bluze i široke dimije. Dimije su imale džepove.”

- Redžepagić Sead “Dedin nišan”⁷⁴ je pjesma koja prikazuje mnoge adete Bošnjaka, simbole, vjerovanje i Muhammeda, a.s.:

“Niz mahalū krenuli bi

Abdest – umiveni...”

⁷³ Vidjeti u Alikadić, Bisera 2008, *Kraljica iz dvorišta*, Bosanska riječ, Sarajevo, str. 3.

⁷⁴ Vidjeti u udžbeniku Gazibara, Salko 2001, *Čitanka za 3. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo, str. 64.

“Uz Ramazan Allah nam je

Dao da se posti,

Da bi insan mog`o steći

Njegove milosti.”

“Božjom voljom počela je

Objava Kur`ana.”

“Naš Pejgamber, sine dragi

Bog mu džennet dao,

Božjom voljom nadahnut je

Hadis propisao.”

- Alija Nametak “Tuturuza i šeh Meco”⁷⁵ je izuzetno zanimljiva priča u kojoj se ogleda ranije navedeno u poglavlju o bosanskom duhu. Ova priča jasno kazuje suodnos tolerancije između Bošnjaka na sasvim suprotne izbore po pitanju vjerskih obaveza i dužnosti, koji bez obzira na međusobne razlike ne isključuju jedni druge, već se poštuju, štaviše uputa u vjeru nije nasilna i svako ko želi je dobrodošao, jednako tako muzika ne ostavlja ravnodušnim ni age ni hodže :

“Dok su kod Očaktana sjedjeli na čardaku ljudi sasvim oprečnih nazora na kapljicu raspoloženja, čekajući vrijeme večere, skupne molitve i ozbiljna razgovora...”

“...drhtaji žica na sazvu dragali su akšamlučare, jednako kao i žene u kuhinji koje su pripremale obilnu večeru, a ni age ni hodže na čardaku nije ostavljala ravnodušnima...”

“...isprala su se grla vodom, da ne ostane nikakva traga od harama..”

U tekstovima Ćamila Sijarića “Hrt” i “Koza” su naznačeni društveni adeti dolaska i posjeta u situacijama radosti i žalosti. Mehmedalija Mak Dizdar pjesmom “Zapis o zemlji” je zastupljen u sva četiri NPP. Gledajući afirmativnu stranu ove pjesme jasno je istaknut inat Bošnjaka, a pjesmom “Modra rijeka” aludira a prelazak preko siraat ćuprije. Zija Dizdarević u dva teksta “Prosanjane jeseni” (NPP iz 1994. i 1999. godine i “Naza vezilja” (NPP iz 2004.) njeguje potrebu za stupanjem u brak kao vječnu djevojačku čežnju. Mula-Mustafa Bašeskija se Muhammeda, a.s. u “Sarajevskom ljetopisu” naziva “ponosom svijeta” i navodi njegov hadis, dotiče se i običaja učenja dova koji je čest kod Bošnjaka u slučaju nepogoda i nesreća, ali i dobrih dešavanja. Enes Kišević se pjesmom “Lampa” dotiče adeta Bošnjaka o brizi i za putnika. Alija Isaković u tekstu

⁷⁵ Vidjeti u udžbeniku Hadžihrustić, Almira (2011): *Čitanka za 8. razred devetogodišnje osnovne škole*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, str. 146.-151.

“Bosno moja, ljepša si od raja” opisuje uobičajena društvena okupljanja koja su preživjela i do danas kao što su teferiči i koride, ali i “mirisnu šljivovicu” i “ilindansko ašikovanje”, i “skijaške rajske doline” i “nomadske ljetne ispaše”. Abdulah Sidran odaje priznanje kolegi pjesniku i vjeroučitelju u priči “San o Bašeskiji” dok razmatra Tvorca u “Hrast i knjiga”. Također nalazimo i pitoreskno, gotovo slikarsko predstavljanje čaršije u plamenu Zuke Džumhura u “Nekrolog jednoj čaršiji”. Meša Selimović propituje sve čaršijske odnose u “Tvrđavi”, a možda propituje i samoga sebe i svoje izbore kroz likove koje pažljivo gradi Ahmeda Šabe i Mula Ibrahima o kojima je već ranije bilo riječi. Enver Čolaković u svojoj realnoj bajci “Legenda o Ali-paši” postavlja nam duhovno savršen lik Alije Leptira spram ostalih realističnih likova čaršije sa svim njihovim mahanama i vrlinama, kadije koji se u konačnici moralno ispravlja, škrtice Hasan-dede, realnosti života Ali Misir hodže, babe kojem se kćeri udaju i primat im postaju nove kuće, efendije koji krije svoju mahanu zbog ženidbe Almasom i svoju fizičku mahanu pretvara i u moralnu, koju ispravlja materijalno se odužujući Almasi i oslobađajući je svoga prisustva i cijeli dijapazon običnih ljudi i dobrih i loših i običaja bošnjačke čaršije, solidarnosti, poštovanja i međusobne pomoći i saradnje između jevreja, muslimana i katolika. Derviš Sušić u svom djelu “Veliki vezir” pokazuje pravu prirodu i duh Bošnjaka, onoga koji propituje sve, pa ima i kritički osvrt prema osmanskoj vlasti i položaju Bošnjaka. Ovakva tendencija Sušića se vidi i u romanu “Danilo u stavu mirno”, gdje Bošnjak ne odustaje od svojih obaveza i običaja bez obzira na komunističku vlast koja to ne dozvoljava. Također, Mahmutefendić Kemal u priči “Djetinjstvo pod vrtaljicom” otkriva običaje ukopa Bošnjaka, A Nežad Ibrišimović u “Sijelu mudraca” piše da “Skromnost je znati gdje ti je mjesto, jer jedan pored drugog mogu stajati i car i prosjak, pa ih obojicu resi ista vrlina”.⁷⁶ Salih Alić u pjesmi “Golub” aludira na ezel i ahiret, utemeljene na islamskoj tradiciji “Rob vječnosti strasne u zvjezdanom nizu nekog prapočetka.”⁷⁷ Ibrahim Kajan u “Žutoj ptici” njeguje rodoljublje.

Tekstovi koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka iz narodnog stvaralaštva su sevdalinke koje su uvrštene i u ovu kategoriju. Također, zanimljiva je narodna romansa “Hadžimusić Meho” koja predstavlja Bošnjakinju, Ajku djevojku, kao hrabru i dosjetljivu, poput ilirskih žena koje su ratovala u Batonovom ustanku i apsoultna je suprotnost “Majci” Zije Dizdarevića. Narodno stvaralaštvo njeguje herojstvo bošnjačkih junaka: Đerzelez Alije, Tale Ličanina, braće Hrnjica i braće Morića. Oko braće Morića podijeljena su mišljenja da li su oni junaci ili kabadahije. Oni

⁷⁶ Vidjeti u udžbeniku Zejčir, Hasić 2009, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Tuzla, str. 40.

⁷⁷ Vidjeti u udžbeniku Radanović, Nenad 1996, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, kulture i sporta, Sarajevo, str. 61.

pružaju otpor veziru, ali ipak čaršija sva staje na noge kad ih odvede u smrt. Poštovanje bošnjačke čaršije ni dan danas se ne zaslužuje olako, te stari ljudi kažu da treba dobro paziti i na način na koji hodaš ako hoćeš da te čaršija prihvati. U baladi Smrt braće Morića se spominje i da “majka pitu suče, u ruci joj oklagija, a u drugoj zlatan ibrik..”⁷⁸ Hasanaginica, uvijek ambivalentna, s jedne strane stid i poštovanje Bošnjakinje, s druge strane apsolutni patrijarhat i obespravljenoš donošenja vlastitih odluka. U smislu njegovanja kulturnog identiteta Bošnjaka smo posmatrali Hasanagicu kao izuzetnu majku i stidnu i čednu suprugu.

Umihana Čuvidina svojim djelom “Sarajlije idu na vojsku protiv Srbije” spjevala je ep o junaštvu i hrabrosti Bošnjaka, koji nam daje sliku ponosa i snage, ali njeguju običaje Bošnjaka kao što su uzimanje abdesta, činjenje dove i sl.

Posebno mjesto zauzima Međedović Avdo sa “Ženidba Smailagić Mehe” i to ne samo zbog poruke sjaja, bogatstva, junaštva Bošnjaka, svadbenih i ratnih običaja, koje ima enormnu vrijednost na svjetskom nivou, koji se izučava na Harvardu, te je dokaz je da je homerovsko pjevanje zaista moguće u preko 100.000 stihova. Ono što je zabrinjavajuća činjenica je da ga je obrazovni sistem prepoznao samo u 7. razredu u NPP-u iz 1999. godine, a ni prije ni kasnije se ne izučava čak nijedan odlomak.

Sadržaji koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka	1. razred	2. razred	3. razred	4. razred	5. razred	6. razred	7. razred	8. razred	9. razred	Ukupno
1988.	-	-	-	-	-	1	2	4		7
1994.	-	-	-	-	1	2	2	4		9
1999.	-	-	-	-	2	2	1	1		6
2004.	-	-	-	-	-	1	3	3	4	11
Ukupno	0	0	0	0	3	6	8	12	4	33

Tabela 17 Tekstovi bošnjačkih autora koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka

Tabela 17 je kvantitativni prikaz tekstova bošnjačkih autora koji negativno predstavljaju kulturni identitet bošnjaka. Od ukupno 33 teskta bošnjačkih autora sa negativnom konotacijom trećina ih je zastupljena u NPP iz 2004. godine. Osvještenost Bošnjaka o poruci koju tekst nosi o kulturnom

⁷⁸ Vidjeti u udžbeniku Verlašević, Azra i Alić Vesna 2012, *Čitanka – udžbenik za 9. razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme Zenica i NAM Tuzla, Zenica i Tuzla, str. 12-14.

identitetu Bošnjaka je najviša u 1999. godini u kojoj su takvi tekstovi zastupljeni u najmanjem broju, njih ukupno 6.

Osim pripovijetke „Majka“ Zije Dizdarevića na koju smo se ranije osvrnuli i koja je negativno predstavljanje Bošnjakinje, nalazimo i pripovijetku „Šaptač“ Advana Hozića koja je dio NPP-a iz 1994. i 1999. godine u kojoj se Bošnjak devalvira po istom principu kao u vicevima o glupom Hasi i Husi, samo se sada zove Ibro i ugrožava i Miralema i Stevu i Tončija Ličinu: „...ali je ovdje bila nevolja u tome što je Ibro Sedlar spadao u red onih đaka kojima je trebalo najviše šaptati i pomagati.“⁷⁹ Hasan Kikić nam u priči „Jesen“ predstavlja bezpoštedno uzimanje danka od kmetova, koji su u vrijeme begova uglavnom bili Srbi, od strane bošnjačkih begova. Skender Kulenović u tekstu „Gromovo đule“ zatupljenim u sva četiri nastavna programa iznosi praznovjerje Bošnjaka kao trangenerični proces. Zuko Džumhur u „Nekrologu jednoj čaršiji“ opisuje hadžiju koji je „imao smiješan mali dućan u jednom ćošku starog hana. Njegov dućan više je ličio na poveći sanduk za šećer ili neko limeno posuđe nego na radnju u kojoj je romanijskim seljacima hamajlijama i čudotvornim zapisima isjerivao zle duhove, ograde i šejtane...“ (Džumhur, 1996: 42), te kao i Kulenović ističe praznovjerje Bošnjaka i to još i hadžije. Deriš Sušić u odlomku „Navakat“ ima ambivalentno predstavljanje Agana Babunića, te je uključen istim tekstom i u one sadržaje koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka gdje je Agan iz jedne percepcije „gord, ljubazan, obrazovan i hrabar, radoznao“, a iz druge percepcije je „bezzložno nepažljiv, a prema Vama i grub“.⁸⁰

U ovoj kategoriji su našla mjesto i opsežnija književna djela koja se bave širom društvenom slikom određenog perioda i društva, te samim time obuhvataju i pozitivne i negativne strane Bošnjaka. Tako nalazimo Selimovićevu „Tvrđavu“ u kojoj je predstavljeni brak Ahemda Šabe sa „kaurinkom“ Tijanom, što je bilo vrlo podržavano od strane SFRJ i sjajan alat za asimilaciju Bošnjaka, ali nalazimo i druge likove Bošnjaka koji imaju poltronski odnos prema vlasti.

Iz narodnog stvaralaštva se obrađuje Hasanaginica o kojoj smo već govorili, ali i smrt Omera i Merime koji potencira tragediju unaprijed dogovorenih brakova, kao karaktersitke bošnjačkog patrijarhalnog društva. Izučava se i „Smrt braće Morića“ koja je kako smo naveli ambivalentna.

⁷⁹ Vidjeti u udžbeniku Hasagić, Alija 1994, *Čitanka za 5. razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, str. 48-51.

⁸⁰ Vidjeti u udžbeniku Verlašević, Azra i Alić Vesna 2012, *Čitanka – udžbenik za 9. razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme Zenica i NAM Tuzla, Zenica i Tuzla, str. 152.

Književnici su često objektivni posmatrači stvarnosti i nije nikakvo čudo što su bivali pod prismotrom autokratskih društava, te ideje koje iznose ne treba olahko shvatati. Djelo koje zaslužuje poseban osvrt je „Zeleno busenje“ Edhema Mulabdića, koje osim historijskog trenutka okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije ukazuje na negativnu komponentu bošnjačke kulture. Dakle, pobuna kod Bošnjaka protiv nametanja vlasti je kod Bošnjaka skoro pa uobičajena i vuče svoje duboke korijene još od Batona koji je ujedinio ilirska plemena i pružio otpor Rimljanima. Međutim, Edhem Mulabdić ističe jednu veliku mahanu Bošnjaka, a to je njihova vječita razjedinjenost „Mi ako budemo stari, sve će to proći kao mutna voda! Ali u nas nema sloge!“. Ova rečenica je u sastavnom dijelu odlomka⁸¹ koji je predviđen NPP-om iz 2004. godine za 9 razred. Historijski gledano, a književnost to i potvrđuje Bošnjaci imaju tri „struje“ koje ih razjedinjuju i izazivaju neslogu i to onu koja naginje ka Orijentu, ona koja naginje ka Okcidentu i onu svoju ilirsku zasnovanu na zdravoj pameti, onu koju pokazuje Bošnjak Edhema Mulabdića, koju pokazuje Husein-kapetan Gradašćević, braća Morić i drugi. Ukazivanje Edhema Mulabdića na unutrašnji problem među Bošnjacima, ma koliko bio negativan po kulturni identitet Bošnjaka i nesloga koja jedino može prouzročiti gubitak snage i razvodnjavanje ideja koje vodi do lakše asimilacije i akulturacije i što za rezultat ima gubitak kulturnog identiteta treba ozbiljno shvatiti i realno sagledati i današnje stanje među Bošnjacima.

Sadržaji koji se bave historijom Bošnjaka	1. razred	2. razred	3. razred	4. razred	5. razred	6. razred	7. razred	8. razred	9. razred	Ukupno
1988.	-	-	-	-	-	-	-	1		1
1994.	-	-	1	1	-	1	1	8		12
1999.	-	-	-	2	-	1	1	1		5
2004.	-	-	-	-	-	-	1	2	6	9
Ukupno	-	-	1	3	-	2	4	12	6	27

Tabela 18 Tekstovi bošnjačkih autora koji se bave historijom Bošnjaka

Iz tabele 18 se vidi da se u NPP-u iz 1988. godine sadržaji iz historije Bošnjaka imaju jedno djelo, izuzev onih koji su bili ideološko propagandni i razvrstani su u u sljedeću kategoriju. Najviši broj tekstova bošnjačkih autora koji se dotiču historije Bošnjaka i njihovog usuda su obrađivani u NPP-u iz 1994. godine, čak 12 tekstova.

⁸¹ Vidjeti u udžbeniku Verlašević, Azra i Alić Vesna 2012, *Čitanka – udžbenik za 9. razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme Zenica i NAM Tuzla, Zenica i Tuzla, str. 91-93.

Kvalitativna analiza pokazuje da tekstovi bošnjačkih autora koji se dotiču historije Bošnjaka se dobrim dijelom odnose na bogumilsku prošlost Bošnjaka koje nalazimo u primjerima Hamze Hume „Grozdanin kikut“ koji je legenda o bogumilskim ljubavnicima Grozdanu i Grozdani, zatim od Mehmedalije Dizdara „Ruka“, pjesma o zapisima na stećku. Posebno izdvajamo pjesmu Hamze Hume „Zapis na stećku“ koja se obrađivala u 8. razredu i dio je Humine zbirke „Poezije i proze“. Pjesma bi se mogla nazvati i režimskom s obzirom na poruku koju nosi u sebi. Naime, ovom pjesmom se historijski, nepobitni dokazi uklapaju u jugoslavensku ideologiju, gradnju ličnosti Tita i odvođenje Bošnjaka u zabludu:

„Na stećku bogumila;

Do Tita put se isklesan vidi u stijeni.“ (Humo, 1999: 13)

„Poći će za njim narod u borbu i mir dugi

S oruđem novim i pjesmom

A kada ovo se zbude,

Raspkunut će stećak na tri jednake grude;

I tri će potoka poteći

I saliti se u jedan.“ (Humo, 1999: 14)

Kulenovićeve pjesme „Stećak“ koja se obrađuje u 8. razredu u NPP-u iz 2004. godine je odgovor Huminoj pjesmi i ispravljanje pogleda

„Stećak mramorni ćuti govorom scena po boku,

Jači od kandža kiše, povampirenja i krađe.“⁸²

Ćamil Sijarić u svojim „Zapisima o gradovima“ od kojih je u sadržajima za 6. razred u NPP-u iz 1994. godine propisano da se obrađuje Jajce, nalazimo Bosnu kraljevinu, i grb nepokorne Bosne: „...na vrhu njegovom i danas je njegov grb – to jest grb stare nepokorne Bosne, izražen u muškom zasukanom laktu, okrenutom svijetu kao izazov – a što je, ustvari, simbol snage i muškosti.“⁸³ U ovom Sijarićevom djelu su obrađeni i drugi gradovi koji se dotiču historije Bošnjaka.

⁸² Vidjeti u udžbeniku Hadžihrustić, Almira 2011, *Čitanka za 8. razred devetogodišnje osnovne škole*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, str. 47.

⁸³ Sijarić, Ćamil 2014, *Jajce*, datum pristupa: 03.03.2021. <<https://miruhbosne.wordpress.com/2014/12/23/camil-sijaric-o-jajcu/>>.

U svojoj pripovijeci „Bosno moja, ljepša si od raja“ Isaković se sveobuhvatno osvrće na historijski usud Bosne riječima: „Tako se današnjim putevima skoro u jednom danu stigne s jednog kraja na drugi, iz daleke prošlosti u sadašnjost, sa Zapada na Orijent...iz jedne civilizacije u drugu, iz prisoja u osoje. I natrag. I nikad kraja.“⁸⁴

Dio historijskih sadržaja se odnosi na ostavštinu iz vremena Osmanske imperije, kao što su „Prođoh Bosnom kroz gradove“ u kojoj imamo kulturnu ostavštinu most Sokolović Mehmed-paše, ali i roman „Veliki vezir“ Derviša Sušića, zatim „Puče puška“ gdje nalazimo ostavštinu Gazi-husrev bega „Ja načinih medreseti i imareta. Ja načinih sahat-kulu do nje džamiju, ja načinih tašlihana i bezistana. Ja načinih tri ćuprije Posred Saraj'va.“ Poseban doprinos očuvanju historije su „Ljetopis“ Mula Mustafe Bašeskije u kojem u predviđenom odlomku je zapisano doba kada je Sarajevo poharala kuga, zatim Džumhurov „Nekrolog jednoj čaršiji“, koji sadrži opis požara, uspomenu na jedan od mnogih koji su oštetili Sarajevo.

Posebno mjesto zauzima Umihana Čuvidina sa „Sarajlije idu na vojsku“, epsko djelo rkoje smo kratko spomenuli u ranijem obrazlaganju, od izuzetne važnosti i vrijednosti za Bošnjake i sa historijskog aspekta, aspekta običaja, ali i razvijanja pozitivnog odnosa prema svom kulturnom identitetu, kroz hrabrost i junaštvo koje je odlika Bošnjaka kroz cijelu historiju, pa i odbrana koju su pružili, gotovo goloruki vrlo dobro opremljenoj JNA u periodu 1992.-1995. godine, koje je Umihana izuzetno dobro napisala. Umihana je jedna od prvih bošnjačkih pjesnikinja i sama je primjer žene Bošnjakinje, daleko od načina na koji je predstavljena u „Majci“ Zije Dizdarevića ili „Hasanaginici“. Umihana je rođena u Sarajevu, na Hridu oko 1794. godine. Bila je zaručena za Muju Čamdži-bajraktara koji je poginuo 1813. godine za vrijeme srpskog ustanka pod Loznicom u vojsci Alipaše Derendelije. Umihana je odlučila da se neće nikada udati. Svoj život je usmjerila na pisanje junačkih pjesama o svom zaručniku. Umrula je u Sarajevu 1870. godine, ali joj mezar nije obilježen, jedino se zna da je pod gajem na Hridu. Umihana Čuvidina koja je dala veliki doprinos u očuvanju kulturnog identiteta Bošnjaka i koja je za vrijeme u koje je živjela nadišla uvriježeni patrijarhat, dobila je prostor jedino u NPP-u iz 1994. godine i to samo u 8. razredu.

U historijskim sadržajima nalazimo Ibrišimovićevog „Zmaja od Bosne“, bosanskog kapetana koji se borio za autonomiju Bosne u Osmanskom carstvu, baveći se psihološkim crtama snage i hrabrosti Huseina.kapetana Gradašćevića „Osman-kapetane, oče moj, meni je bio uskraćen put

⁸⁴ Cijela priča „Bosno moja, ljepša si od raja“ je dostupna na str. 132-134- u udžbeniku: Hasić, Zejćir (2009): *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Tuzla

straha. I da li se hrabar postaje, ili se hrabar rađa? Nisam li Boga prizivao i češće i gromoglasnije nego drugi samo da me uplaši, iako će vas-cijela Bosna zanačvijek vjerovati da mi je lijeva ruka zelena ispod lakta. Oče moj, ja – Zmaj od Bosne!“⁸⁵ . Zastupljen je i period dolaska Autro-Ugarske imperije u romanu Mulabdića „Zelena busenje“. Abdulah Sidran u „Sarajevska zbirka i druge pjesme“ obrađuje Povelju Kulina – bana, Bašeskiju, Gavrila Principa, Bosnu pod Osmanlijama, a u pjesmi „Zašto tone Venecija“ jasno iskazuje moralno potonuće Evrope u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995. godine: „Zemaljski su gospodari namjerili da bošnjačkog naroda – nema. Venecija tone, Evropa tone. Tone kolijevka, i dijete u kolijevci tone“.⁸⁶

Na svježu historiju Bošnjaka, objedinjavajući i dosadašnja stradanja Bošnjaka, samo zbog svoje humanosti, viška merhameta i viška sabura ponajbolje ukazuje Hajdar Hulusija u pjesmi „Majka Bošnjakinja“ koja je dobila prostora samo u jednom NPP-u iz 1999. godine u 4 raredu, pjesme nema u NPP-u iz 2004. godine. Ova pjesma ne imenuje zločinca, niti se bavi zločincem, fokus je na onom sukusu humanosti u svakom Bošnjaku i Bošnjakinji, ali ni taj sukus humanosti koji je toliko puta plaćen vlastitom krvlju Bošnjaka i njihove djece, generacijama unazad i usprkos svemu opstaje nije našao mjesto u NPP-u iz 2004. godine. Pjesma historijski prati generacije koje su svojom krvlju i glavom platile svoju humanost:

*„Rađala si vitezove, heroje, gazije.
Ukoljice Hrnjice i Đerzelez Alije,
Ali-paše, vezire,
Carske seraskere!“*
*„Pa najbolje od najboljih izgubila,
Zbog loših savjeta
Iblisovih amaneta.“*
*„Sinko, brat je mio, koje vjere bio?
Im ko tebe kamom, ti njega somunom“*
„zbog merhameta, sabura – amaneta.“⁸⁷

⁸⁵ Vidjeti. u udžbeniku Verlašević, Azra i Alić Vesna 2012, *Čitanka – udžbenik za 9. razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme Zenica i NAM Tuzla, Zenica i Tuzla, str. 71.-73.

⁸⁶ Vidjeti u udžbeniku Verlašević, Azra i Alić Vesna 2012, *Čitanka – udžbenik za 9. razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme Zenica i NAM Tuzla, Zenica i Tuzla, str. 50-51.

⁸⁷ Vidjeti u udžbeniku Zekić, Zdravka 2002, *Čitanka za 4. razred osnovne škole*, Svjetlost - Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, str. 87.-88.

Propagandno-ideološki sadržaji	1. razred	2. razred	3. razred	4. razred	5. razred	6. razred	7. razred	8. razred	9. razred	Ukupno
1988.	1	-	-	-	2	2	1	3		9
1994.	-	-	1	-	-	2	-	-		3
1999.	-	-	1	-	2	1	1	-		5
2004.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Ukupno	1	0	2	0	5	5	2	3	0	18

Tabela 19 Propagandno-ideološki tekstovi bošnjačkih autora

Kvantitativna analiza propagandno-ideoloških sadržaja tekstova bošnjačkih autora prikazana u tabeli 19 jasno pokazuje da je najveći broj takve vrste sadržaja propisivan NPP-om iz 1988. godine. U naredna dva NPP je došlo do variranja, da bi u 2004. godini bio najniži broj. Razlozi za ovakav raspored mogu biti dvostruki. Naime kod pripreme NPP-a iz 1994. i 1999. godine postoji mogućnost da komisije nisu dovoljno slojevito razmatrale sadržaje, već da im je fokus bio na davanju prostora bošnjačkim autorima, a drugi razlog može biti da je vremenom opala potreba za jugoslovenskom propagandom, jer je jasno da bosanskohercegovačko društvo neće više nikad biti ništa od onoga što je konotativno ulazilo u pojam „Jugoslavija“, te takvi sadržaji postaju nebitni.

Kvalitativnom analiza pokazuje da je Advan Hozić zastupljen dva puta tekstovima „Tri Ješina junačka dana“ i „Junak“ u NPP-u iz 1988. godin. Oba teksta sadržavaju propartizansku propagandu, a tekst „Tri Ješina junačka dana“ i protiv ustašku propagandu: „Šta će biti? Pobili smo ustaše u bunkerima, osvojili most i onda ga digli u vazduh.“ (Hozić, 1990: 57) Hozić je imao samo 15 godina kad se pridružio partizanima i njegovi tekstovi iz tog perioda imaju vrlo jasne propastizanske poruke, ali i protiv ustaške.

Idrizović Nusret je dva puta zastupljen tekstem „Mrav i aždaja“ u NPP-ima iz 1988. i 1999. godine. Tekst sadrži propartizansku propagandu i izraz „baka“ koji nije uvriježen među Bošnjacima, premda ga u periodu bivše SFRJ Bošnjaci često upotrebljavaju, dok izrazi koji su uvriježeni među Bošnjacima (nana, nona i nena) se ne upotrebljavaju: „I čoban i partizan u istom suknenom odijelu!“ (Idrizović, 1989: 53)

Šukrija Pandžo zastupljen je u NPP-ima 1998., 1994. i 1999. godine tekstem „Samo još kosovi zvižduću“ koji tretira sjećanja na Drugi svjetski rat i druga Kmezu koji je „Poslije odsluženja vojske, otišao u graničare i za vrijeme ovog posljednjeg rata, kažu, nestao. Sigurno poginuo.“

⁸⁸Također u NPP-u iz 1988. godine izučava se i Pandžina „Prvomajska riječ“ koja propagira socijalizam „Na dlanu izborj sve zore i dane, Znamenja snage; djela radnog puka.“⁸⁹

Alija Hasagić Dubočanin tekstem „Preko Save“ je zastupljen u NPP-ima iz 1994. i 1999. u kojem se provlači poruka poželjnosti konfesionalno miješanih brakova, što je ideja asimiliranja Bošnjaka u Srbe ili Hrvate iz perioda bivše SFRJ, te tako u ovom tekstu Bošnjak Irfan ima sina Nevena. Također, Dubočanin je zastupljen i tekstem „Lađarski put“ u NPP-u iz 1999. godine koja sadrži propartizansku propagandu, a u tekstu je opisana pogibija partizana Save: „Krik! Pa stenjanje. Bio je to Savo. Mrkalj je opsovao. Sočno. Ljudski. Otkud im 51 minobacač?! Granata je doletjela iza brdašca. U travi, bez obiju nogu, leži Savo. Još je pri svijesti. Rascvale mu se noge iznad koljena. I moli moga oca da puca u njega, da mu olakša, da ga ne ostavlja šljemovima“⁹⁰

Skender Kulenović je pričom „Cesta“ zastupljen u NPP-ima iz 1994, 1999. i 2004. godine koja ima konotaciju propagiranja iseljavanja: „Sustizaćemo se, cesti kažem, dokle god se vidi; baš da visim kako ti to ideš. Do zalaska sunca nije još daleko, počinjem da trčim, i trčim sve bejsomučnije, da bih prije zalaska vidio ono što trebam da vidim.“⁹¹, dok u NPP-u iz 1988. nalazimo „Stojanka majka Knežopoljka“. Ova Kulenovićeva poema majci je u periodu bivše SFRJ zloupotrebljena za prosrpsku propagandu i održavanje mitologizacije stradavanja Srba.

Izet Sarajlić je zastupljen jednom prokomunističkom pjesmom koja ima izuzetan emocionalni utjecaj „Rođeni dvadeset treće, strijeljani četrdesetdruge“:

*„I ne pitaj je li se moglo natrag dok je posljednji put,
Crven kao komunizam, gorio horizont njihovih želja.“⁹²*

U „Izboru bosanskohercegovačke poezije“ iz 1985. godine u izdanju Veselin Masleša, Sarajevo, koju su uređivali Alić Džemaludin i Prelević Rade se njeguje kult ličnosti Tita, za primjer ćemo uzeti pjesmu „Titovo buduće doba“ Velimira Miloševića:

⁸⁸ Pandžo, Šukrija, *Samo još kosovi zvižduću*, datum pristupa: 25.02.2021. <file:///C:/Users/Tahani.Komarica/Downloads/pdfs/Slide.tips_sukrija-pandzo-samo-jos-kosovi-zvizducu.pdf>.

⁸⁹ Vidjeti u udžbeniku Diklić, Zvonimir, Marek, Juraj i Stefanović, Stevan 1989, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, str. 64.

⁹⁰ Dubočanin, H. Alija 2021, *Sunce iznad Save*, datum pristupa: 02.03.2021. <<https://www.youtube.com/watch?v=OxWIPxI3oSY>>.

⁹¹ Vidjeti u udžbeniku Kanižaj, Pajo 1994, *3čave pjesme*, ALFA, Zagreb

⁹² Vidjeti u Duraković, Enes (ured.) 1995, *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo, str. 160.

„Budućnost u nas gleda

Ravno u oči i vidi

Njegovo živo lice.“

Osim propartizanske, projugoslovenske, prosocijalističke, prosrpske i protivustaške propagande, nalazimo i protiv bošnjačku propagandu i to ni manje ni više, nego u bošnjačkoj junaka, Taleta Ličanina. Naime, u NPP-u iz 1988. godine u 7. razredu osnovne škole je propisano da se obrađuje odlomak iz epa „Budalina Tale“, nakon uvida u udžbenik iz 1989. godine „Čitanka za 8. razred osnovne škole, izdavača Svjetlost OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo kojeg su uređivali Hadžić Osman, Idrizović Amira i JurajMarek je ustanovljeno da se radi o odlomku „Budalina Tale dolazi u Liku“ u kojem je Tale predstavljen kao ubica Smiljanić-Tadije: „Pa pogodi Smiljanić-Tadiju, te po srcu ošinu junaka, Mrtav pade Smiljanić Tadija.“ Na vrlo sofisticiran način je bošnjački junak, izborom dijela odlomka koji je predodčen učenicima, pretvoren u ubicu.

Sadržaji tekstova bošnjačkih autora o Bošnjacima	Broj tekstova o Bošnjacima	%
Negativni i propagandno-ideološki sadržaji	51	26,42
Njeguju, historijski i neutralni sadržaji	142	73,58
Ukupno tekstova bošnjačkih autora o Bošnjacima u sva 4 posmatrana NPP-a	193	100

Tabela 20 Sadržaji tekstova bošnjačkih autora o Bošnjacima

Na osnovu dobivenih rezultata prikazanih zbirno u tabeli 20 podhipoteza „Sadržaji bošnjačkih autora njeguju kulturni identitet Bošnjaka“ je djelimično potvrđena.

Rezultati istraživanja prikazani u tabeli 4 pokazuju da sadržaji tekstova bošnjačkih autora o Bošnjacima u 73,58% slučajeva njeguju kulturni identitet Bošnjaka, dok u 26,42 % slučajeva bošnjački autori negativno tretiraju vlastiti kulturni identitet ili njihovi tekstovi nose propagandno-ideološku poruku koja je imala vrlo nepovoljan učinak na sudbinu Bošnjaka. Detalji analize predstavljeni su prethodno.

1.5. Drugi o Bošnjacima

Peta hipoteza glasi: *Sadržaji tekstova ostalih autora o Bošnjacima njeguju kulturni identitet Bošnjaka.*

U ovom radu su analizirani i tekstovi ostalih autora o Bošnjacima Instrumentom 5. Pod ostalim autorima se smatraju svi autori koji nisu uzeti u razmatranje Instrumentom 4, dakle Srbi, Hrvati, Jevreji, Albanci, Makedonci i svi ostali autori, bez obzira na zemlju rođenja, koji na bilo koji način tretiraju Bošnjake, bilo izravno ili konotativno. S obzirom na to da smo već ranije pokazali u djelu „Doživljaji Nikoletine Bursaća“ Branka Ćopića da nebošnjački autori, posebno srpski, konotativno izraz Turci koriste za Bošnjake, stoga pod tretiranjem Bošnjaka smatramo i svako tretiranje Turaka. Također, u ovu analizu ulazi i narodno stvaralaštvo, te dva teksta autora koji su u prethodnom poglavlju izdvojeni u posebnu kategoriju autora kojima je Bosna i Hercegovina vezivno tkivo i matica, i to dva teksta koja na neki način tretiraju Bošnjake.

Instrumentom 5 je urađena kvalitativna i kvantitativna analiza tekstova ostalih autora o Bošnjacima, sa ciljem da se utvrdi poruka koja se plasira učenicima svakim tekstom koji je vezan za Bošnjake, neulazeći u književno-umjetnički meritum tekstova. Poruke u analiziranim književnim tekstovima su razvrstane u 5 kategorija:

1. Neutralni sadržaji – podrazumijevaju uglavnom lirске tekstove ostalih autora o ljepotama Bosne i Hercegovine, sevdalinka, ljubav i odnos prema životinjama, rodoljublje.
2. Sadržaji koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka – podrazumijevaju tekstove ostalih autora koji nose afirmativnu poruku o Bošnjacima ili njeguju vrijednosti, simbole, heroje i rituale Bošnjaka.
3. Sadržaji koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka – podrazumijevaju tekstove ostalih autora koji nose negativnu poruku o kulturnom identitetu Bošnjaka ili negativno predstavljaju Bošnjake u smislu vrijednosti, simbola, heroja i rituala.
4. Sadržaji koji se bave historijom Bošnjaka – podrazumijevaju tekstove ostalih autora koji obrađuju historijske trenutke, simbole i previranja Bošnjaka
5. Propagandno-ideološki sadržaji - podrazumijevaju tekstove ostalih autora koji nose propagandno-ideološku poruku koja ima za svrhu indoktriniranje Bošnjaka. Propagandno – ideološke poruke koje nalazimo u analiziranim tekstovima možemo podijeliti u dvije velike grupe. Prva grupa su tekstovi koji imaju anestetizirajući učinak na Bošnjake u projektu asimilacije Bošnjaka u nametnutu jugoslovensku naciju bez nacionalističke podloge: propartizanska propaganda, projugoslovenska, propagiranje bratstva i jedinstva, prosocijalistička, podsticanje migracija. Druga velika kategorija su propagandno-ideološki tekstovi koji sadrže nacionalističke poruke: prosrpska, isticanje žrtvovanja i stradanja Srba, protiv ustaška, protivbošnjačka.

Kao što smo već napomenuli u prethodnom poglavlju književni tekstovi su slojeviti i često sadrže više poruka, kako izravnih tako i konotativnih, ali i kontekstualnih poruka. Takvi tekstovi su, u skladu na Instrumentom 5 razvrstani u sve kategorije na koje se odnose, shodno tome mogu se ponavljati u različitim kategorijama.

Sadržaji tekstova ostalih autora o Bošnjacima					
	1988.	1994.	1999.	2004.	Ukupno
Neutralni sadržaji o Bošnjacima	1	4	3	1	9
Sadržaji koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka	-	-	-	-	-
Sadržaji koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka	5	2	2	3	12
Sadržaji koji se bave historijom Bošnjaka	-	-	-	-	-
Propagandno-ideološki sadržaji	66	2	3	3	74
Ukupno	72	8	8	7	95

Tabela 21 Sadržaji tekstova ostalih autora o Bošnjacima po NPP-ima

Iz tabele 21 evidentno je da sadržaji tekstova ostalih autori koji su razmatrani instrumentom 5, uopće ne njeguju kulturni identitet Bošnjaka, niti tretiraju bošnjačku historiju. Također, najveći broj tekstova nosi propagandno-ideološke sadržaje.

Neutralni sadržaji o Bošnjacima	1. razred	2. razred	3. razred	4. razred	5. razred	6. razred	7. razred	8. razred	9. razred	Ukupno
1988.	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
1994.	-	1	-	1	1	-	-	1	-	4
1999.	-	-	-	1	1	-	-	1	-	3
2004.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Ukupno	-	1	-	3	2	1	-	2	-	9

Tabela 22 Tekstovi ostalih autora sa negativnim sadržajem o Bošnjacima

Kvantitativna analiza neutralnih sadržaja o Bošnjacima ostalih autora prikazana u tabeli 22 pokazuje da je u sva četiri NPP-a obrađivano ukupno 9 sadržaja, od kojih je najveći broj sadržaja obrađivan u NPP-i iz 1994. godine. Također, evidentno je da je NPP iz 2004. godine broj neutralnih tekstova o Bošnjacima sveo na 1 što je jednako NPP-u iz 1988. godine.

Kvalitativnom analizom ustanovljeno je da ostali autori nisu imuni na prirodne ljepote Bosne i Hercegovine, te je u NPP iz 1998. godine uvršten tekst Alekse Šantića „Neretva“, koja je do danas zadržala ilirski toponim Nera etwa – božanska voda, za Šantića je „prepuna smaragda, putuje i blista.“⁹³ Šantićeva „Neretva“ se zadržava u NPP-ima iz 1994. i 1999. godine. Branko Ćopić svojim tekstom „Bosanski trkači“ nalazi se u NPP-u iz 1994. i 1999. godine, koji također ne može odoljeti ljepotama žive bosanskohercegovačke vode, Uni, Vrbasu, Bosni i Drini i začudo ili pak sa znanjima o količini bošnjačke krvi koju je Drina ponijela kaže „vječito tužna, studena Drina.“⁹⁴ Ivan Kordić zauzima mjesto u NPP-u iz 1994. i 1999. godine tekstom „Pored starog mosta“ tkajući arhitekturu u mostarski identitet „... i biti u Mostaru, a ne vidjeti Stari most gotovo svaki dan znači što i iznevjeriti svoj mostarski identitet.“⁹⁵ i u 2004. godini nalazimo Antuna Branka Šimića, rođenog u Drinovcima, u zapadnoj Hercegovini, jednom nostalgичnom pjesmom i čežnjom ka svojoj domovini Bosni i Hercegovini “Ah, evo me opet”, žedan i željan svoje rodne grude “Dođoh...I moja smirila se duša, što plakala je u jesenji dan...”⁹⁶

Sadržaji koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka	1. raz red	2. raz red	3. raz red	4. raz red	5. raz red	6. raz red	7. raz red	8. raz red	9. raz red	Ukupno
1988.	-	-	-	1	-	1	1	2		5
1994.	-	1	-	-	-	-	-	1		2
1999.	-	-	-	-	-	1	1	-		2
2004.	-	-	-	-	-	-	2	-	1	3
Ukupno	-	1	-	1	-	2	4	3	1	12

Tabela 23 Sadržaji ostalih autora koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka

Tabela 23 je prikaz kvantitativne analize sadržaja tekstova ostalih autora koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka. Najintenzivnije negativno predstavljanje kulturnog identiteta Bošnjaka je u NPP-u iz 1988. godine, zatim slijedi pad u NPP-ima iz 1994. i 1999.

⁹³ Vidjeti u udžbeniku Milićević, Blažo i Radibratović Nešo (nepoznato), *Čitanka za 4. razred osnovne škole*, IDP „Udžbenici, priručnici i didaktička sredstva“, Sarajevo, str. 104., čiju godinu izdanja nije bilo moguće utvrditi zbog vrlo lošeg stanja knjige i dijela pokidanih stranica

⁹⁴ Vidjeti u udžbeniku Hasagić, Alija 1994, *Čitanka za 5. razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, str. 64.

⁹⁵ Vidjeti u udžbeniku: Idrizović, Muris i Vidović, Irena (1994): *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, str. 92.

⁹⁶ Šimić, Antun Branko 2018, *Ah, evo me opet*, datum pristupa: 25.02.2021. <<https://hrvatski-pjesnici.blogspot.com/2018/05/ah-evo-opet.html>>.

godine, te zabrinjavajući trend porasta tekstova koji se prezentiraju učenicima najbrojnijeg naroda u Bosni i Hercegovini u NPP-u iz 2004. godine.

Kvalitativnom analizom NPP-a iz 1988. godine negativno tretiranje kulturnog identiteta Bošnjaka nalazimo već u 4. razredu osnovne škole u narodnoj pjesmi „Marko Kraljević i beg Kostadin“. Naime, Marko Kraljević, iz dinastije Mrnjavčevića, vladar skromnog teritorija koji je jedino uspio sačuvati pod svojom vlašću, a to je grad Prilep, koji je u stvarnosti poginuo kao osmanski vazal u Bitki na Rovinama 1395. godine postaje ličnost srpske epike u koju se slijeva „sudbina“ srpskog naroda, daje mu se aureol nadnaravnog junaka i humaniste. Premda se Marko Kraljević nije mogao čak ni nazvati ozbiljno vladarem i premda je poginuo boreći se na strani Osmanlija 1395. godine i izbjegao Kosovsku bitku 1389. godine, srpska narodna epika njegovu kukavičku ličnost i nedoraslost vladavini prevodi u Markovu ličnu žrtvu za hrišćanstvo, na osnovu jedne njegove navodne rečenice kojom izražava svoju odanost hrišćanstvu: „Ja kažem i molim Gospoda da bude hrišćanima pomoćnik, a ja neka budem prvi među mrtvima u ovom ratu.“⁹⁷ U ovoj narodnoj pjesmi je Marko Kraljević humanista u odnosu na bega Kostadina, koji je također bio kao srpski plemić, osmanski vazal i isto kao i Marko poginuo u Bici na Rovinama 1395. godine na strani Osmanlija. U pjesmi se riječ „beg“ ne upotrebljava slučajno, kao što niti jedna riječ u književnom stvaralaštvu nije slučajna. Pažljivim odabirom riječi književnik kreira svoj lik i odnos prema liku. Pojam „beg“ se difuzno prenosi na osmansko plemstvo u ovom pjesmi nimalo slučajno, beg Kostadin je predstavljen kao nečovječan, a Marko Kraljević kao izuzetan humanista. Ovaj tekst u konotativnom i kontekstualnom sagledavanju negativno predstavlja Turke, a samim time i Bošnjake, kao nečovječne. Analizom je utvrđeno da se u NPP-u iz 1988. godine obrađuje pjesma „Mali Radojica“. Sasvim naivan naslov sa dvostrukim deminutivom epske srpske pjesme koji konotativno budi emocije na djetešce, malehno i nevino. Naime, u pjesmi je vrlo slikovit, mogli bismo ga nazvati i „naturalizovan“ opis mučenja „malog“ pa još i Radojice u turskom zatvoru „Šenluk čini aga Bećir aga, Uhvatio malog Radojicu.“, od strane Bećir-age i njegove kadune: „Nalož’te mu vatru na prsima“, pa bilo malo, onda „Već uhvat’te zmiju prisojnicu, Te turajte Radu u njedarca“, te i dalje malo „Već uzmite dvadeset klinaca, Udrite ih pod noktove Radu.“⁹⁸ I naravno naposljetku, Radojica je veliki junak koji izdržava to mučenje i jednakom mjeri se sveti, te ne može odoljeti ljepotici Hajkuni čija je igra za njega još

⁹⁷ Konstantin Filozof, *Žitije despota Stefana Lazarevića*, datum pristupa: 25.03.2021. <https://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/konstantin-zitije_desp_stefana.html>.

⁹⁸ Vidjeti u udžbeniku Hadžić, Osman, Idrizbegović Amira i Juraj Marek 1989, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Svjetlost-OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, str. 41-44.

jedan alat za njegovo mučenje, i Hajkuna mu pomaže prekrivajući mu oči mahramom da mu smanji mučenje. Sadržaj ove pjesme gradi mržnju prema Turcima koja se razljeva na sve muslimane, a posebno na Bošnjake u skladu sa srpskom maniristikom, i predstavlja ih kao najgore mučitelje je negativno predstavljanje identiteta Bošnjaka, kao najsvirepijih mučitelja. Pjesma Branka Radićevića „Kolo“ tretira ideologiju bratstva i jedinstva, te nalazimo pozitivan odnos prema kulturnom identitetu Srba i Hrvata „Srbijanče, ognju živi, Ko se tebi još ne divi! `rvaćane, ne od lane, Oduvek si ti bez mane!“, a zatim ismijavanje Bošnjaka: „Oj, Bosanče, stara slavo, tvrdo srce, tvrda glavo..“⁹⁹ Zatim nalazimo u NPP-a iz 1988. godine već ranije pomenutog i citiranog Branka Ćopića „Doživljaji Nikoletine Bursaća“ gdje su Muslimani, dakle Bošnjaci, „buve“ i „lopovi“. Neizostavni repertoar NPP-a iz bivše SFRJ, a i NPP za 2020/21 za 9. razred u Republici Srpskoj¹⁰⁰ je odlomak iz „Gorskog vijenca“ Petra Petrovića Njegoša koji je postao paradigma svih genocida nad Bošnjacima o kojem su mnogi autori već dali svoje mišljenje. U NPP-u iz 1988. godine obrađuje se odlomak „Vojvoda Draško u Mlecima“ čija poruka nije samo mržnja prema Turcima, već su imenom Bošnjaci jasno predstavljeni kao najveće zvijeri u ravni sa kanibalima: „...zapita me za naše susjede, za Bošnjake i za Arbanase: Kad uhvate – kaže – Crnogorca, bilo živa al` mrtva u ruke, hoće li ga izjest, što li rade?“¹⁰¹

U NPP-u iz 1994. godine nalazimo dva teksta ostalih autora koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka, to su Redžep Hodža u priči „Maslačak i šipurak“, u kojoj je bijeli cvijet maslačka upoređen sa fesom¹⁰², fes je obično crvene boje, bijela boja fesa aludira na ahmediju¹⁰³, a maslačak predstavljen kao pun samohvale, te mu vjetar lahko odnese „bijeli fesić“, a „maslačak ostade gologlav kao zrno divljeg gloga“. Drugi tekst je je zapravo „Drame (izbor)“ Žalice Miodraga. U izboru „Tri drame“ ovog autora, nalaze se drame: Pas koji pjeva, Jeskim i Najljepši dan – jedna noć. U drami „Pas koji pjeva“, Bošnjakinja Enisa je predstavljena kao prostitutka:

„Enisa: Bježala sam o d nih.

Stojan: Da li si svima pobjegla?

⁹⁹ Vidjeti u udžbeniku Diklić, Zvonimir, Marek, Juraj i Stefanović, Stevan 1991, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, str. 148-149.

¹⁰⁰ Republički pedagoški zavod Republike Srpske 2020, *Nastavni program za predmet Srpski jezik za 9. razred*, datum pristupa: 25.03.2021. <https://www.rpz-rs.org/sajt/doc/file/Novi_nastavni_programi/Redovna_nastava/NP_Srpski%20jezik_9_razred.pdf>.

¹⁰¹ Njegoš, Petar Petrović, *Gorski vijenac (odlomak Vojvoda Draško u Mlecima)*, datum pristupa: 02.03.2021. <<http://www.institut-genocid.unsa.ba/pdf/GORSKI%20VIJENAC.pdf>>.

¹⁰² Fes je kapa od čohe, najčešće crvene boje i postao je dio tradicionalne nošnje Bošnjaka.

¹⁰³ Ahmedija je dio vjerske odjeće koju nosi svaki imam i simbol je čistoće. Ahmedija se zapravo dobiva tako da se bijelo platno omota oko , najčešće crvenog, fesa.

Enisa: (Jako) ne svima!“ (Žalica, 1971: 61)

Fran govori Stojanu koju hoće da ženi Enisu o Enisi:

„Najjasnije: okani se žene koju si doveo iz bordela!“ (Žalica, 1971: 54)

što je vrlo negativno predstavljanje Bošnjaka.

U NPP-u iz 1999. godine u djelu „Kroz mećavu“ Petra Kočića nalazimo silnu mržnju Relje prema Turcima i čaršinjama koji su Bošnjaci: „-Kad ne mogu knezovati ko što su mi stari knezovali, neću da budem ni turski alabaš! – govorio je Relja ponosito. Silno je mrzio čaršinije i rijetko je silazio u čaršiju.“¹⁰⁴ U NPP-u iz 2004. godine nalazimo pripovijetku „Ibrahimbegov ćošak“¹⁰⁵ u kojoj je Bošnjak predstavljen kao sluga Grgi, siromašan „odijelo na njemu poderano, pa dronjci vise i kuckaju ga po koljenima...Čak mu ni fes nije čitav! Na jednoj ga strani miš nagrizao...“, isprepadan i jadnik „Ibrahim-begu poklecnuše noge...Ime inžinjerevo prestravi ga“, koji nema ništa osim stare slave i jadnog života i njegov ponos je neutemljen „Samo je još taj ćošak čuvao Ibrahim-begov ponos, on je bio tanka nit koja čuva sjećanje njegovog jadnog života na begovsko porijeklo.“ Ova Ćorovićeva priča nije samo negativno predstavljanje kulturnog identiteta Bošnjaka, već njegova kompletna degradacija, čak i degradacija ponosa i dostojanstva Bošnjaka kao čovjeka. Također, nalazimo u NPP-u iz 2004. godine i u 7. i u 9. razredu priču „Čistač obuće“¹⁰⁶ autora Pavlović Ranka, i nameće se opravdano pitanje da li neko smatra da djeca Bošnjaka koji pohađaju nastavu bosanskog jezika i književnosti po ovom NPP-u nisu dovoljno pametna, pa im isti tekst treba ponavljati u dva razreda ili je razlog tome da dobro zapamte priču o dječaku Bošnjaku, Bajri, koji je dostojan da bude jedino čistač obuće, zanimanje kojeg se Zvonko stidi pred svojim ocem. Bajro je predstavljen kao niža vrsta, nedovoljno pametan da odgovori na zadirkivanja „Tada smo ga obično zadirkivali, a on nas je bezazleno gledao ispod šešira.“, dakle ponovno književni prototip glupih Hase, Huse i Muje iz viceva, koji postoji da bi se Zvonko i njegovi drugovi izivljavali „...neko bi mu natakao šešir na glavi, drugi bi ga zamalo povukao za kosu...“. Bajro, nedovoljno pametan i sposoban da prekine zadirkivanje, provokacije i modernim rječnikom rečeno mobbing nad sobom, već treba biti sretan i zahvalan

¹⁰⁴ Vidjeti u udžbeniku Radanović, Nenad (nema podataka), *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo, str. 15-23.

¹⁰⁵ Vidjeti u udžbeniku Verlašević, Azra i Alić, Vesna 2010, *Čitanka - udžbenik za sedmi razred devetogodisnje osnovne škole*, NAM Tuzla i Vrijeme Zenica, str. 103.-105.

¹⁰⁶ Vidjeti u udžbeniku Verlašević, Azra i Alić, Vesna 2010, *Čitanka - udžbenik za sedmi razred devetogodisnje osnovne škole*, NAM Tuzla i Vrijeme Zenica, str. 117-120.

kad Zvonko i njegovi prijatelji završe zlostavljanje na sitnim šalama „Bajro se smješkao, a iz pogleda mu se naslućivalo da će biti zadovoljan ako se ne završi na sitnim šalama.“

Propagandno-ideološki sadržaji	1. razred	2. razred	3. razred	4. razred	5. razred	6. razred	7. razred	8. razred	9. razred	Ukupno
1988.	4	8	7	7	9	18	7	6		66
1994.	-	-	1	1	-	-	-	-		2
1999.	-	-	-	-	1	1	1	-		3
2004.	-	-	1	-	1	-	-	1	-	3
Ukupno	4	8	9	8	11	19	8	7	-	74

Tabela 24 Propagandno-ideološki sadržaji testkova ostalih autora

Važnost propagandno-ideoloških poruka u tekstovima jasno se vidi iz tabele 24. gdje nalazimo ogromno kvantitativno odstupanje u NPP-u iz 1988. godine, čak 89% testkova ostalih autora koji sadrže propagandno-ideološke poruke je u ovom NPP-u. Ukoliko ih uporedimo sa brojem tekstova bošnjačkih autora koji sadrže propagandno-ideološke poruke, kojih je samo 9, opet dobivamo ogromnu razliku. Iz tabele 24 vidimo da je takav tip propagandnih –ideoloških poruka ne nalazi veći prostor u narednim NPP-ovima. U NPP-u iz 1994. godine nalazimo „Rudar i mjesec“ Branka Ćopića čija je poruka prosocijalističke propagande i gradnje i održanja ličnosti Tita: „Mi smo ti đaci druga Tita, Svaki je široko, kozmopolita.“ (Ćopić, 1983: 361). S obzirom na to da je ova pjesma u NPP-u iz 1994. godine, dakle u jeku agresije na Bosnu i Hercegovinu, u najmanju ruku je začuđujuće da se nastavlja njegovanje ličnosti Tita, nakon što je cjelokupna politika, pa i obrazovna politika u bivšoj SFRJ rezultirala ratom, patnjom, mučenjem i stradanjem Bošnjaka kojem je kumovala i Titova JNA. Zatim, pjesmu „Bosna“ u kojoj „vilu progoni zmaj“ koja se nalazi i u NPP-u 2004. godine, u kojoj Ćopić uz ljepote Bosne vrlo sofisticirano provlači ideju vječitog progona Bošnjaka sa njihove zemlje. Nalazimo i tekst Augusta Šenoa „Povjestice“¹⁰⁷ u kojem se o muslimanima govori kao o poganima: „Kao kreljut morskoj zmiji prorokov se barjak vije, k'o galebu bijelo pero stijeg mi krstaš lijepo sije...Ali što to? – Šta će sada? – Sveti

¹⁰⁷ Šenoa, August, *Povjestice*, datum pristupa: 02.03.2021. <[http://os-belec.skole.hr/upload/os-belec/images/static3/735/attachment/August_Senoa_-_Povjestice_\(tekst\).pdf](http://os-belec.skole.hr/upload/os-belec/images/static3/735/attachment/August_Senoa_-_Povjestice_(tekst).pdf)>.

Bože!- Pogan stao.“ U NPP-u iz 2004. godine nalazimo i Ćopićevu „Izokrenutu priču“¹⁰⁸ koja je vrlo humoristična prosrpska propaganda kojom se njeguju srpski običaji: „Tako mi svetog vuka, eno nedjelje u šumi!“ U NPP iz 1999. godine nalazimo anegdodu „Ero s onoga svijeta“ koja demonizira Turke, a time i Bošnjake: „Eto Turčina da te posiječe...“¹⁰⁹ Demoniziranje Turaka i svega muslimanskog nalazimo i kod autora Černodrinskog Vojdana u “Makedonskoj krvavoj svadbi”¹¹⁰ pisanoj 1900. godine, uvrštena u NPP-u iz 1988. godine, čime se postiže učinak da su Turci svim narodima bili dželati¹¹¹ i dušmani¹¹² osim Bošnjacima. Naime, u drami Černodrinski opisuje pravoslavnu makedonsku porodicu, koju identificira sa Srbima¹¹³, kojoj kćer uzima Turčin¹¹⁴ s namjerom da je prevede na islam i oženi¹¹⁵, ali ona neće. Kad se uspije spasiti pravедnošću kadije ugovora svoju svadbu sa svojim zaručnikom, na koju dolaze i Turci “...su psi, pogana vjera...”¹¹⁶. Na svadbi na nju puca Ševkija i ubija je. Zatim “Veli Jože” od Vladimira Nazora koja širi mržnju prema muslimanima: “Odo je nekada sjekao glave Saracenima u Svetoj zemlji i gonio Maure po Španiji. Deset se godina čudila zemlja njegovim djelima. A kad se sruši pod Odovom toljagom i posljednja dušmanska kula, kad klonu pred njim u krv i prašinu i posljednji poganski borac, povrati se taj hajdučina u svoj Kozljak da se odmori i spremi na nove borbe.”¹¹⁷, te propartizansku propaganda nalazimo u NPP-u iz 2004. godine u djelu Zorana M. Jovanovića “Bulke pored pruge”.

Većina djela ostalih autora koji sadrže propagandno-ideološke tekstove u NPP-u iz 1988. godine se odnose na propartizansku i projugoslovensku propagandu kao što su Desanka Maksimović

¹⁰⁸ Ćopić, Branko, *Izokrenuta priča*, datum preuzimanja: 20.03.2021. <<http://www.pjesmicezadjecu.com/bajke-i-price-za-djecu/izokrenuta-prica-branko-copic.html>>.

¹⁰⁹ Vidjeti u udžbeniku Zejćir, Hasić 2009, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Tuzla, str. 21.

¹¹⁰ Černodrinski, Vojdan, *Makedonska krvava svadba*, datum pristupa: 14.03.2021. <https://makedonskijazik.mk/2015/04/%d0%bc%d0%b0%d0%ba%d0%b5%d0%b4%d0%be%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%b0-%d0%ba%d1%80%d0%b2%d0%b0%d0%b2%d0%b0-%d1%81%d0%b2%d0%b0%d0%b4%d0%b1%d0%b0-%d1%86%d0%b5%d0%bb%d0%b0.html>

¹¹¹ Spase govori: “, На Имер ага; крвникот, не го знајте?“ („A Imer agu; dželata, znate li?“)

¹¹² Spase govori: : „Ако е турска, голем ќотек ќе има.“ („Ако је Турска бит ќе великих батина.“)

¹¹³ „И мене ме викна консулата и ми кажуваше оту ние сме биле Срби, ем стари Срби, зашто Србите славеле слава и ние сме славеле слава.“ („Konzul me zvaо i reako mi da smo mi Srbi, stari Srbi, jer Srbi slave slavu i mi slavimo slavu.“)

¹¹⁴ Turčin govori makedonskim seljacima pravoslavnicima: „Жи ми вера, сите ќе кољам.“ („Vjerujte mi ubit ću sve.“); „ТУРЧИНОТ: (Налутен станува да ги тепа децата)“ „Turčin: (Naljuti se da tuče djecu)“

¹¹⁵ ОСМАН БЕГ: (Ја прска):Стани мори ѓаурко! (Налутено ја фаќа Цвета и ја влече за раката). Кревај се! Ако не оживит ќе фрлиме во трапот таа свиња. „ („Osman beg: (Prska je) Ustaj idiotkinjo! (Ljutito zgrabi Svetu i roviće je za ruku.) Ako ne oživi, bacit ćemo je u trap sa svinjama!“)

¹¹⁶ „Турците се кучиња,погонска вера,...“

¹¹⁷ Nazor, Vladimir, *Veli Jože*, datum pristupa: 02.03.2021. <[http://os-belec.skole.hr/upload/os-belec/images/static3/735/attachment/Vladimir Nazor - Veli Joze \(tekst\).pdf](http://os-belec.skole.hr/upload/os-belec/images/static3/735/attachment/Vladimir%20Nazor%20-%20Veli%20Joze%20(tekst).pdf)>.

“Krvava bajka”, Branko Ćopić : “Na petrovačkoj cesti”, “Čuvar tvog djetinjstva” i “Kurir pete čete”, Titovi govori, Pjesme – izbor (Ćopić “Pjesma mrtvih proletera), Rodoljub Čolaković “Zapisi iz NOR-a” i “Najmlađi borac šeste brigade”, Slikovnice sa sadžajima iz NOR-a, Zvijezde – narodna pjesma, Grigor Vitez “Uoči dana Republike”, Martić Anđelka “Bjelko”, Duško Trifunović “Zastave”, Rodoljub Čolaković “Dar od srca”, Strezovski Jovan “Tajna”, Matošec Milivoj “Titu kad je bio dječak”, Aleksa Mikić “U susret s Titom”, Franz Bevk “Knjiga o Titu” i druge. Također, u ovoj kategoriji su i tekstovi koji propagiraju mržnju prema Turcima, muslimanima i Bošnjacima, o kojima je ranije bilo riječi.

Kvalitativnom analizom poruka u tekstovima ostalih autora nalazimo protivustašku propagandu koja se odnosi na pokolje Srba od strane ustaša, najslikovitiji primjer je “Jama”¹¹⁸ Ivana Gorana Kovačića, koja pred očima čitaoca slika monstruoznost zločina skoro do najsitnijih detalja kod masovnog strijeljanja i preživljanja pada u masovnu grobnicu: “Na dlanu oči zrakama se smiju i moje suze ne mogu da liju.” “Krvnik mi reče zgnječi svoje oči.” “U duplje dat ćemo vam žere”, “Znao sam u grkljan dolazi prvi ubod”, “Leševi ćutim: trzaju se goli, ko mrtve ribe, kad ih kuhar soli.” “Leševi se miču, kližu nada me, polako se ruse, smiju se, plaču, hrižu i viču, pružaju ruke i bijesno me guše..” Ovakve scene zločina su čitali učenici osmog razreda u NPP-u iz 1988. godine, a na ovim monstruoznim opisima odrastaju i današnje generacije učenika u Republici Srpskoj koje izučavaju srpski jezik.¹¹⁹ S obzirom na ponovljenu monstruoznost zločina nad Bošnjacima od strane srpske vojske neophodno je ukazati na potrebu da tim stručnjaka provjeri utjecaj ovakve poezije i uopće njenu opravdanost za izučavanje u osnovnoj školi kada dijete tek formira identitet. Protivustašku propagandu nalazimo i u tekstu “Pismo majci u Zagorje” Dončević Ivana: „Javiti vam morem da se osećam kak treba, apetit, bumo rekli, dobro me služi, a krmkom švapskim i ustaškim prašimo tur poprav partizanski.“¹²⁰, te u tekstu “Sin” Oljača Mladena: „ Sad mu je naročito stalo do toga da sin ubije oca. Najprije je od oca zahtjevao da ubije sina, ali je starac grčevito odbio i ustašu popljuvao.“ (Oljača, 1984: 38)

¹¹⁸ Kovačić, Ivan Goran 2015, *Jama*, datum pristupa: 25.02.2021. <http://gimnazija-sb.com/portal/wp-content/uploads/2015/02/kovacig_jama.pdf>.

¹¹⁹ “Jama” Ivana Gorana Kovačića se izučava u NPP-u za 2020./21. godinu u nastavi srpskog jezika u 9. razredu, datum pristupa: 25.03.2021. <https://www.rpzrs.org/sajt/doc/file/Novi_nastavni_programi/Redovna_nastava/NP_Srpski%20jezik_9_razred.pdf>.

¹²⁰ Vidjeti u udžbeniku Hadžić, Osman, Idrizbegović Amira i Juraj Marek 1989, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Svjetlost-OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, str. 13-15.

Ovo istraživanje je pokazalo i posebnu vrstu kontekstualne pročetničke propagandno-ideološke poruke u NPP-u iz 1988. godine u tri teksta i to “S partizanima” autora Vladimira Nazora, Kostić Dušan “Sutjeska” i “Pusta zemlja” Mihailo Lalić. Pročetnička propagandno-ideološka poruka je smještena u kontekst vrlo obazrivo, te u tekstu “S partizanima” Vladimira Nazora četnička kuća pruža podršku partizanima: „Rekao bih da ta kuća (pošto nije bila ni oštećena ni opljačkana) bijaše bar napola četnička, ali baka nije gledala u nama partizane, no – ljude.”¹²¹ U tekstu Kostić Dušana “Sutjeska”¹²² pročetnička propaganda ima dva smjera, jedan je prednosti pridruživanja četnicima: „Blagunjani vidješe da se u takvoj situaciji ne isplati baš biti partizan i da se drugujući sa četnicima, glava može sačuvati i krov može ostati čitav, a bogme i po koja konzerva talijanska dobiti – te brže – bolje poskidaše petokrake.“ i u smjeru sofisticiranog razbijanja straha od partizana, ali i propagiranja četničkih jedinica pažljivim odabirom riječi nazivajući ih najboljim „A kad ono nekoliko njihovih brigada zaglavi na Kalinoviku, gdje brigade do nogu potukoše najbolje četničke jedinice, desetak Blagunjana se usplahireno vrati otud pričajući po selu fantastične priče o partizanskoj sili i naoružanju, - bili su prepuni straha, pa su oči njihove vidjele mnogo više no što je u stvari bilo.“ U tekstu “Pusta zemlja”¹²³ Mihaila Lalića, pročetnička propaganda je data kontekstualno u vidu prijetnje. Naime, Sretko i njegov sin Momčilo Nedić se nisu pridružili partizanima, već idu obrađivati zemlju u godini koja “poče u znaku slabljenja četništva po Limu”, te se Sretko “Nadao da će vrijeme donijeti promjene – ili će neko protjerati partizane...” Međutim, dok su obrađivali zemlju presreću ih četnici pod vodstvom “gospodina Arsovića”. Posljednje Sretkove riječi su propartizanska propaganda “Udrite, špijuni, udrite, izrode od izroda! Imam kćer u Proleterskoj, glave će vam pokidati!” Sretka i Momčila četnici ubijaju. Cijela priča je skoro otvorena prijetnja svakom Srbinu da odabere pravu stranu, četničku, inače ih čeka jednaka sudbina kao Sretka i Momčila, a prijetnja je dodatno obogaćena mučenjima kojima će biti izloženi ukoliko odaberu pogrešnu stranu, partizansku umjesto četničku, “Međutim, ubicama se nije toliko žurilo, sama smrt za njih nije predstavljala uživanje – više ih je privlačio smrtni strah i grčenje žrtava. Dali su mu vremena da još jednom zamoli, da mu čuju glas zagušen krvlju i riječi polomljenih vilica ranjave i krvave.”

¹²¹ Vidjeti u udžbeniku Diklić, Zvonimir, Marek, Juraj i Stefanović, Stevan 1991, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, str. 159-161.

¹²² Kostić, Dušan 2016, *Sutjeska*, datum pristupa: 03.03.2021. <<http://montenegrina.net/wp-content/uploads/2016/08/Dusan-Kostic-Sutjeska-kraci-prikaz.pdf>>.

¹²³ Vidjeti u Nogo, Rajko Petrov (ured.) 1973, *Pripovijetke pisaca jugoslovenskih naroda*, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 367-374.

Rezultat i kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja ostalih autora o Bošnjacima jasno pokazuje da sadržaji ostalih autora o Bošnjacima u NPP-ima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine ne njeguju kulturni identitet Bošnjaka, već ga urušavaju i degradiraju po više osnova: sinonimijom sa Turcima na kojem je izgrađena mitologizacija srpskog identiteta, direktnim degradiranjem kulturnog identiteta Bošnjaka i Muslimana kao buva, lopova, glupih, prostitutki, plašljivih, pogana, na staroj slavi, bez ikakvog napretka, korištenjem propagandno – ideoloških sadržaja u svrhe anesteziiranja Bošnjaka, propagiranja jugoslovenstva, srpstva i četništva direktno, konotativno i kontekstualno.

Sadržaji tekstova ostalih autora o Bošnjacima	Broj tekstova	Procenat tekstova
Negativni i propagandno-ideološki	86	90,52
Njeguju, historijski i neutralni	9	9,47
Ukupan broj tekstova ostalih autora o Bošnjacima	95	100

Tabela 25 Sadržaji tekstova ostalih autora o Bošnjacima

Rezultati u tabeli 25 prikazuju da je peta podhipoteza „Sadržaji tekstova bošnjačkih autora njeguju kulturni identitet Bošnjaka“ je u potpunosti odbačena.

Rezultati istraživanja tekstova ostalih autora o Bošnjacima ukazuju da od ukupno 95 tekstova, čak 86 negativno predstavlja Bošnjake, a svega 9 tekstova, odnosno 9,47 %, afirmativno, s tim što se, kako smo ranije vidjeli iz kvalitativne analize, svih 9 tekstova odnosi na prirodne ljepote Bosne, te nema nijednog teksta koji njeguje kulturni identitet Bošnjaka ili bošnjačku historiju.

1.6.Rezime prvog dijela

Uvidom u rezultate predstavljenih podhipoteza ukratko prikazanih u tabeli 26:

	Podhipoteza	Nalaz
I	<i>Sve četiri kategorije kulturnog identiteta Bošnjaka, po Hofstede-ovom modelu (zajedničke vrijednosti, simboli, heroji, običaji) su prisutne u sva četiri analizirana nastavna programa.</i>	Odbačena , jer NPP iz 1988. godine uopće ne tretira kulturno-identitetske simbole i heroje Bošnjaka. Rezultati istraživanja su pokazali da sva četiri nastavna programa djelimično i sporadično tretiraju posmatrane kategorije.
II	<i>Nastavni program bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi u pogledu zastupljenosti istih bošnjačkih autora je identičan u sve četiri verzije</i>	Djelimično potvrđena. Rezultati istraživanja pokazuju da se od ukupno 176 bošnjačkih autora koji se obrađuju kroz 4 analizirana NPP-a 11 autora ponavlja u

	<i>nastavnog programa (1988., 1994., 1999. i 2004. godine) za osnovnu školu.</i>	sva četiri NPP-a što u procentu iznosi 6,25%.
III	<i>Nastavni program bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi u pogledu sadržaja tekstova koji tretiraju Bošnjake je identičan u sve četiri verzije nastavnog programa iz 1988., 1994., 1999. i 2004. Godine.</i>	Odbačena. Rezultati pokazuju da su sve kategorije sadržaja tekstova zastupljene u sva četiri NPP-a ali da je velika razlika u procentima zastupljenosti što jasno pokazuje da sadržaji tekstova u nastavnim programa nisu identični.
IV	<i>Sadržaji bošnjačkih autora njeguju kulturni identitet Bošnjaka.</i>	Djelimično potvrđena. Rezultati istraživanja prikazani u tabeli 4 pokazuju da sadržaji tekstova bošnjačkih autora o Bošnjacima u 73,58% slučajeva njeguju kulturni identitet Bošnjaka, dok u 26,42 % slučajeva bošnjački autori negativno tretiraju vlastiti kulturni identitet ili njihovi tekstovi nose propagandno-ideološku poruku koja je imala vrlo nepovoljan učinak na sudbinu Bošnjaka.
V	<i>Sadržaji tekstova ostalih autora njeguju kulturni identitet Bošnjaka.</i>	U potpunosti odbačena. Rezultati istraživanja tekstova ostalih autora o Bošnjacima ukazuju da od ukupno 95 tekstova, čak 86 negativno predstavlja Bošnjake, a svega 9 tekstova, odnosno 9,47 %, afirmativno, s tim što se, kako smo ranije vidjeli iz kvalitativne analize, svih 9 tekstova odnosi na prirodne ljepote Bosne, te nema nijednog teksta koji njeguje kulturni identitet Bošnjaka ili bošnjačku historiju.

Tabela 26 Rezultati podhipoteza

Na osnovu svih predstavljenih rezultata ovog istraživanja možemo izvući zaključak da je prvi dio generalne hipoteze koja glasi: *Nastavni program bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi sadržajima čiji su autori Bošnjaci ili koji tretiraju Bošnjake, njeguje kulturni identitet Bošnjaka najmanje u onoj mjeri u kojoj su oni autohtoni većinski narod u Bosni i Hercegovini* **je djelimično potvrđena** u dijelu da se 11 autora (6,25 %) u kontinuitetu izučava u sve četiri nastavna programa i da 73,58% bošnjačkih autora čija djela se izučavaju u posmatranim nastavnim programima njeguje kulturni identite Bošnjaka.

Iz svih ostalih rezultata je vidljivo da je njegovanje kulturnog identiteta Bošnjaka nije u skladu sa omjerom u kojem su Bošnjaci autohtoni većinski narod u Bosni i Hercegovini. Uzimajući u obzir rezultate popisa iz 1991. godine kada je u BiH bilo 43,47 % i 2013. godine, kada je u BiH bilo 50,11 % stanovnika koji su se izjasnili kao Bošnjaci vidljivo je da je zastupljenost njegovanja kulturnog identiteta Bošnjaka po posmatranim kategorijama u sva 4 analizirana nastavna programa daleko ispod tih procenata, što je jasno prikazano u svim prethodnim rezultatima.

Drugi dio generalne hipoteze koji glasi: *Današnji Bošnjaci imaju identičnu percepciju svog kulturnog identiteta bez obzira po kom nastavnog programu su se obrazovali* ćemo tretirati u narednom poglavlju.

2. Samopercepcija Bošnjaka

Šesta podhipoteza glasi: *Današnji Bošnjaci imaju identičnu percepciju svog kulturnog identiteta bez obzira po kom nastavnom programu su se obrazovali.*

Do sada smo se upoznali sa javnom institucionalnom komunikacijom kulturnog identiteta Bošnjaka u četiri različita perioda kroz nastavu bosanskog jezika i književnosti. Međutim, kultura ima svoja bitna obilježja: kultura je stvaralački fenomen, kultura je transgenerični fenomen, kultura se mijenja, kultura je grupni fenomen i kultura je zajednička, prihvata je većina pripadnika određenog društva. Dakle, osim sistemskog odgoja i obrazovanja koje bi trebalo da ispuni cilj njegovanja kulturnog identiteta Bošnjaka na taj procesu utječu kako porodica kao fundament i prva stepenica transgeneričkog prenosa kulture, tako i sve društvene grupe koje su često i pokretači stvaralačkog procesa i utječu na prihvatanje određenih kulturnih elemenata, isto tako i najduži period života svakog pojedinca utječu i mediji koji kreiraju, nameću, reprezentuju, mijenjaju, njeguju ili degradiraju kulturne elemente, stvarajući masovnu kulturu koja „stiče svoje problematično ime upravo time što svoju sve veću potražnju postiže prilagođavanjem potrebama opuštanja i razonode potrošačkih grupa sa relativno niskim nivoem obrazovanja, umjesto da obrnuto proširenu publiku vaspitava za istinsku kulturu, netaknutu u svojoj suštini.“ (Habermas, 1969: 206) Mediji u odnosu spram kulture mogu imati dvojak učinak, ili je njegovati ili je urušavati do iščeznuća. Njegovanje podrazumijeva da „Narod se uzdiže ka kulturi, a sama kultura se ne spušta na nivo masa.“ (Habermas, 1969: 209) Kultura je socijalni fenomen koji se najsporije mijenja „Sa stajališta medijske kulture važno je istaći da se tek nakon globalnih promjena u ekonomskoj sferi, još dugo događaju transformacije u kulturnoj i ideološkoj sferi društva.“ (Fejzić-Čengić, 2009: 47). Ako imamo na umu činjenicu da je Bosna i Hercegovina

zemlja u tranziciji¹²⁴ i ekonomskoj regresiji, i istovremeno obuhvaćena globalizacijom koja počiva na izmjeni cjelokupnog medijskog okruženja kontinuiranog „umrežavanja“ u kojem „mreža“ ima funkciju nikotina (lahke droge koja brzo izaziva ovisnost, a ubija polahko, jer gradi dugoročne potrošače) za očekivati je i izmjene na kulturalnom nivou. Kulturni identitet Bošnjaka je utemeljen na višestoljetnoj tradiciji, te stoga i tradicijski elementi imaju veliku vjerovatnoću preživljavanja valova koji ih zapljuskuju. S druge strane javna sfera Bosne i Hercegovine u kojoj Bošnjaci ostvaruju svoj kulturni identitet je izložena „medijskom tripleksu“¹²⁵ koji može imati efekat „razvučenog tijesta“, poigravanja sa identitetskom okosnicom, njenim samim temeljima koji su svakako na razmeđu orijenta i okcidenta. Pandemija izazvana COVID-om 19 i vakcinacijom plastično pokazuje efekat „razvučenog tijesta“ Bošnjaka između straha za vlastito zdravlje i nemogućnosti vakcinisanja u svojoj zemlji i mogućnosti vakcinisanja rukom dželata. S obzirom na mnoštvo različitih elemenata koji utječu na formiranje kulturnog identiteta, nužno je utvrditi i šta to Bošnjaci percipiraju kao svoj kulturni identitet. U tu svrhu provedena je opsežna anketa koja sadržava opće podatke, vrijednosti, rituale/običaje, simbole i heroje, te rezultati trebaju dati jasan uvid u trenutno stanje samopercepcije kulturnog identiteta Bošnjaka kroz sve četiri generacije. Anketa je provedena u online formi. Zbog zahtjevnosti ankete korištena je plaćena stranica surveysparrow.com. Anketa je provedena u trajanju od 7 dana od 20.03.2021.-27.03.2021. godine.

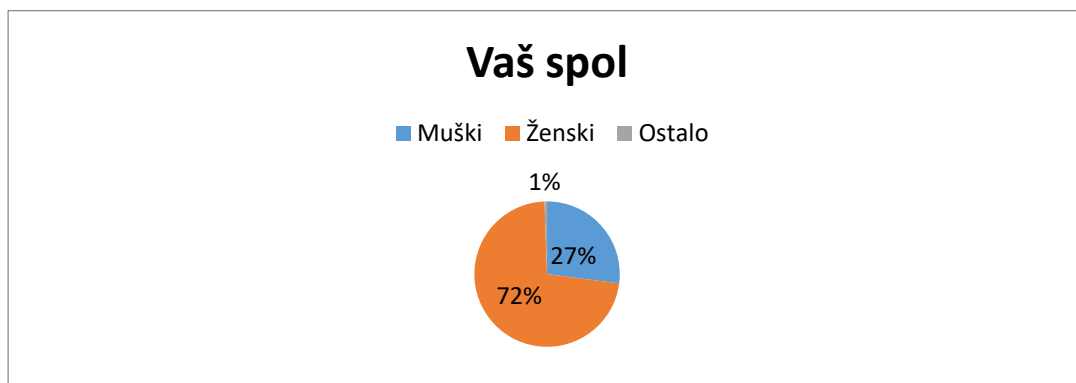
2.1. Opći dio ankete

Opći dio ankete sadrži pet izjašnjavanja ispitanika od kojih su dva eliminatorna. Prvo eliminatorno izjašnjavanje se odnosi na mjesto završetka osnovne škole ispitanika s obzirom na to da je istraživanje geografski ograničeno na Sarajevo. Drugo eliminatorno izjašnjavanje se odnosi na osjećaj pripadanja kulturno-identitetskom krugu, te svi koji se ne osjećaju da pripadaju kulturno-identitetskom krugu Bošnjaka nisu ciljana kategorija ispitivanja za ovu anketu, jer cilj ankete je samopercepcija Bošnjaka o njima samima, a ne drugih o njima.

¹²⁴ Pogled na tranzicije i transformacije u Bosni i Hercegovini sa ekonomskog, političkog i kulturnog aspekta profesorica Fejzić Čengić detaljno obrađuje u poglavlju „Pojam tranzicije. Teorijski pristup. Tranzicija u Bosni i Hercegovini.“ u Fejzić-Čengić, Fahira 2009, *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini*, Connectum, Sarajevo.

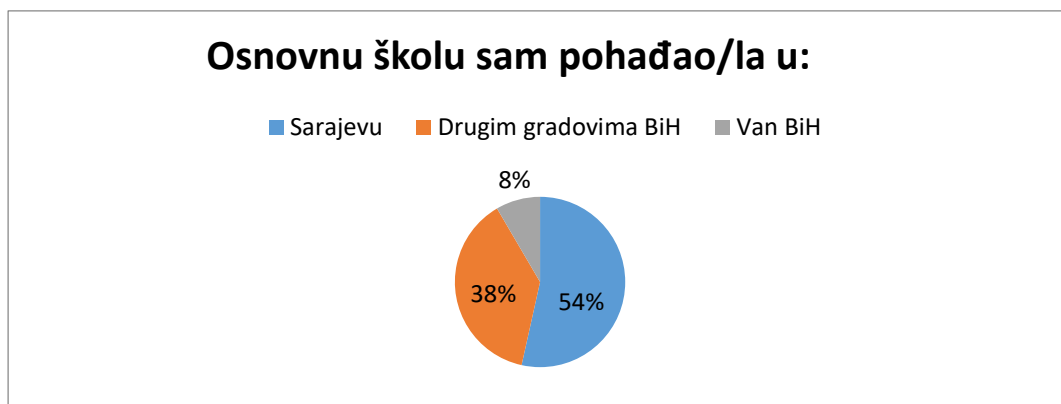
¹²⁵ Profesorica Fejzić-Čengić koristi pojam „medijskog tripleksa“ kao „trostrano razbijenog medijskog prostora“ (2009: 126).

Anketi su pristupila ukupno 344 ispitanika, od kojih je 184 završilo osnovnu školu u Sarajevu. Kulturno-identitetskom krugu Bošnjaka od 184 ispitanika koji su osnovnu školu završili u Sarajevu pripada 139 ispitanika koji su ciljana kategorija ovog istraživanja. S obzirom na to da je formiranje kulturnog identiteta historijski i dug proces određene karakteristike identiteta se zadržavaju u svim generacijama. Cilj ove ankete je provjeriti koje vrijednosti, simboli, običaji i heroji se zadržavaju u sve četiri generacije i kakvi su trendovi promjena u generacijama.

Grafikon 7 Spolna struktura ispitanika

Iz grafikona 7 uočavamo da su od ukupnog broja ispitanika njih 344, najveći broj ispitanika žene sa čak 72% udjela, muškarci sa 27% i mogućnost da se izjasni kao ostali je iskoristilo 1% ispitanika.

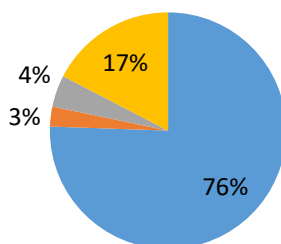

Grafikon 8 Geografska odrednica završetka osnovne škole ispitanika

Grafikon 8 pokazuje da je anketu pokušalo uraditi 46% ispitanika čiji završetak osnovne škole ne odgovara ciljanoj kategoriji, i to 36% u drugim gradovima Bosne i Hercegovine i 8% van granica Bosne i Hercegovine. Ovi ispitanici nisu mogli nastaviti dalje raditi anketu. Od 344 ispitanika koji su pristupili anketi 54% odnosno 184 ispitanika, je odgovaralo ciljanom uzorku, te je moglo nastaviti dalje raditi anketu.

Osjećam da pripadam kulturno-identitetskom krugu:

■ Bošnjaka ■ Srba ■ Hrvata ■ Ostalih

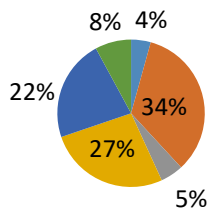

Grafikon 9 Osjećaj pripadanja kulturno-identitetskom krugu

Grafikon 9 pokazuje da su za izradu ankete bile zainteresirani pripadnici svih kulturno-identitetskih krugova, premda se sam naziv ankete odnosio isključivo na Bošnjake „Javna komunikacija kulturnog identiteta Bošnjaka kroz analizu nastavnog programa bosanskog jezika u osnovnoj školi“. Dakle, od ukupnog broja ispitanika koji su usonovnu školu završili u Sarajevu 24% ispitanika koji su izrazili želju za učestvovanjem u anketi nije u ciljanoj kategoriji ovog istraživanja. Ostatku ankete je pristupilo 76% ili 139 ispitanika koji su se izjasnili da se osjećaju da pripadaju kulturno-identitetskom krugu Bošnjaka.

Moj nivo obrazovanja je:

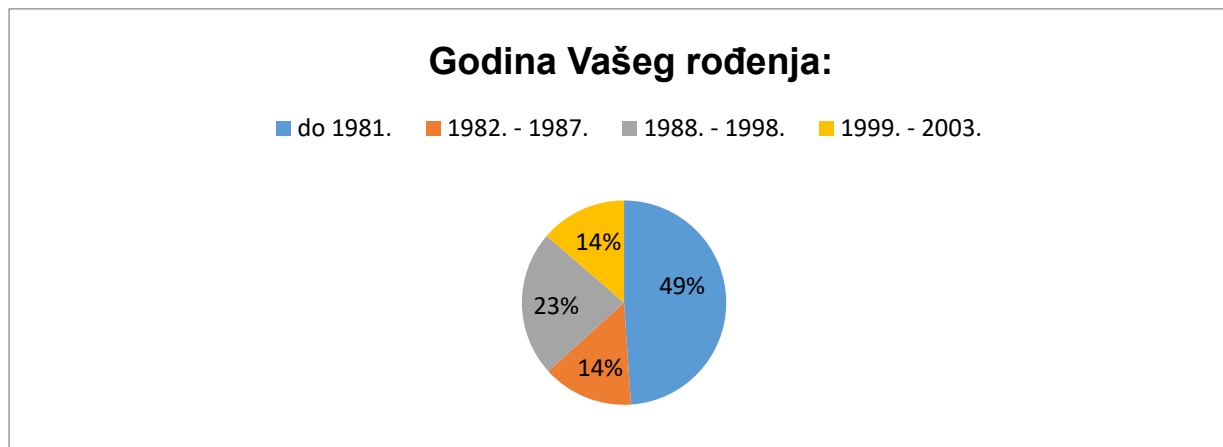
■ Završena osnovna škola ■ Završena srednja škola ■ Završena viša škola
■ Završena visoka škola ■ Završen magisterij ■ Završen doktorat

Grafikon 10 Nivo obrazovanja ispitanika

Grafikon 10 pokazuje da je anketa provedena na reprezentativnom uzorku po osnovu obrazovanja. U anketi je učestvovalo 68% ispitanika koji su prošli različit stepen univerzitetskog obrazovanja, te čak 8% doktora nauka. S obzirom na to da jedna kategorija ispitanika obuhvata godište od 1999.-2003. godine koje je osnovnu školu pohađalo po NPP-u iz 2004. godine, treba

imati na umu da 2003. godište su trenutno učenici završenog razreda srednjih škola, te da nemaju još uvijek završenu srednju školu, već osnovnu.

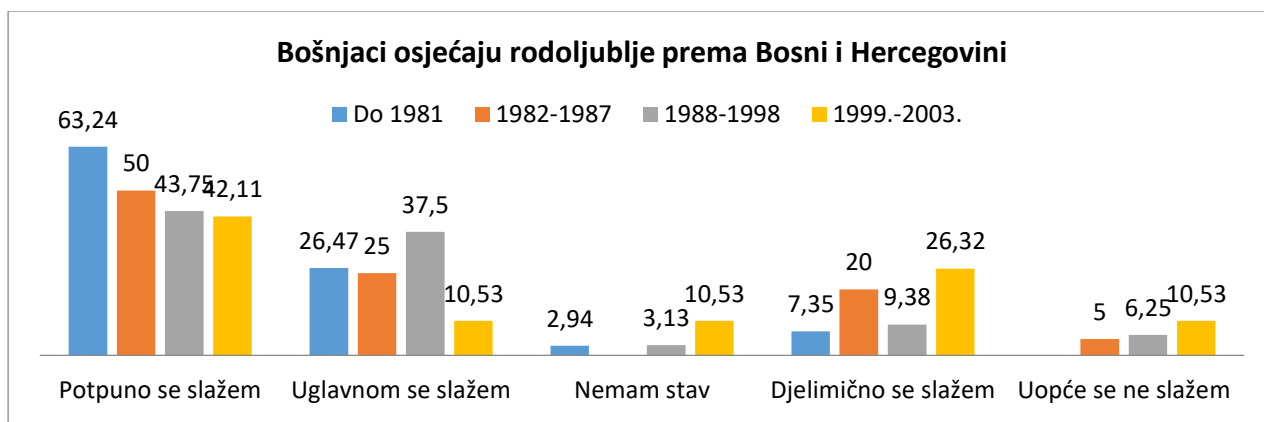

Grafikon 11 Generacijska odrednica

Grafikon 11 pokazuje da su najveću zainteresiranost 49% ili 68 ispitanika za popunjavanje ankete iskazali ispitanici koji su rođeni do 1981. godine, koji su se školovali po NPP-u iz bivše SFRJ. Drugu kategoriju čine ispitanici rođeni u periodu 1982. – 1987. godina koji su se školovali po NPP-u iz 1994. godine i njih je 14% ili 20 ispitanika. Treću kategoriju čine ispitanici rođeni u periodu 1988. – 1998. godine koji su se školovali po NPP-u iz 1999. godine i njih je 23% ili 32 ispitanika. Dok četvrtu kategoriju čine ispitanici koji su rođeni u periodu 1999. – 2003. godine koji se se školovali po NPP-u iz 2004. godine u kojem je urađena reforma prelaska sa osmogodišnjeg osnovnog obrazovanja na devetogodišnje i njih je 14% ili 19 ispitanika.

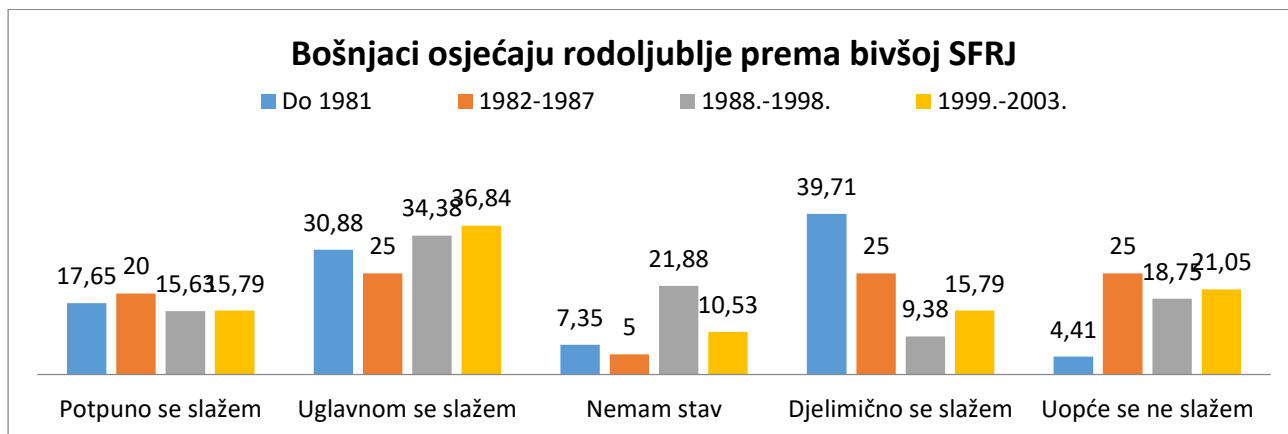
2.2. Vrijednosti

U skladu sa Hofstede-ovim četveropojmovnim konceptom kulture, drugi dio ankete se odnosio na ispitivanje osnovnih stavova ispitanika o vrijednostima po Likertovoj skali koje su ili se za njih vjeruje da jesu sastavni dio kulturnog identiteta Bošnjaka. Ispitanici su razvrstane u četiri kategorije po godištima u skladu sa NPP-ima koje su bili zakonski obavezni pohađati.

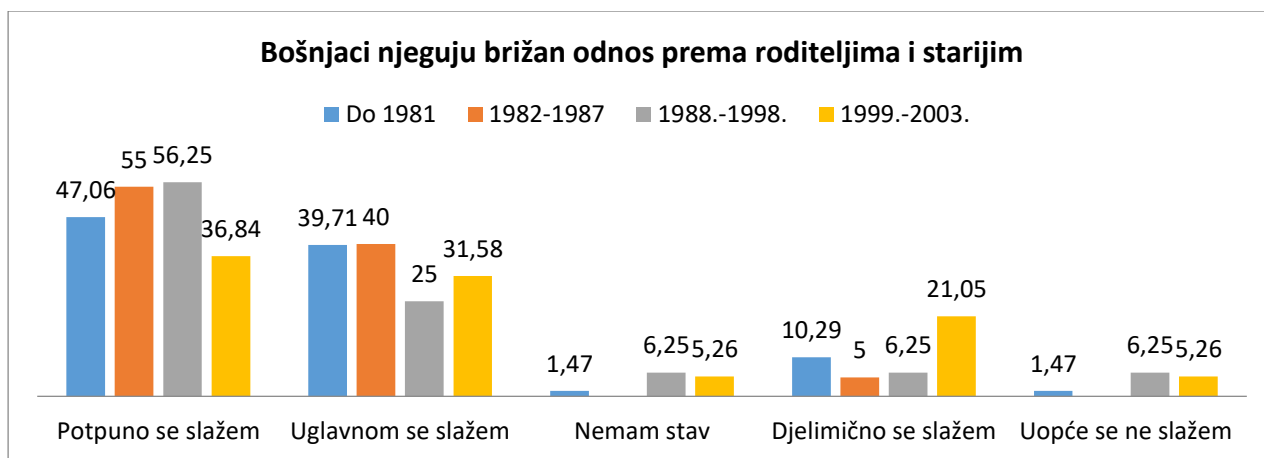
Grafikon 12 Rodoljublje prema Bosni i Hercegovini

Grafikon 12 pokazuje da sve četiri kategorije ispitanika gravitiraju ka pozitivnoj strani skale. Dakle, jedna od vrijednosti kulturnog identiteta Bošnjaka je osjećaj rodoljublja prema Bosni i Hercegovini s obzirom na činjenicu da je zastupljena kod većine ispitanika u sve četiri generacije.

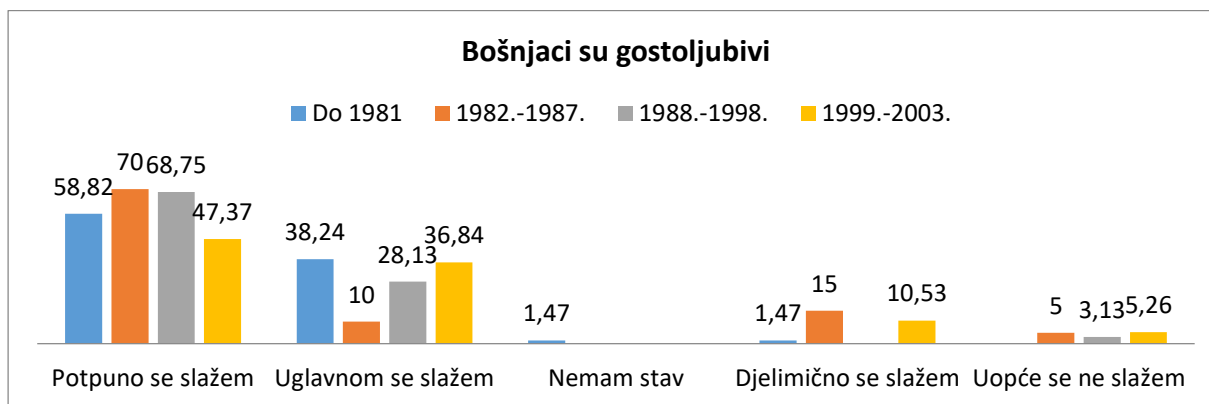
Grafikon 13 Rodoljublje prema bivšoj SFRJ

Grafikon 13 pokazuje disperziju po pitanju osjećaja rodoljublja prema bivšoj SFRJ i to u svim generacijama. Samo jedna generacija, rođenih do 1981, godine, je bila izložena propagandno - ideološkim sadržajima projugoslovenskog autoritarnog sistema bivše SFRJ. Osjećaj rodoljublja prema bivšoj SFRJ pokazuje transgeneričnost kulture. S obzirom na historijske činjenice da je bivša Armija JNA direktno napala Bošnjake i oglušila se o njihovu volju iskazanu na referendumu 01.03.1992. godine o samostalnoj i nezavisnoj državi Bosni i Hercegovini ovakav trend generacijskog održavanja i njegovanja rodoljublja prema bivšoj SFRJ je zabrinjavajući.

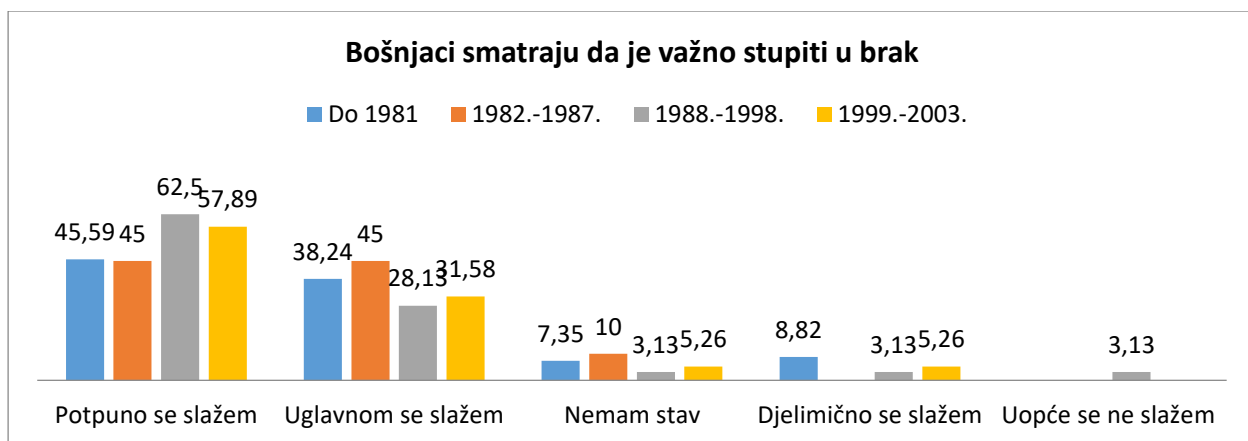
Grafikon 14 Brižan odnos prema roditeljima i starijim članovima zajednice

Grafikon 14 pokazuje da sve četiri kategorije ispitanika gravitiraju ka pozitivnoj strani skale, s tim što je vrijednost brige o roditeljima i starijim pokazuje najviše izraženu negativnu tendenciju kod najmlađe generacije. Ovakav rezultat nameće u fokus preporuku da odnos brige prema roditeljima i starijim članovima zajednice treba više njegovati kako se ova vrijednost u kulturnom identitetu Bošnjaka ne bi izgubila u narednom periodu.

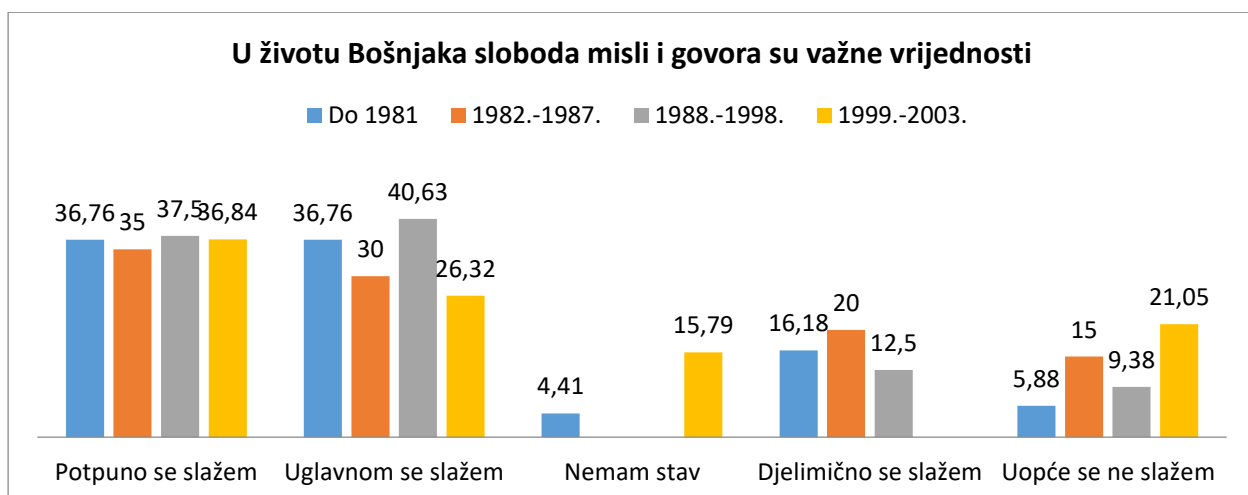
Grafikon 15 Gostoljubivost Bošnjaka

Grafikon 15 pokazuje da sve četiri kategorije gravitiraju ka pozitivnoj strani skale sa vrlo niskom disprezijom. Gostoljubivost Bošnjaka, nadaleko poznata, ipak je nešto niža kod mlađih generacija. U svrhu očuvanja gostoljubivosti kao vrijednosti kulturnog identiteta Bošnjaka potrebno je kod mlađih generacija pravovremeno obratiti pažnju te utjecati na očuvanje ove vrijednosti u bošnjačkoj kulturi.

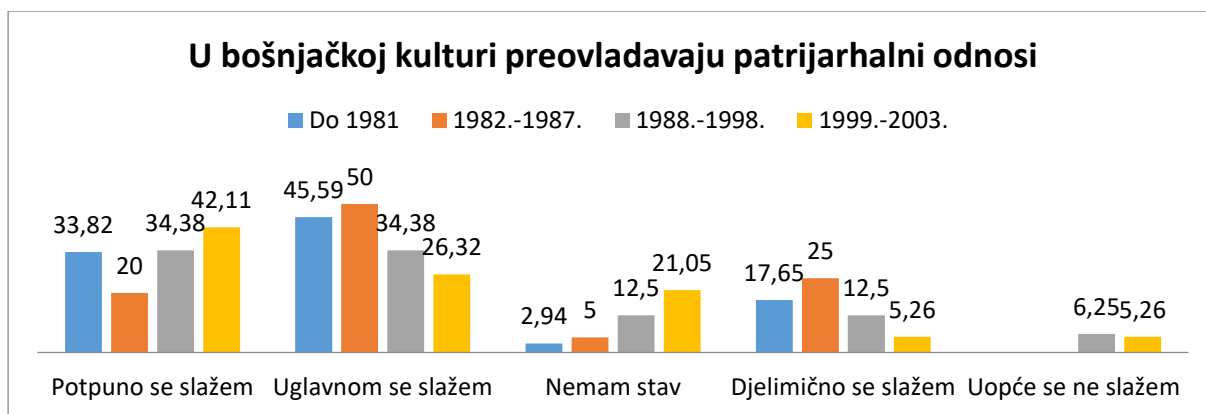
Grafikon 16 Vrijednost stupanja u brak

Grafikon 16 pokazuje da sve četiri kategorije ispitanika gravitiraju ka pozitivnoj strani skale. Rezultati pokazuju da mlađe generacije smatraju stupanje u brak važnijim nego starije generacije.

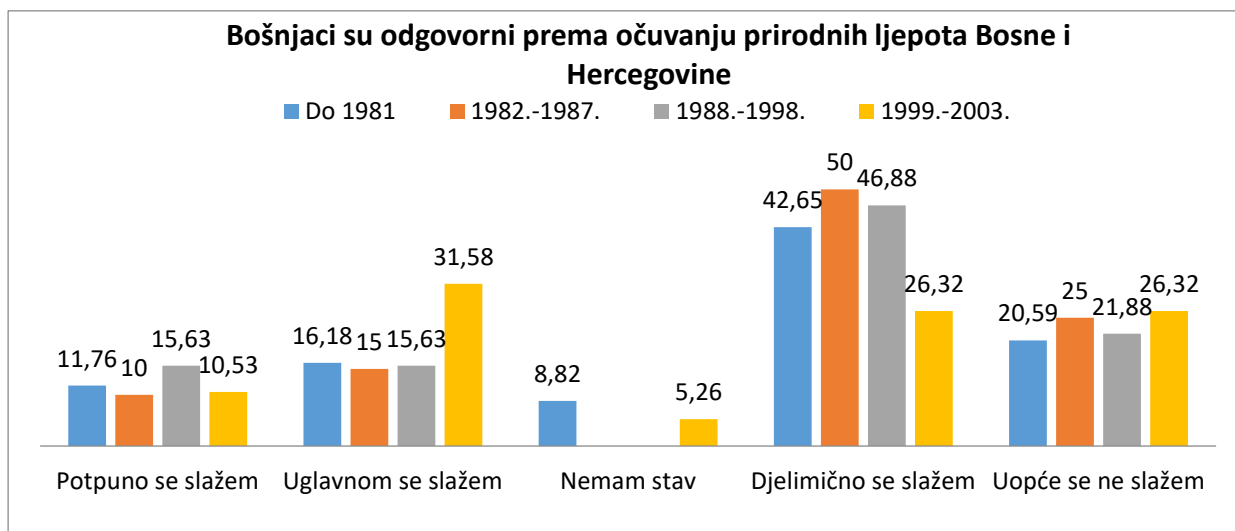
Grafikon 17 Važnost slobode misli i govora

Grafikon 17 ukazuje da sve četiri generacije ispitanika gravitiraju ka pozitivnoj strani skale, ali sa ozbiljnom disperzijom prema negativnoj strani. Sloboda misli i govora su temeljne ljudska prava. Rezultat ukazuje na obavezu izgradnje, njegovanja i održavanja slobode misli i govora u kulturnom identitetu Bošnjaka i to kod sve četiri generacije.

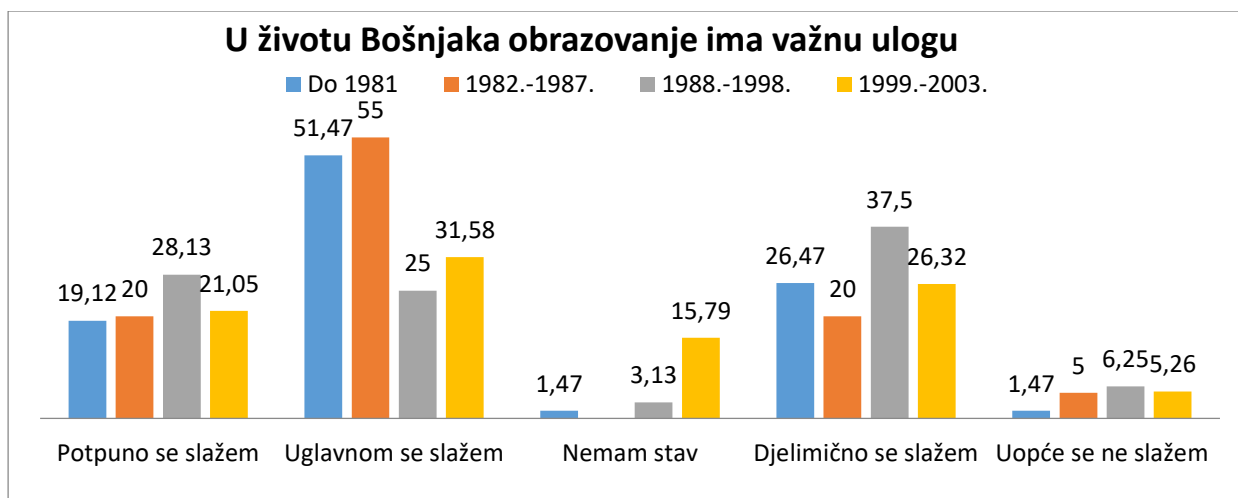
Grafikon 18 Patrijarhalni odnosi

Grafikon 18 pokazuje da među ispitanicima patrijarhalni odnosi dominiraju u kulturnom identitetu Bošnjaka kod sve četiri generacije, ali kod mlađih generacija postoji tendencija za promjenom patrijarhalnih kulturnih obrazaca. Ravnopravnost polova i odnosi kako u porodici kao fundamentalnoj ćeliji društva tako i u širem društvenom kontekstu je pravo na jednakost svih ljudi i jednak tretman. Mlađe generacije pokazuju za težnju ka izmjeni patrijarhalnih odnosa u kulturnom identitetu Bošnjaka.

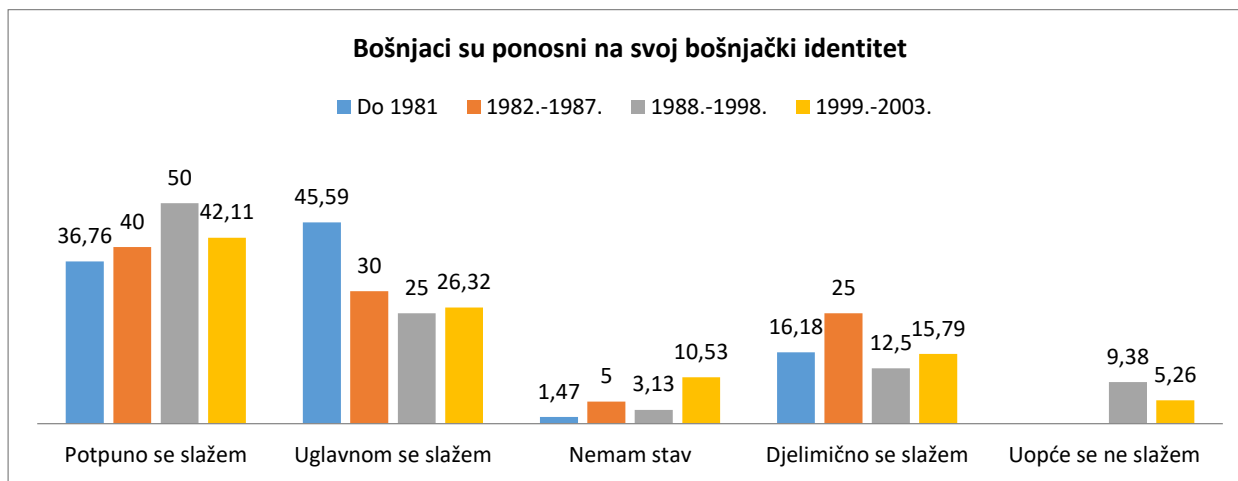
Grafikon 19 Ekološka svijest

Grafikon 19 pokazuje da sve četiri generacije ispitanika gravitiraju ka negativnoj strani skale, sa tendencijom jačanja ekološke osviještenosti u kulturnom identitetu Bošnjaka. Iz analize grafikona 13 možemo zaključiti da vrijednosti njegovanja prirodnih ljepota nije u dovoljnoj mjeri zastupljena u kulturnom identitetu Bošnjaka. Najmlađa generacija ima najizraženiji stav po pitanju vrijednosti njegovanja i očuvanja prirodnih ljepota Bosne i Hercegovine, što ukazuje na potencijale za kulturnom promjenom.

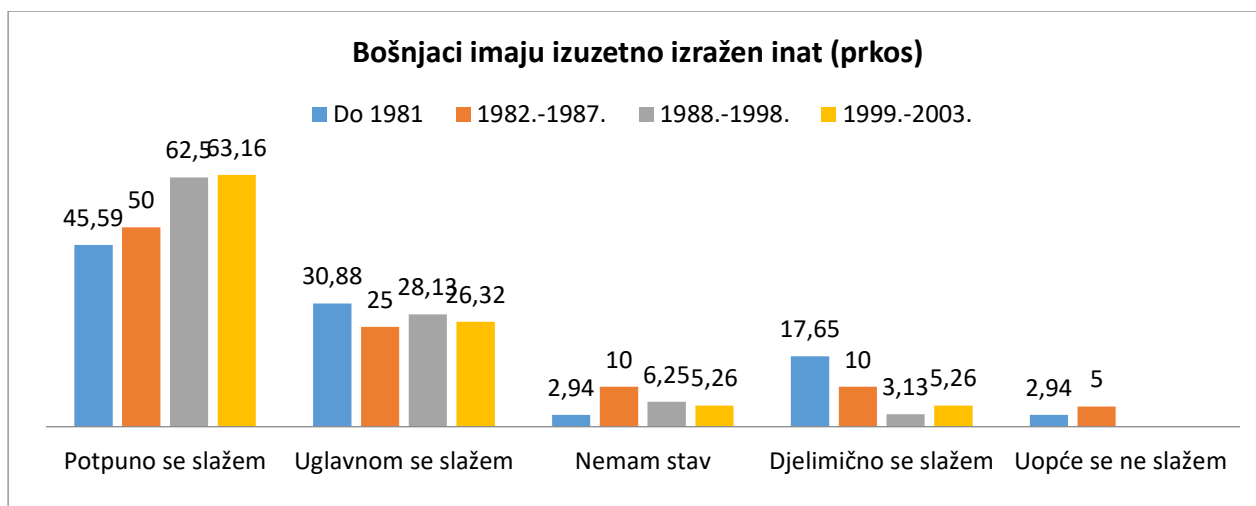
Grafikon 20 Važnost obrazovanja

Grafikon 20 pokazuje među ispitanicima disperziju po pitanju stavova o važnosti obrazovanja kao vrijednosti u kulturnom identitetu Bošnjaka. Rezultat pokazuje da vrijednosti obrazovanja nisu dovoljno cijenjene u kulturnom identitetu Bošnjaka, te ukazuje na potrebu za njegovanjem pozitivnih stavova prema važnosti obrazovanja u kulturnom identitetu Bošnjaka.

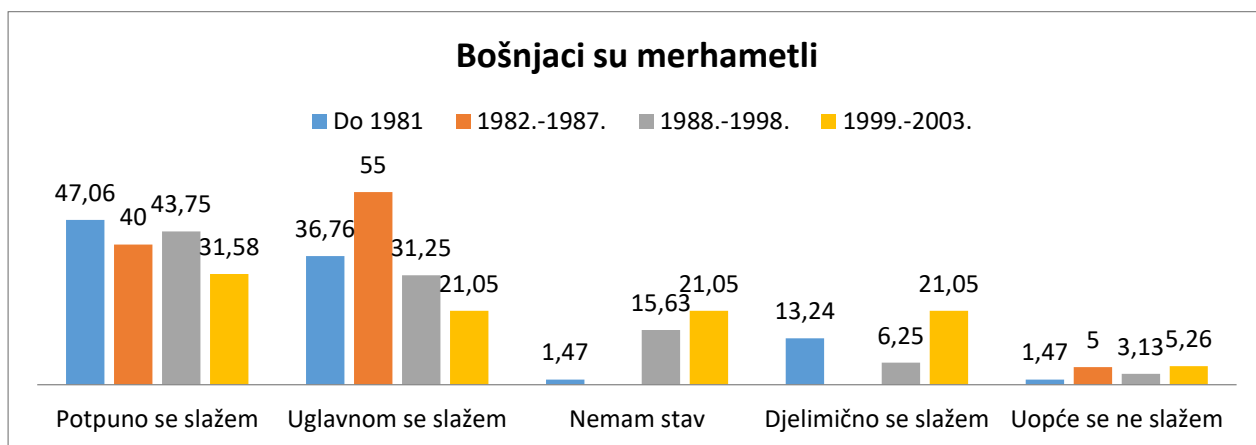
Grafikon 21 Bošnjački identitet

Grafikon 21 pokazuje da sve četiri generacije ispitanika gravitiraju prema pozitivnoj strani skale, ali sa vidnom disperzijom. Rezultati ukazuju da je ponos Bošnjaka na svoj kulturni identitet izražen, ali i da postoje ometajući elementi koji ga ugrožavaju. S tim u vezi potrebno je njegovati ponos na vlastiti identitet i isticati pozitivne primjere Bošnjaka kako bi se spriječilo urušavanje slike o vlastitom kulturnom identitetu.

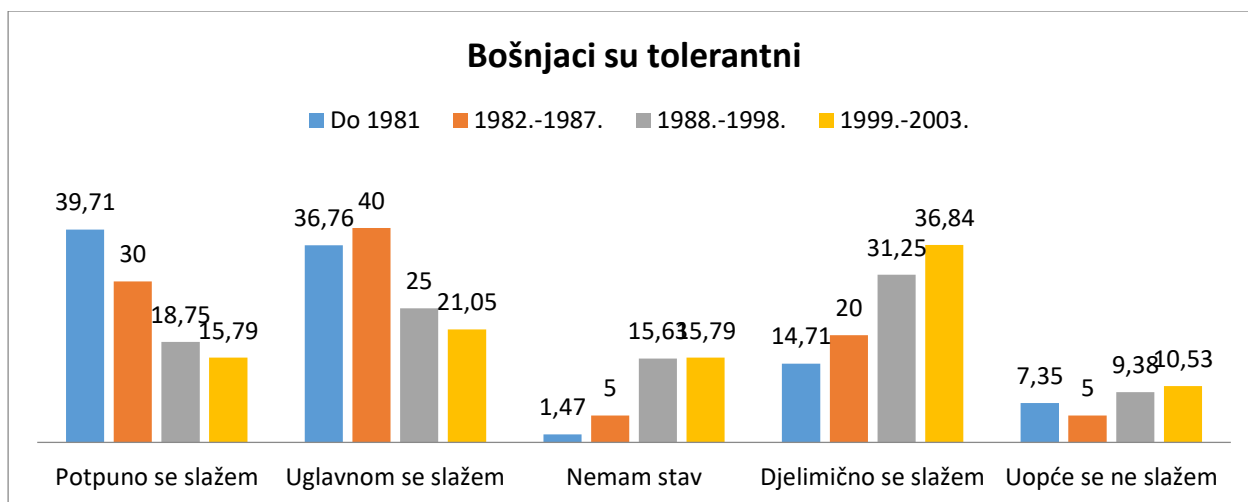
Grafikon 22 Inat

Grafikon 22 pokazuje da sve četiri generacije ispitanika naginju ka pozitivnoj strani skale, sa malom disperzijom ka negativnoj strani koja je najviše izražena kod generacije rođene do 1981. godine. Inat ili prkos, s obzirom na činjenicu da je izražen, jeste vrijednosna odrednica kulturnog identiteta Bošnjaka, s obzirom na to da se nalazi u sve četiri generacije.

Grafikon 23 Merhamet

Grafikon 23 pokazuje da sve četiri kategorije ispitanika gravitiraju ka pozitivnoj strani skale. Međutim, kod najmlađe generacije merhamet kao vrijednost u kulturnom identitetu Bošnjaka ima tendenciju pada. Rezultati ukazuju da je merhamet vrijednost u kulturnom identitetu Bošnjaka, ali ju je potrebno održavati i njegovati kako bi se u budućnosti zadržao kao pozitivna vrijednost kulturnog identiteta.

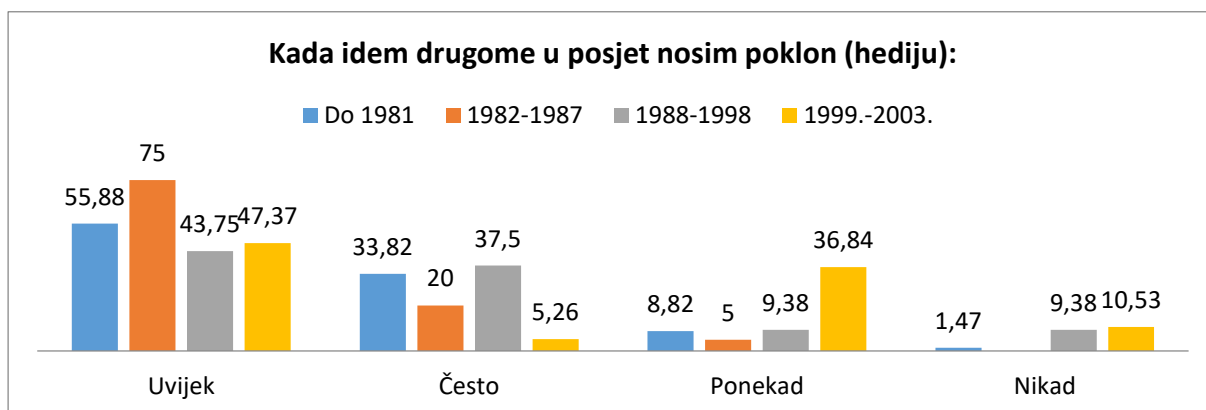

Grafikon 24 Tolerancija

Grafikon 24 pokazuje među ispitanicima disperziju po pitanju stavova Bošnjaka o percepciji tolerancije kao vrijednosti njihovog kulturnog identiteta. Ovakav rezultat pokazuje da je mit o bezgraničnoj toleranciji Bošnjaka ipak samo mit. Tolerancija kao vrijednost kulturnog identiteta Bošnjaka, iako se nalazi u sve četiri generacije, ima tendenciju pada kod mlađih generacija.

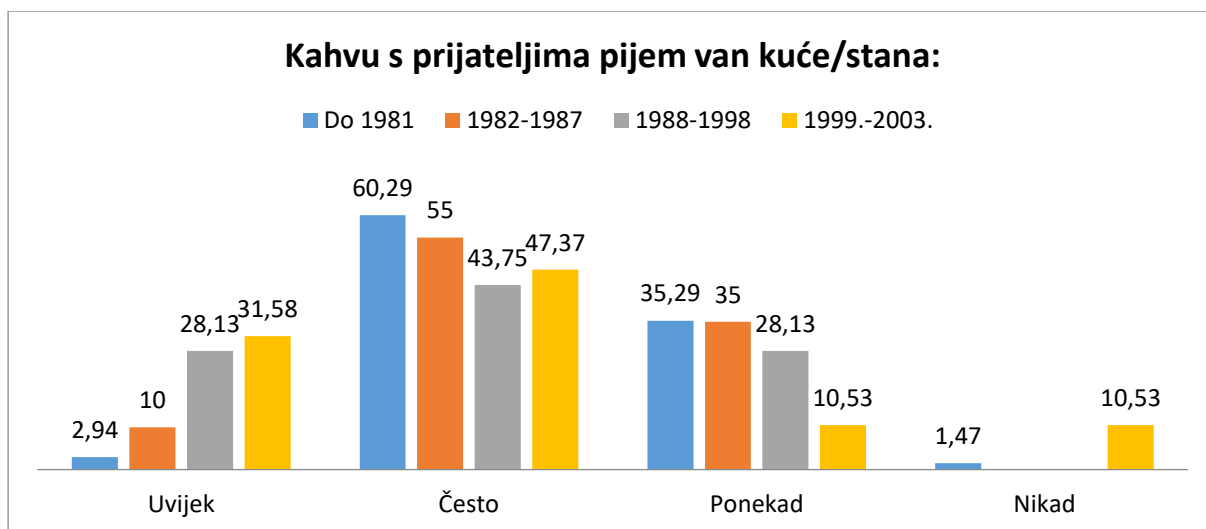
2.3. Rituali/običaji

U skladu sa Hofstede-ovim četveropojmovnim konceptom kulture, trećim dijelom ankete je ispitivano koje su to kolektivne aktivnosti, socijalne i vjerske, unutar kulture Bošnjaka koje se smatraju društveno bitnim.

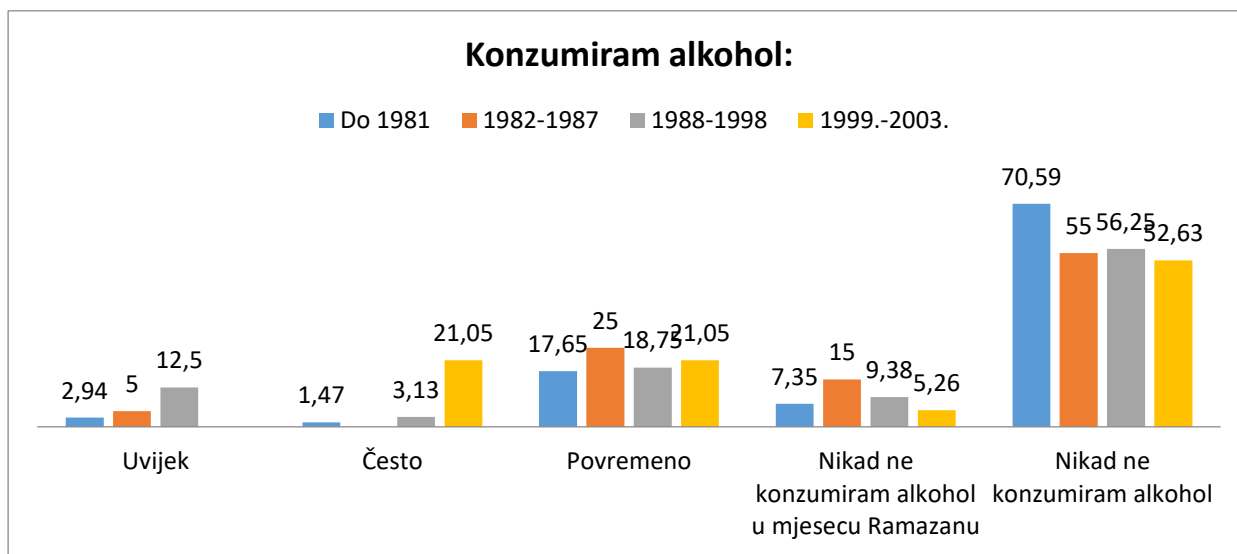
Grafikon 25 Poklon ili hedija

Grafikon 19 pokazuje da je među ispitanicima običaj donošenja hedije domaćinu kojem se ide u goste očuvan, sa tendencijom gubljenja običaja kod mlađih generacija.

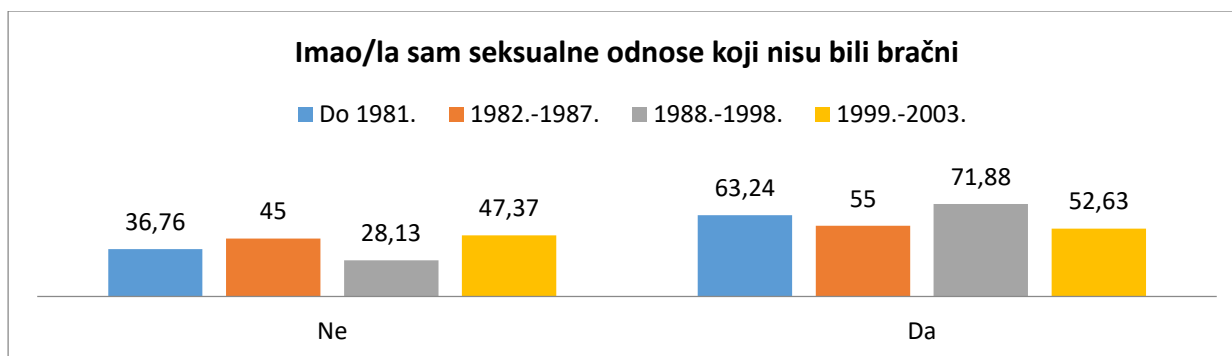
Grafikon 26 Kahvenisanje van kuće ili stana

Grafikon 20 pokazuje među ispitanicima disperziju po pitanju učestalosti druženja uz kahvu sa prijateljima van životnog prostora, ali je to još uvijek običaj koji se često praktikuje u sve četiri generacije ispitanika.

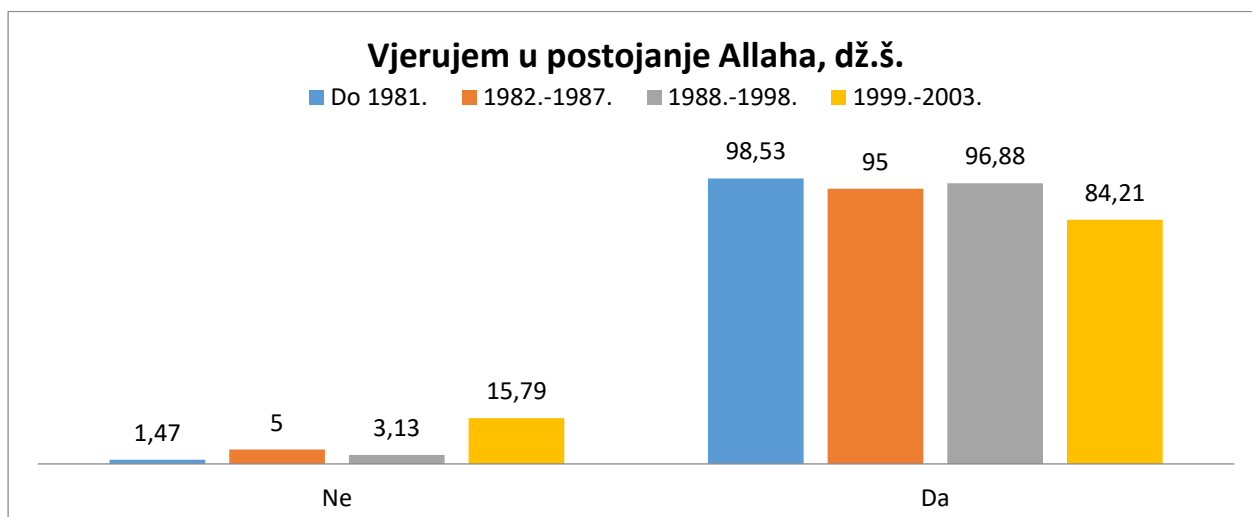
Grafikon 27 Konzumiranje alkohola

Grafikon 27 pokazuje da sve četiri generacije ispitanika gravitiraju prema negativnoj strani skale i to odgovorom „nikad“, ali također pokazuje da 37% ispitanika konzumira alkohol različitom učestalosti. S obzirom na to da 63% ispitanika sve četiri generacije ne konzumira alkohol postoji prostor za njegovanje običaja nekonzumiranja alkohola u sve četiri generacije.

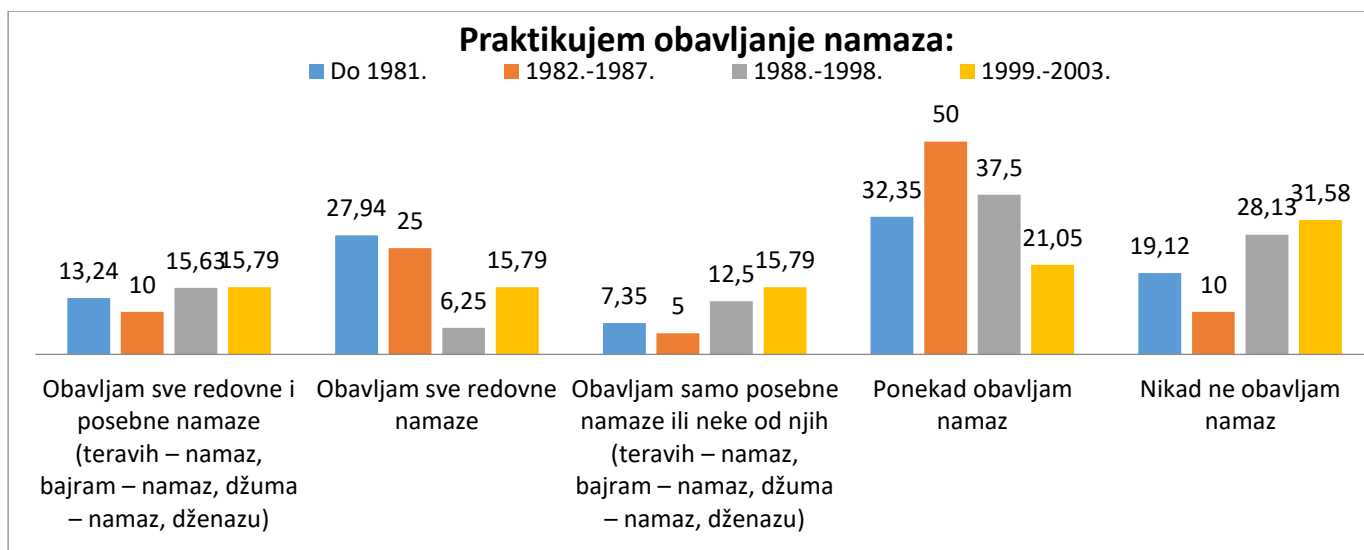
Grafikon 28 Seksualni odnosi

Grafikon 28 pokazuje da je većina ispitanika, ukupno 62% iz sve četiri kategorije imala seksualne odnose van bračne veze, te rezultati ukazuju da je tendencija ostvarivanja seksualnih odnosa bez bračne veze uobičajena u kulturnom identitetu Bošnjaka, s obzirom na činjenicu da i najmlađa generacija ima visok udio u stupanju u seksualne odnose koji nisu bračni.

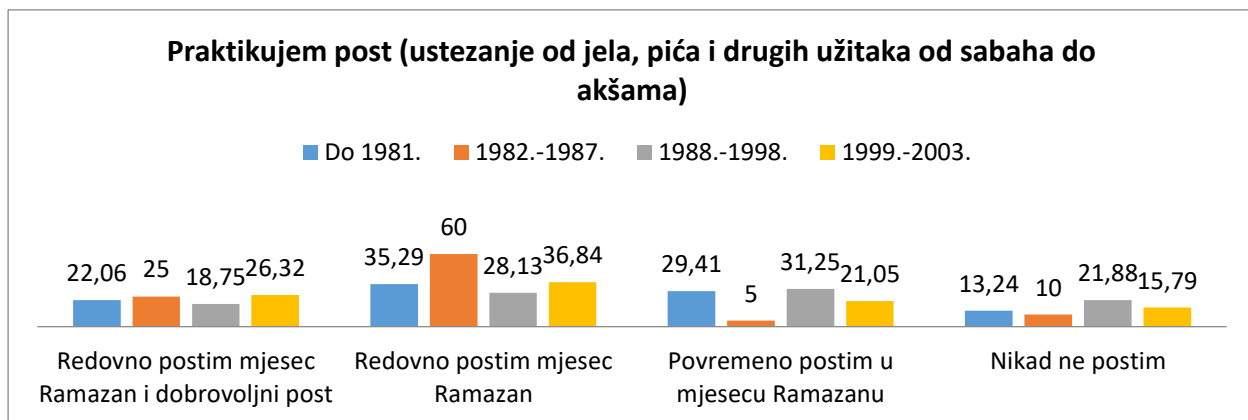
Grafikon 29 Vjerovanje u postojanje Allaha dž.š.

Grafikon 29 pokazuje da većina ispitanika, njih 95,7% vjeruje u postojanje Allaha dž.š., a 4,3% onih koji se osjećaju Bošnjacima ne vjeruju u postojanje Allaha dž.š. Rezultati vrlo jasno pokazuju da su većina Bošnjaka muslimani u sve četiri generacije, ali i da biti Bošnjak daje prostora i onima koji imaju drugačije stavove u odnosu prema vjerovanju u Allaha dž.š.

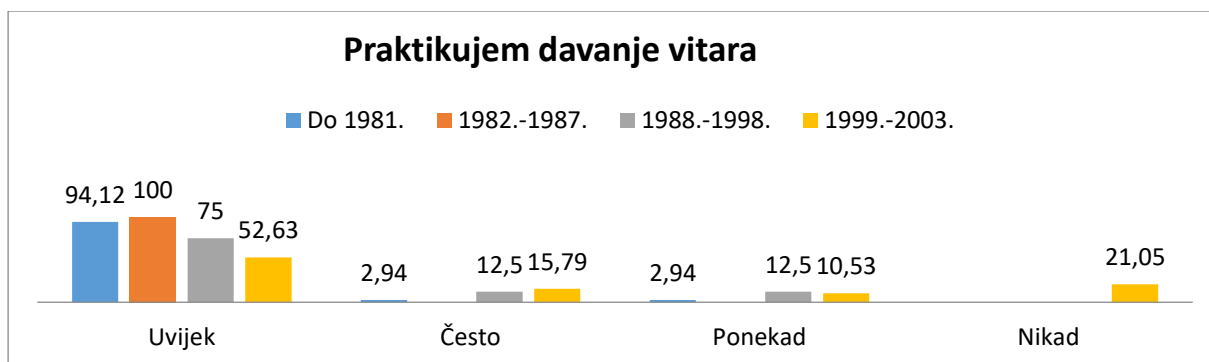
Grafikon 30 Namaz

Grafikon 30 pokazuje veliku disperziju ispitanika u odnosu prema obavezi obavljanja namaza koja je propisana muslimanima, te od ukupnog broja ispitanika njih 34% u sve četiri kategorije redovno obavlja namaz, 43,9% povremeno obavlja namaz (posebni ili redovni), dok 21,5% ispitanika u sve četiri kategorije nikad ne obavlja namaz. Obavljanje namaza, različitom učestalosti, je praksa koju obavlja većina ispitanika sve četiri kategorije, te je možemo smatrati kulturno-identitetskom odrednicom Bošnjaka, s tim što neobavljanje namaza ne isključuje pripadnost bošnjačkom kulturnom identitetu.

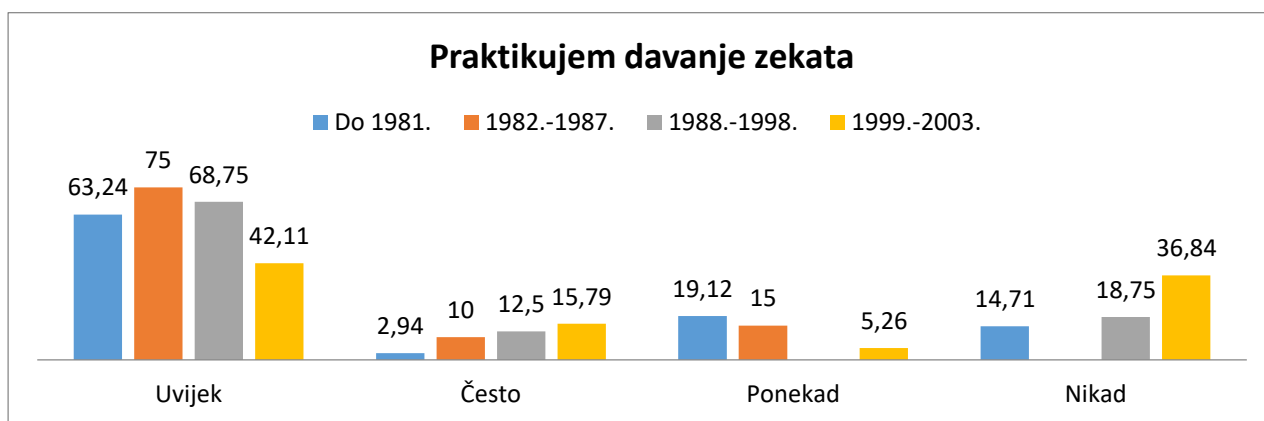
Grafikon 31 Post

Grafikon 31 pokazuje da 59,7% ispitanika sve četiri kategorije Bošnjaka posti redovno mjesec Ramazan (sa ili bez dobrovoljnog posta), 25,2% od ukupnog broja povremeno posti Ramazan, a 15,1% od ukupnog broja nikad ne posti. Najveći udio posta se odnosi na post mjeseca Ramazana 84,9% u sve četiri kategorije, različitom učestalosti, te praktikovanje posta u mjesecu Ramazanu je dio bošnjačkog kulturnog identiteta, ali ne isključuje ni one koji nemaju tu praksu.

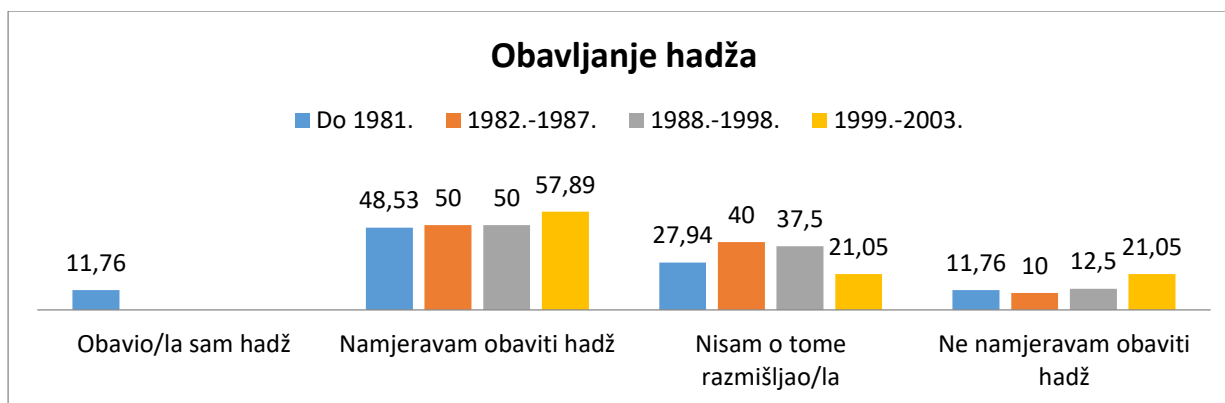
Grafikon 32 Davanje vitara

Grafikon 32 pokazuje da sve četiri generacije ispitanike daju vitre, od ukupnog broja ispitanika 84,9% redovno, 6,9% često, 5,7% ponekad i 2,8% nikad i ovaj broj se odnosi na najmlađu generaciju, te je potrebno uzeti u obzir da je dio ove populacije završni razred srednjih škola. Praksa davanja vitara je u sve četiri generacije izrazito zastupljena, sa laganom disperzijom prema frekvenciji davanja vitara, te rezultati ukazuju da je davanje vitara dio bošnjačkog kulturnog identiteta.

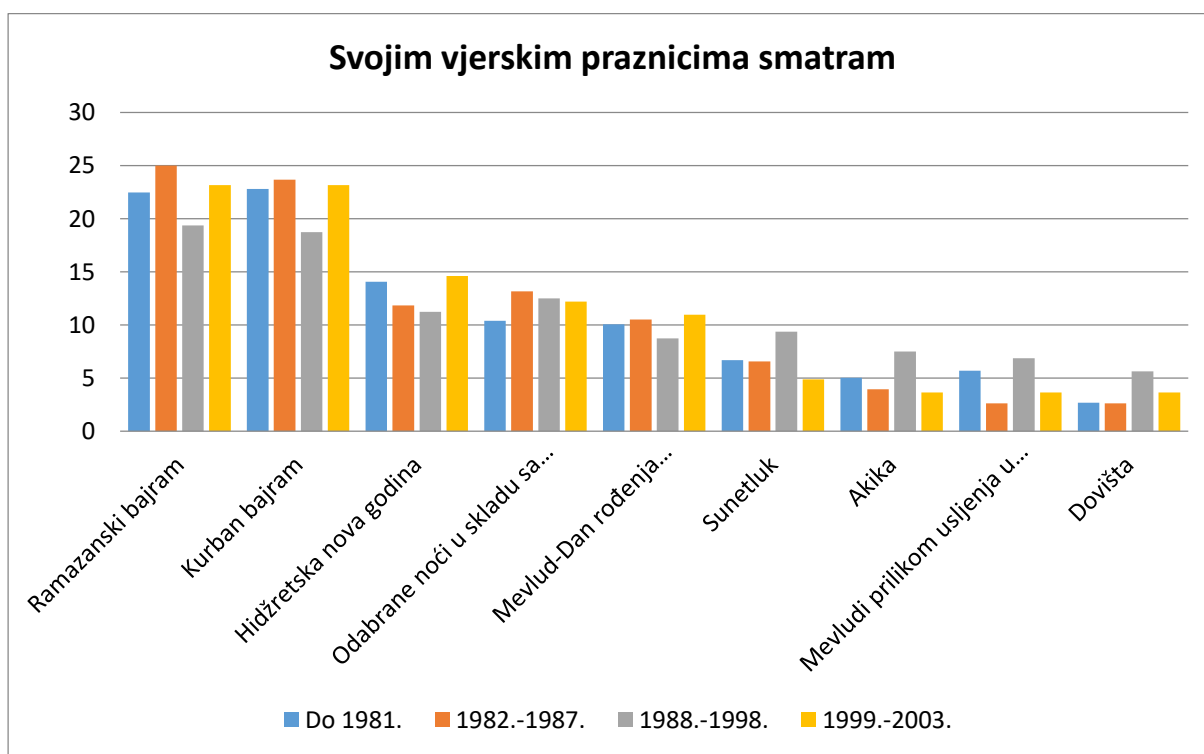
Grafikon 33 Davanje zekata

Grafikon 33 pokazuje da većina odgovora ispitanika gravitira pozitivnoj tendenciji, jer treba imati na umu da mlađe generacije još uvijek ne moraju da ostvaruju višak imetka na koji je propisano davanje zekata i da davanje zekata ovisi o ostvarenom višku imetka, te svi oni koji ga ne ostvaruju nemaju ni obavezu davanja. Od ukupnog broja ispitanika 63% ispitanika u sve četiri generacije uvijek daje zekat. Praksa davanja zekata je zastupljena u visokom udjelu u sve četiri generacije, te davanje zekata je dio bošnjakog kulturnog identiteta, ali ne isključuje ni one koji nemaju tu obavezu niti one koji ne izdvajaju zekat iz svog imetka.

Grafikon 34 Hadž

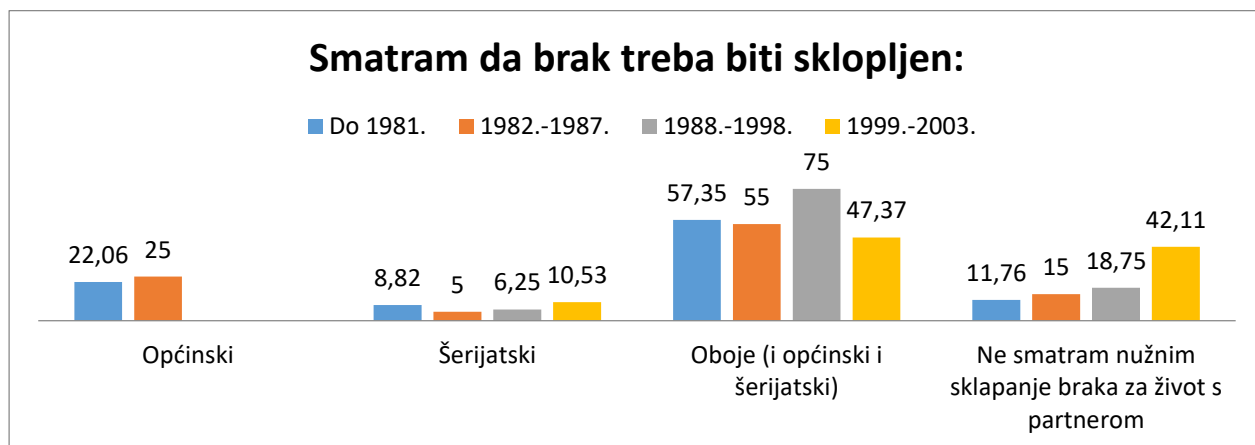
Grafikon 34 pokazuje da je obavezu obavljanja hadža od ukupnog broja ispitanika obavilo 11,76% ispitanika, te da još 50,35% ima namjeru, 30,93% nije razmišljalo o tome, a 12,74% ni ne namjerava. Dobiveni rezultati ukazuju da obavljanje hadža može biti dio kulturnog identiteta Bošnjaka, ali nije praksa koja je zaživjela u izrazito većem obimu kao dio bošnjačke kulture.

Grafikon 35 Vjerski praznici

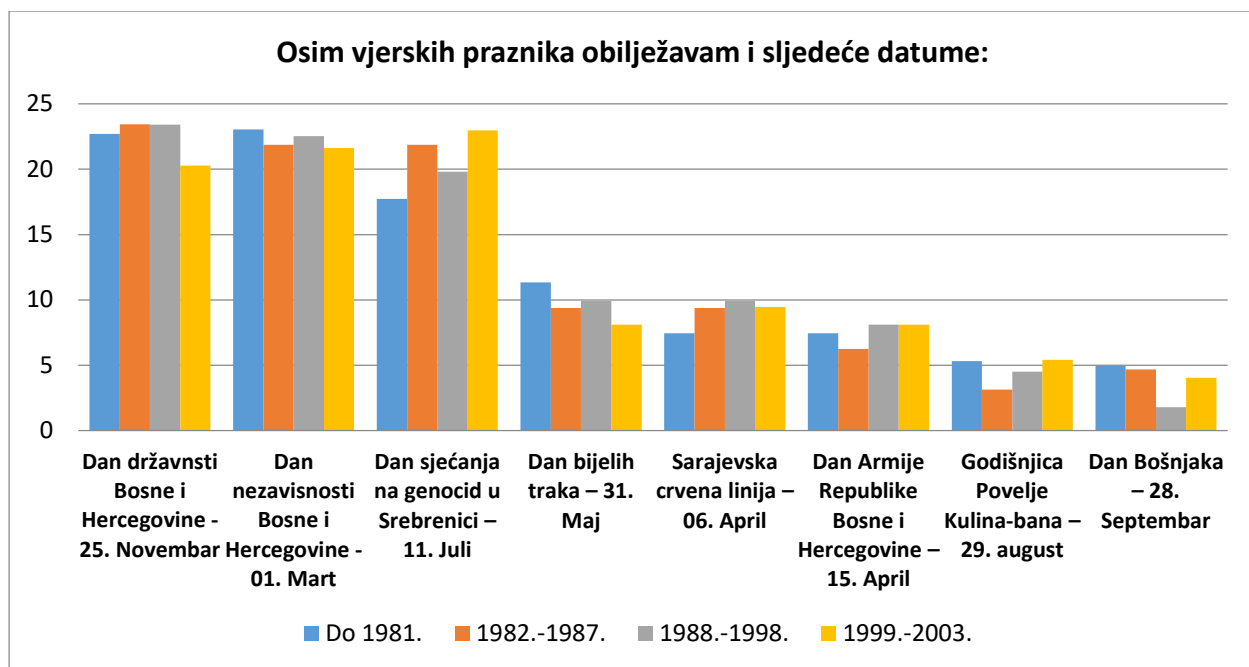
Grafikon 35 pokazuje da većina ispitanika svojim vjerskim praznicima smatra Ramazanski (97,4%) i Kurban bajram (97,12%). Od ukupnog broja ispitanika 58,27% smatra Hidžretsku novu godinu svojim praznikom, 51% odabrane noći u skladu sa hidžretskim kalendarom, 43% proslavlja Dan rođenja Muhammeda, a.s., 31,66% obilježava sunetluk djeteta, 23,7% obilježava

akiku i mevlude prilikom useljenja u stan ili kuću, a 15, 82% smatra svojim praznicima različita dovišta. Rezultati pokazuju da je praksa proslave Ramazanskog i Kurban bajrama dio bošnjačkog kulturnog identiteta, pa i obilježavanje hidžretske nove godine, odabrane noći u skladu sa hidžretskim kalendarom i Mevlud-Dan rođenja Muhammeda, a.s. , dok ostali ponuđeni vjerski praznici imaju manji udio u bošnjačkom kulturnom identitetu.

Grafikon 36 Vrsta braka

Grafikon 36 pokazuje da većina ispitanika smatra da je potrebno sklopiti i općinski i šerijatski brak i to 59,7%, od ukupnog broja ispitanika 17,9% smatraju da uopće nije nužno sklopiti brak i takvo mišljenje je najzastupljenije među mlađom generacijom. Od ukupnog broja ispitanika 14,3% smatra da je dovoljno sklopiti općinski brak i to generacija rođena do 1981, i generacija rođena između 1982. – 1987. godine. Dok od ukupnog broja ispitanika njih 7,9% iz sve četiri generacije smatraju da je šerijatski brak dovoljan. Rezultati pokazuju da je sklapanje braka, i općinski i šerijatski, najprihvaćenija praksa među ispitanicima sve četiri generacije koja ima visoko izraženu tendenciju ka drugoj krajnosti, posebno kod mlađe generacije, da nikako ne zasnivaju bračni odnos.

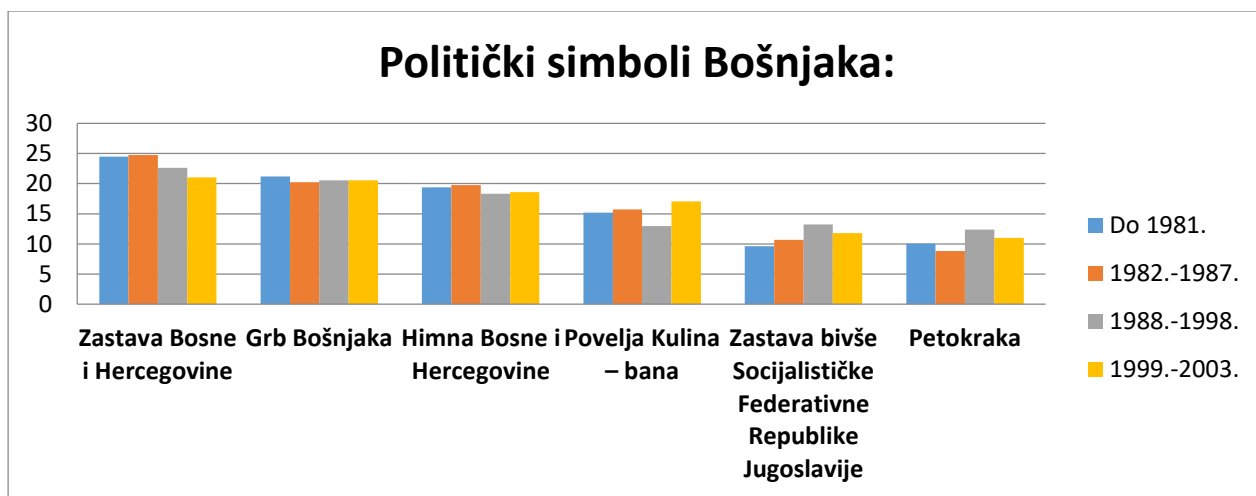

Grafikon 37 Obilježavanje drugih datuma

Grafikon 37 pokazuje da ispitanici u svojoj kulturi njeguju i održavaju obilježavanje Dana državnosti Bosne i Hercegovine 25.11., Dan nezavisnosti Bosne i Hercegovine 01.03. i Dan sjećanja na geocid u Srebrenici 11.07., i praksa obilježavanja ta tri datuma jeste dio bošnjačkog kulturnog identiteta, dok ostali historijski važni datumi dobijaju znatno manju pažnju, od kojih Dan Bošnjaka 28.09. obilježava samo 15,8% od ukupnog broja ispitanika.

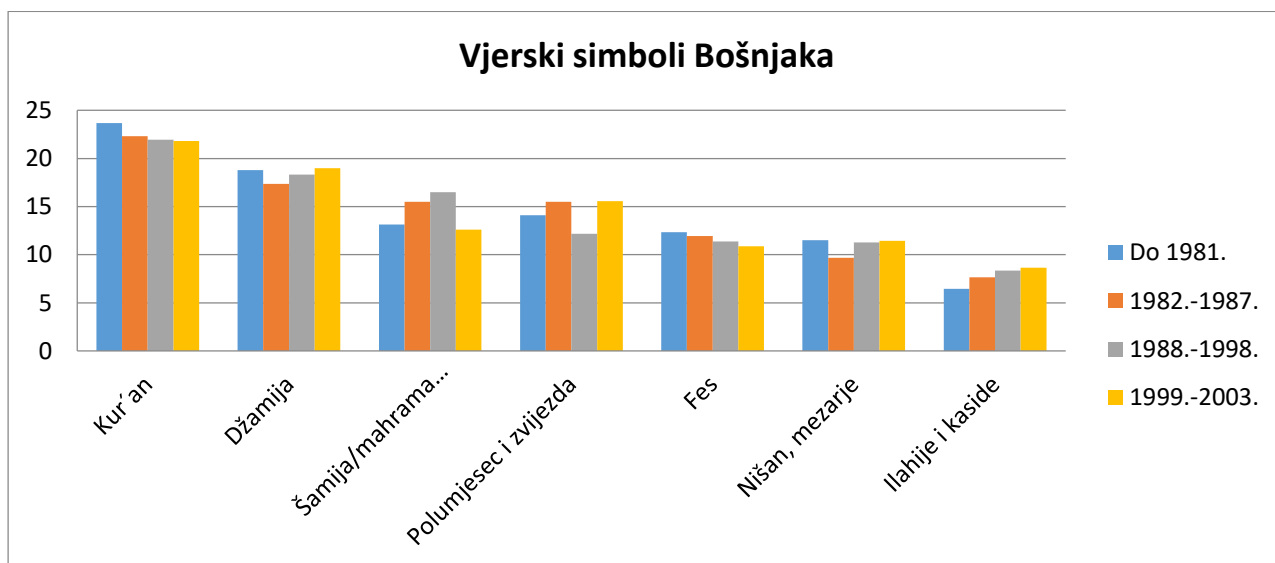
2.4.Simboli

U skladu sa Hofstede-ovim četveropojmovnim konceptom kulture, četvrtim dijelom ankete se tražilo rangiranje ponuđenih simbola Bošnjaka koji su dati u četiri kategorije: politički, vjerski, kulturni i institucionalni.

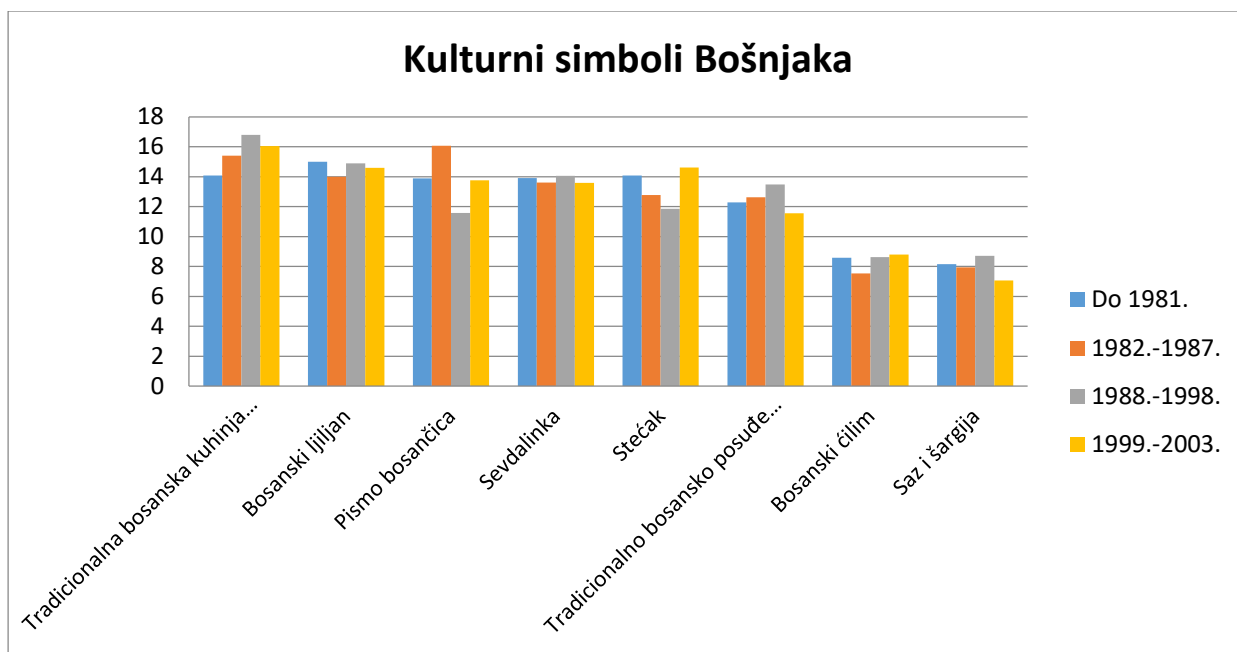
Grafikon 38 Politički simboli Bošnjaka

Grafikon 38 pokazuje da ispitanici u sve četiri generacije svojim simbolom doživljavaju prije svega zastavu Bosne i Hercegovine, zatim grb Bošnjaka, pa himnu Bosne i Hercegovine, te Povelju Kulina-bana, i neprikosnoveno ih rangiraju ispred zastave bivše SFRJ i petokrake.

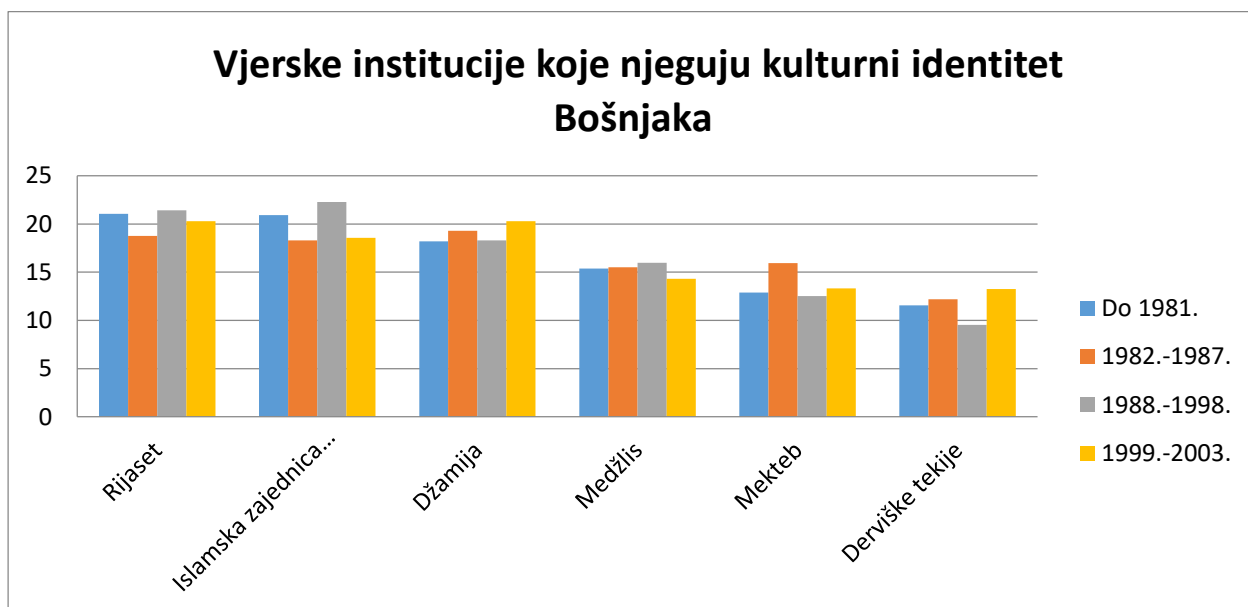
Grafikon 39 Vjerski simboli Bošnjaka

Grafikon 39 pokazuje da ispitanici u sve četiri generacije Kur'an smatra svojim najznančajnijim simbolom, zatim džamiju, mahramu, polumjesec i zvijezdu, dok fes i nišan/mezarje smatraju dolaze poslije, a duhovna muzika (ilahije i kaside) su na posljednjem mjestu.

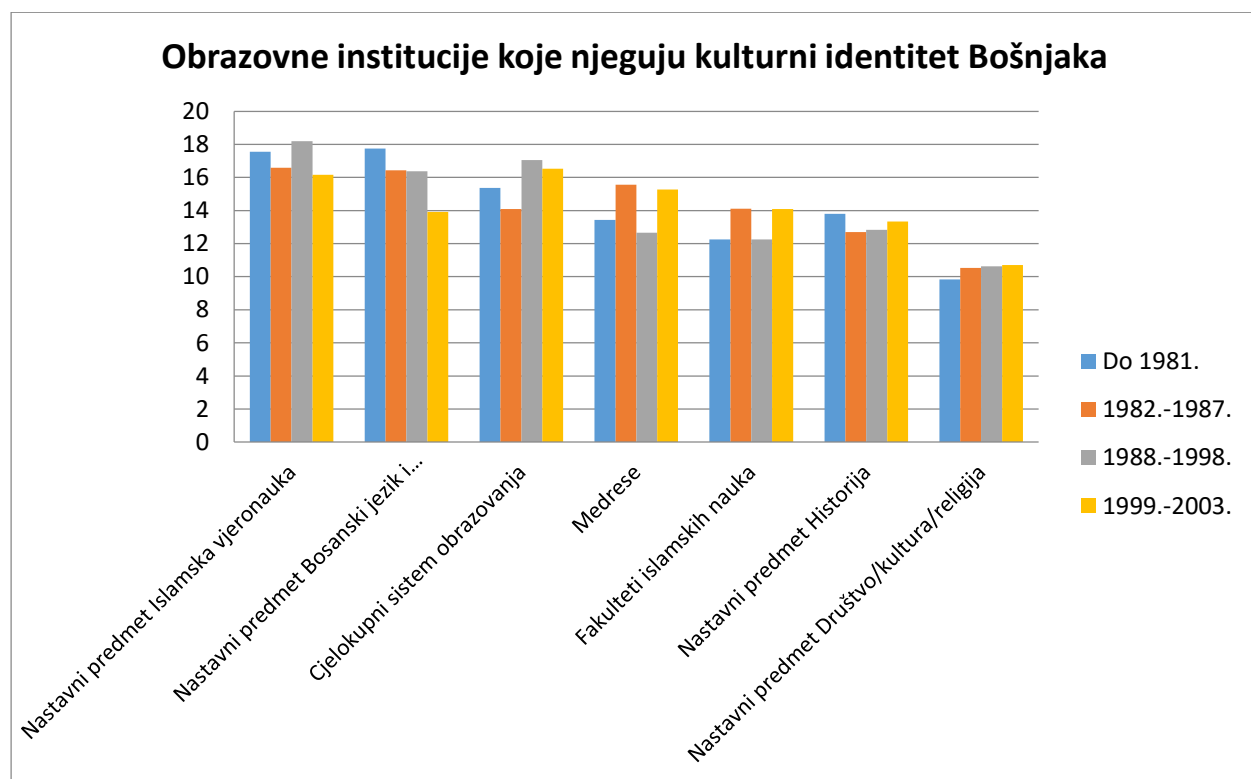
Grafikon 40 Kulturni simboli Bošnjaka

Grafikon 40 pokazuje da ispitanici u sve četiri generacije tradicionalnu bosansku kuhinju smatraju svojim najznačajnijim kulturnim simbolom, zatim bosanski ljljan, pa pismo bosančicu, sevdalinka i stećak su u sredini, zatim tradicionalno bosansko posuđe, bosanski ćilim kao pretposljednji i kao najmanje značajan ocjenjuju saz i šargiju.

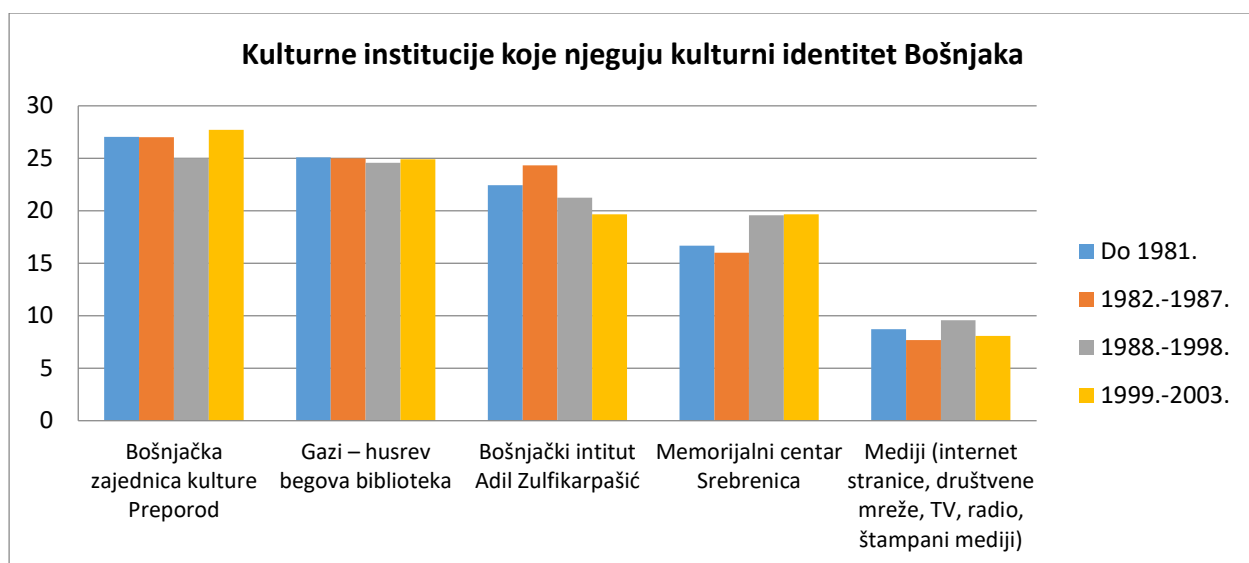
Grafikon 41 Vjerske institucije koje njeguju kulturni identitet Bošnjaka

Grafikon 41 pokazuje da ispitanici u sve četiri generacije daje malu prednost percepciji Rijaseta kao svoje vjerske institucije u odnosu na Islamsku zajednicu Bosne i Hercegovine, odmah iza njih slijedi džamija, zatim medžlis, pa mekteb i na kraju derviške tekije.

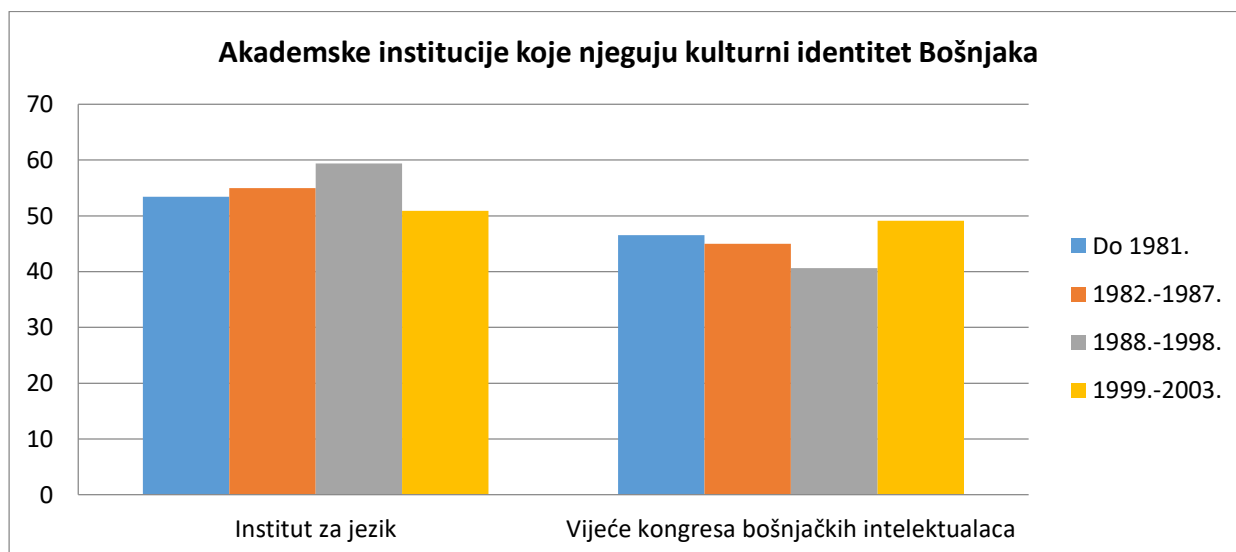
Grafikon 42 Obrazovne institucije koje njeguju kulturni identitet Bošnjaka

Grafikon 42 pokazuje da ispitanici u sve četiri generacije u obrazovnom segmentu koji njeguje njihov kulturni identitet smatraju najznačajnijim nastavnim predmet Islamska vjeronauka, te odmah slijedi i nastavni predmet Bosanski jezik i književnost, zatim cjelokupni sistem obrazovanja, pa medrese i fakulteti islamskih nauka, pretposljednje mjesto zauzima historija, a na zadnjem mjestu je nastavni predmet Društvo/kultura/religija.

Grafikon 43 Kulturne insititucije Bošnjaka

Grafikon 43 pokazuje da ispitanici u sve četiri generacije gotovo jednoglasno vide Bošnjačku zajednicu kulture Preporod kao najznačajniju kulturnu insituciju koja njeguje bošnjački kulturni identitet, dok mediji zauzimaju posljednje mjesto i to procentima koji ni u jednoj kategoriji ne prelaze 10%. S obzirom na činjenicu da mediji imaju izrazito važnu ulogu u kreiranju masovne kulture ovaj rezultata ukazuje da mediji u Bosni i Hercegovini vrlo malo ili ništa ne rade po pitanju njegovanja kulturnog identiteta Bošnjaka, što potvrđuje nalaz o medijskoj kulturi u Bosni i Hercegovini profesorice Fahire Fejzić-Čengiđ iz 2009. godine. Nažalost, ni nakon jasnih naučnih dokaza i protoka od 12 godina uloga medija u njegovanju kulturnog identiteta, kulturne baštine, programa koji oplemenjuju i obrazuju i dalje izostaje ili nije zastupljena u dovoljnom kvalitetu ili kvantitetu da bi mediji bili prepoznati kao kulturna institucija.

Prilikom pripreme ankete uočen je deficit akademskih institucija koje imaju za njih njegovanje kulturnog identiteta Bošnjaka. Postoje različita udruženja kao što je udruženje „Institut za bosanski jezik i književnost“ i sl. Ali takva udruženja nemaju institucionalnu snagu i moć. Filozofski fakultet u Sarajevu ima organiziran doktorski studij bosnistike, ali sam po sebi takav studij nije dovoljan za utjecaj na široku populaciju. Kao najaktivnije institucije koje imaju institucionalnu moć i snagu su se pokazale Institut za jezik i Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca na čijoj web stranici su dostupna saopćenja za javnost, ali svojim aktivnostima ne uključuju širu populaciju, niti su aktivni na društvenim mrežama. Institut za jezik ima mnogo veću vidljivost u javnosti, te su njihovi projekti i dodatne obrazovne informacije, posebno u online životnom stilu koji je uzrokovala pandemija izazvana COVID-om 19, dostupni i svi zainteresirani ih mogu pratiti. Radi ilustracije samo ćemo ukazati na podatak da Institut za jezik ima na dan 30.03.2021. godine 1294 „fb prijatelja“ i redovno ažurira objave, te kreira događaje, dok Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca nema nijednu objavu i danas 30.03.2021. godine ima 25 pratitelja, u svijetu savremenih komunikacija je „nevidljivo“¹²⁶. Biranje ispitanika za rangiranje ove dvije akademske institucije nije bio težak zadatak. Te kako Grafikon 44 pokazuje sve četiri kategorije ispitanika su se odlučile za rangiranje Instituta za jezik na prvo mjesto.

2.5. Heroji

U skladu sa Hofstede-ovim četveropojmovnim konceptom kulture, petim dijelom ankete se se željelo doći do imena i prezimena osoba, stvarnih ili imaginarnih, koje su visoko cijenjene u kulturi Bošnjaka kao modeli ponašanja i doprinosa očuvanju kulture. Razvrstani su u sljedeće kategorije: politički, vjerski, akademski, kulturni, sportski, vojni, umjetnički i književni. Osim heroja u ovom dijelu ankete je ispitivano koja su to književna djela koja su za Bošnjake najznačajnija, te dopunjavanje stihova dvije pjesme koje su porukom specifične za dva različita sistema obrazovanja. Prva pjesma je „Na Kordunu“ i obrađivana je u NPP-u iz 1988. godine, te je u njoj poruka stradavanja Srba koje su ubile ustaše. Druga pjesma je „Bošnjače“ čiji autor je Safvet beg Bašagić, a objavljena je prvi put u listu „Bošnjak“ u izdanju od 02.07.1891. godine

¹²⁶ Lični komentari koji su mi kao istraživaču stizali od prijatelja i poznanika su bili začuđena pitanja „Zar ovo postoji?“ Vidljivost u javnoj sferi ubranog tempa života i kontinuirane „umreženosti“ postavlja zahtjeve za vidljivost ovakvih institucija na onim kanalima komunikacije koji su visoko korišteni u određenom dobu.

koja govori o usudu Bošnjaka koji je počeo dolaskom Austro-Ugarske monarhije u Bosnu i Hercegovinu. Ispitanici su trebali da napišu po tri heroja iz svake oblasti, a književnike i književna djela najznačajnija za Bošnjake, po pet. Peti dio ankete je imao za cilj utvrditi koji su to heroji koje prepoznaju sve četiri generacije Bošnjaka.

Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake do 1945

U sve 4 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Husein kapetan Gradaščević	22	3	4	3	32
2. Mehmed Spaho	15	4	5	2	26
3. Reis Džemaludin Čaušević	7	1	5	1	14
4. Kulin ban	3	3	2	5	13
5. Gazi Husrev beg	6	2	3	1	12
6. Mehmed paša Sokolović	4	2	2	2	10
7. Alija Izetbegović	4	2	1	2	9

Tabela 27 Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake do 1945. godine u sve četiri generacije

Tabela 27 pokazuje 7 političkih ličnosti koje su se zadržale među ispitanicima u svim generacijama i to rangirane po broju ispitanika koji su ih uvrstili u svoj izbor. „Zmaj od Bosne“ odnosno Husein kapetan Gradaščević je komuniciran samo u NPP-u iz 2004. godine u 9. razredu, pjesma „Puče puška“ u 4. razredu NPP-a iz 1994. i 1999. godine koja govori o Gazi Husrev – begu, „Prođoh Bosnom kroz gradove“ u NPP-u iz 1994. godine u 3. razredu i „Veliki vezir“ od autora Derviša Sušića u NPP-u iz 1994. godine u 8 razredu u kojima se obrađuju sadržaji vezani za Mehmed pašu Sokolovića, „Sarajevska zbirka i druge pjesme“ od autora Abdulaha Sidrana se obrađuje u NPP-u iz 1994. godine u 8. razredu u kojoj se nalazi sadržaj o povelji Kulina-bana.

U 3 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Safvet beg Bašagić	5	3	1		9
2. Džemal Bijedić	3	2	1		6
3. Mustafa Busuladžić	3		1	1	5
4. Omer paša Latas	1		1	1	3
5. Fehim Spaho	1	1	1		3

Tabela 28 Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake do 1945. godine u sve tri generacije

U tabeli 28 su prikazani heroji Bošnjaka, političkih ličnosti do 1945. godine, kojih je pet. Zanimljivo je da se u tri generacije se pojavljuje Omer paša Latas, porijeklom Srbin, koji je ugušio ustanak Huseina kapetana Gradaščevića u Bosni pod Osmanlijama, čovjek koji je nanio najveću i političku i intelektualnu štetu Bošnjacima. Tako vidimo Gradaščevića koji se borio za

autonomiju Bosne i njegovog dželata u istim ulogama. Postavlja se ozbiljno pitanje poznavanja historije Bošnjaka o njima samima, razlikovanje heroja i dželata.

U 2 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Tito	5		4		9
2. Mehmed beg Kapetanović Ljubušak	3			1	4
3. Hasan Kafija Pruščak	2		2		4
4. Avdo Humo	2	2			4
5. Mehmed Handžić	2		1		3
6. Sultan Mehmed El-Fatih	2			1	3
7. Musa Ćazim Ćatić	2	1			3
8. Tvrtko I Kotromanić			1	2	3
9. Mula Mustafa Bašeskija	1		1		2
10. Hamdija Kreševljaković	1		1		2

Tabela 29 Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake do 1945. godine u dvije generacije

Tabela 29 pokazuje među ispitanicima heroje Bošnjaka, političkih ličnosti u dvije generacije, kojih je 10. Zanimljivo je da u herojima Bošnjaka nalazimo vladare koji su smjenjivali jedan drugog, kraljevstvo bosansko pokorava sultan Mehmed el-Fatih, nakon Josipa Broza Tita koji je najviše glasova dobio od generacije rođene do 1981. godine, što nije iznenađujuće s obzirom na izraženu gradnju kulta ličnosti u NPP-u iz 1988. godine, a istovremeno u sve 4 generacije nalazimo Aliju Izetbegovića kojeg je Titova vlada dva puta hapsila i osuđivala na zatvorsku kaznu i to prvi put 1946. godine i drugo put 1983. godine. U periodu do 1945. godine je učestvovao u Drugom svjetskom ratu u partizanima, 1944. su ga četnici uhapsili, te je pušten na račun zasluga svog djeda koji je spasio 40 Srba od strijeljanja tokom vladavine Austro-Ugarske monarhije.

U 1 generaciji	Imena i prezimena
Do 1981.	Kralj Tvrtko, Isa beg Ishaković, Husaga Ćišić, Alija Nametak, Šemsikadić Vehbi Mehdi Nuradin Efendija, Rifat Burdžović, Osman Đikić, Avdo Karabegović, Atif Dudaković, Fata Orlović , Naser Orić, Meša Selimović, Muhamed Filipović, Sulejman Filipović, Mujo Hrnjica, Halil Hrnjica, Ibrahim Covic, Ismet ef. Spahić, Nurija Pozderac, Haris Silajdžić, Draža Mihailović, Ante Pavelić, Abdulah Sidran, Fehim ef. Ćurčić, Sultan Sulejman Veličanstveni, Isaković, Halil Brzina, Hadži Lojo, Mehmedalija Mak Dizdar, Hakija O zderav
1982.-1987.	Munir Gavrankapetanović, Hamdija Pozderac, Omer Humo, Stjepan II Kotromanić, Nasuh Matrakčija, Acif efendija, Srđan Aleksić, Adil Zulfikarpašić, Valter, Asim beg Dugalić, Zaim Šarac
1988.-1998.	Sveti Stefan, Bakir Izetbegović, Šefik Džaferović, Eldar Čomor, Musakadić, Mahmud paša Tuzlić, Kasim Dobrača, Kasim Dobrača, Katarina Kosača , Abdulvehab Ilhamija, Đerzelez Alija, Isa beg Ishaković, Svetozar Vukmanović, Milovan Đilas
1999.-2003.	Benjamin Kalaj, Mustafa Softić,

Tabela 30 Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake do 1945. godine u jednoj generaciji

Tabela 30 pokazuje heroje Bošnjaka, političkih ličnosti koje je birala samo jedna generacija ispitanika. Potrebno je istaknuti ime Husage Ćišića koje je dobilo samo 2 glasa i to oba iz generacije rođene do 1981. godine. Husaga Ćišić je čovjek koji je tražio unošenje šeste buktinje na državni grb Jugoslavije koja je simbol Bošnjaka kao šestog ravnopravnog naroda među ostalim narodima koji su sačinjavali narode bivše SFRJ. Ovakav rezultat pokazuje da komunikacija, kako obrazovno-institucionalna, tako i medijska, nije dala adekvatan doprinos u oblasti koja je izuzetno značajna za Bošnjake. Među imenima u generaciji 1988. – 1998. godine nalazimo ime Svetozara Vukmanovića, čovjeka koji je bio jedna od potpisnika sporazuma o saradnji partizana sa četnicima, a analizom ostalih pitanja i komentara mržnje na anketu nije bilo teško zaključiti da je anketu radio „uljez“ koji se izjasnio kao Bošnjak u svrhu opstruiranja ankete.

Rezultati ankete po pitanju najznačajnijih političkih ličnosti za Bošnjake pokazuju da ispitanici samo dvije žene prepoznaju iz ovog perioda i to Fatu Orlović koja se bori za izmještanje pravoslavne crkve iz svoje avlije koja je sagrađena nakon posljednje agresije na Bosnu i Hercegovinu 1996. godine i uopće ne pripada ovom periodu, te Katarina Kosača oko čije oporuke se još uvijek vode polemike, ali se smatra da je izdala svoj bosanski narod.

Bez odgovora su bila ukupno 33 ispitanika i 1 odgovor koji je glasio „svi književnici“, koji također skreće pažnju na to da se brkaju uloge i pojmovi, jednako kao i žrtva i napadač, kao zasluga i nemanje zasluga, a osim navedenog se miješaju i historijski periodi.

Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake iz perioda 1945. – 2021. godina

U sve 4 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Alija Izetbegović	47	15	19	14	95
2. Džemal Bijedić	28	4	7	4	43
3. Adil beg Zulfikarpašić	7	2	3	1	13
4. Tito	2	1	1	3	7

Tabela 31 Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake iz perioda 1945.-2021. godine u sve četiri generacije

Tabela 31 pokazuje najznačajnije političke heroje Bošnjaka u periodu od 1945. do 2021. godine, dakle i trenutno aktuelno stanje. Rezultat pokazuje da ispitanici danas nemaju nijednog političkog vođu kojeg bi sve četiri generacije smatrale svojim vođom, jer naime sva četiri navedena čovjeka nisu danas među živima. Prvi predsjednik Bosne i Hercegovine je odabran sa najviše glasova, ali i Josip Broz Tito predsjednik bivše SFRJ. Zanimljivo je da najmlađe generacije se u ovom segmentu odabira više od svih ostalih opredjeljuju za Tita sa najvećim brojem glasova, a njih je najmanje učesvovalo u anketi, dakle 3 ispitanika odabiraju Tita od mogućih 19.

U 3 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Haris Silajdžić	7	6	1		14
2. Muhamed Filipović	8	3	1		12
3. Hamdija Pozderac	8	1	1		10
4. Bakir Izetbegović	1		4	5	10
5. Husein Đozo	1	1		1	3

Tabela 32 Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake iz perioda 1945.-2021. godine u tri generacije

Tabela 32 pokazuje pet najznačajnijih ličnosti za Bošnjake u periodu 1945.-2021. godine među kojima su i dva bivša člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine, koje su odabrale tri generacije ispitanika.

U 2 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Mehmed Spaho	3		1		4
2. Ejub Ganić	1	3			4
3. Irfan Ljubjankić	1	1			2
4. Mustafa Cerić	1	1			2
5. Sulejman Tihić		1		1	2

Tabela 33 Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake iz perioda 1945.-2021. godine u dvije generacije

Tabela 33 pokazuje najznačajnije ličnosti Bošnjaka u periodu 1945.- 2021. godine u dvije generacije ispitanika. Opet uočavamo miješanje historijskih perioda u rezultatima. Naime, Mehmed Spaho se zalagao za prava Bošnjaka u periodu prve Jugoslavije, te je bio smetnja potpisivanju sporazuma Cvetković-Maček koji je vodio podjeli Bosne i Hercegovine, nakon više neuspjelih atentata na Mehmeda Spahu i različitih tumačenja njegove smrti, otrovan je 29. juna 1939. u Beogradu¹²⁷.

U 1 generaciji	Imena i prezimena
Do 1981.	Alija Isaković, Atif Dudaković, Nijaz Duraković, Husaga Čišić, Rodoljub Čolaković, Avdo Humo, Edhem Bičakčić, Ahmed Cerić, Raif Dizdarević, Edin Kukavica, Ismet Spahić, Mustafa Spahić, Fehim Spaho, Franjo Tuđman, Radovan Karadžić, Atif Purivatra, Gazi Husrev beg, Filip Kljujić, Zlatko Lagumdžija, Muamer Zukorlić, Nedžad Ibrišimović
1982.-1987.	Mehmed Handžić, Muhamed Kreševljaković, Bakir, Muamer, Sulejman
1988.-1998.	Izet Nanić, Sefer Halilović, Mehmedalija Mak Dizdar, Hatidža Mehmedović , Ešref Čampara, Hasan Čengić, Omer Behmen, Šefik Džaferović, Beriz Belkić, Sultan Sulejman, Stefan Nemanjić
1999.-2003.	Mustafa Busuladžić, Hamdija Čemerlić, Hakija Turajlić, Džemaludin Čaušević, Dodik

Tabela 34 Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake iz perioda 1945.-2021. godine u jednoj generaciji

Tabela 34 pokazuje najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake u periodu 1945.-2021. godina. Ono što je očito je činjenica da ispitanici miješaju historijske periode i uloge, te ovdje nalazimo i

¹²⁷ Adnan Spaho, sin Izeta Spahe koji je Mehmedov amidžić, danas nastanjen u Sloveniji u usmenom razgovoru kaže da porodica tvrdi da je Mehmed ubijen u Beogradu trovanjem. Taj dan je otišao vozom u Beograd i javio se supruzi da je dobro stigao i da je sve uredu, te da ide popiti kahvu. Ujutro su ga našli mrtvog u hotelskom apartmanu u Beogradu.

Srbe i Hrvate i šejhove i književnike i profesore i sultane. Također, kao i u prošlom pitanju imamo odgovor s namjerom opstruiranja ankete u generaciji 1988.-1998. godina „Stefan Nemanjić“.

Jedina žena koju nalazimo u rezultatima najznačajnijih političkih ličnosti za Bošnjake u periodu 1945.-2021. je Hatidža Mehmedović koja je bila predsjednica udruženja „Majke Srebrenice“.

Bez odgovora su bila ukupno 24 ispitanika i 1 odgovor „svi komandanti u ratu“.

Najznačajnije vjerske ličnosti za Bošnjake

U sve 4 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Reis Mustafa Cerić	15	8	8	2	33
2. Reis Kavazović	10	7	5	2	24
3. Alija Izetbegović	5	1	3	1	10
4. Muhammed, a.s.	4	1	1	3	9
5. Enes Karić	5	1	1	1	8
6. Reis Ulema	3	1	1	2	7

Tabela 35 Najznačajnije vjerske ličnosti za Bošnjake u sve četiri generacije

Tabela 35 pokazuje najznačajnije vjerske ličnosti za Bošnjake među kojima je najviše glasova ispitanika dobio bivši reisu-l-ulema Islamske zajednici u Bosni i Hercegovini koji ima bogato međunarodno iskustvo. Drugo mjesto zauzima sadašnji reisu-l-ulema, a ispitanici kao vjerski autoritet navode i samo reisu-l-ulema kao funkciju bez obzira na čovjeka koji je obnaša. Ovakav odabir trenutno i bivše reisu-l-uleme i funkcije reisu-l-uleme ukazuje da ispitanici za najznačajniju vjersku ličnost smatraju poglavara Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, sa manjim ili većim razlikama koje proizlaze iz same osobe koja tu funkciju obnaša. Prvi predsjednik Bosne i Hercegovine je prepoznat kao značajna vjerska ličnost među Bošnjacima, dok je na međunarodnom nivou prepoznat kao veliki učenjak i filozof. Za uzor ispitanici uzimaju i posljednjeg Božjeg poslanika Muhammeda, a.s. Kao jedan od vjerskih uzora je prepoznat i Enes Karić čiji doprinos je prije svega akademski, književni i filozofski.

U 3 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Reis Džemaludin Čaušević	14		2	1	17
2. hfz Sulejman Bugari	5	2	1		8
3. Hodža, lokalni imam	2	1		2	5
4. Muamer Zukorlić	1	1	1		3
5. Sultan El-Fatih	1		1	1	3
6. Mustafa Busuladžić		1	1	1	3

Tabela 36 Najznačajnije vjerske ličnosti za Bošnjake u tri generacije

Tabela 36 pokazuje najznačajnije vjerske ličnosti Bošnjaka u tri generacije ispitanika. Prvo mjesto zauzima bivši reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević koji je zapažen po reformama koje je provodio kako u školstvu, tako i u modernizaciji tradicije. Drugo mjesto je pripalo hafizu Sulejmanu Bugariju koji je doprinio razumijevanju islama među omladinom. Dio ispitanika je istakao ulogu lokalnog imama (hodže) s kojim vjernici najčešće i imaju direktni kontakt. Posljednja tri mjesta zauzimaju Muamer Zukorlić, Sultan el-Fatih i Mustafa Busuladžić.

U 2 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Husein ef. Đozo	9			1	10
2. Hfz Hadžimulić	6	2			8
3. Fehim Spaho	5	3			8
4. Mehmed Handžić	4		1		5
5. Gazi Husrev beg	4			1	5
6. Ismet ef. Spahić	3	1			4
7. Mustafa Spahić	3	1			4
8. Ahmed Smajlović	3		1		4
9. Kenan Musić		1	2		3
10. Amar Bašić		1	2		3
11. Mehmed Spaho	1			1	2
12. Elvedin Pezić	1		1		2
13. Safet Kuduzović	1		1		2
14. Spahić	1	1			2

Tabela 37 Najznačajnije vjerske ličnosti za Bošnjake u dvije generacije

Tabela 37 pokazuje najznačajnije vjerske ličnosti u dvije generacije ispitanika. Husein ef. Đozo je najviše glasova dobio u generaciji rođenoj do 1981. godine, dok je u druge dvije generacije neprepoznat, a u najmlađoj generaciji ima jedan glas. Nameće se pitanje zašto Husein ef. Đozo, jedan od najvećih reformatora vjerske zajednice Bošnjaka nije prepoznat u svim generacijama ispitanika. Čovjek koji je osnovao list „Preporod“, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, uredio prikupljanje sadekatul-fitra i zekata, te uopće doprinio modernizaciji Islamske zajednice, obrazovanja i afirmaciji međureligijske tolerancije. Pored njegovog imena u tabeli nalazimo i imena šejhova od kojih je veoma istaknut hafiz Halid Hadžimulić, poznavalac sedam stranih jezika (engleskog, latinskog, njemačkog, francuskog, turskog, arapskog i perzijskog), istaknuti prevodilac i poznavalac i predavač Mesnevijske. Također, na spisku su bivši reisu-l-ulema Fehim ef. Spaho, i zamjenik reisu-l-uleme Ismet ef. Spahić, ali i nove generacije kao što je Amar Bašić čiji rad i djelo na edukaciji novih generacija su već prepoznati.

U 1 generaciji	Imena i prezimena
Do 1981.	Haris Silajdžić, Šejh Sirri baba Abdurahman Sikirić, Esad Duraković, Ali paša Stojčević, Abdulah Bošnjak, Muhamed Teufik Azapagić, Husein kapetan Gradašević, Šejh Jujo, Hamdija Pozderac,

	Safvet beg Bašagić, Abdulah Kovačević, Kulin ban, Omer Humo, Sadrudin Išerić, Kurdić, hadži hfz Ibrahim ef. Maglajlić, Meša Selimović, Sulejman Kemura, Selimovski Jakub, Hz Selim Hoši
1982.-1987.	Nezir Halilović, Orhan Bajraktarević, Adnan Silajdžić, Rešid Hafizović, hfz Čajlaković, Bakir Izetbegović, Nusret Isanović, Kasim ef. Dobrača, Ivan Franjo Jukić
1988.-1998.	Enes Ljevaković, Mensur Malkić, Sulejman Kurtanović, Suljo Cikotić, Sulejman, Izet Čamdžić, Nezim Halilović, Osman Lavić, Tito
1999.-2003.	Omer r.a., Isaa, a.s., Jusuf, a.s., Hasan Kafija Pruščak

Tabela 38 Najznačajnije vjerske ličnosti za Bošnjake u jednoj generaciji

Tabela 38 pokazuje najznačajnije vjerske ličnosti Bošnjaka u jednoj generaciji ispitanika. Osim šejhova i istaknutih političara, književnika, državnika, imama, Bošnjaci prepoznaju kao vjerski značajne ličnosti i fakultetske profesore Enesa Durakovića, Nezira Halilovića, Šefika Kurdića, Adnana Silajdžića, Rešida Hafizovića, Nusreta Isanovića, Orhana Bajraktarevića. Nešto veći broj šejhova u dvije i jednoj generaciji ukazuje na potragu ispitanika za vjerskim uzorima u derviškim tekijama. Također, kao i u prethodna dva pitanja i ovdje nalazimo „uljeza“ u istoj generaciji 1988.-1998. godina sa odgovorom „Tito“ u cilju opstrukcije ove ankete. Zanimljivo je da se najmlađa generacija ispitanika okreće, kao svojim uzorima, i ashabima Muhammeda, a.s., pa u njihovim odgovorima je i Omer r.a., ali uzore vide i u drugim Božjim poslanicima kao što su Isaa, a.s. i Jusuf, a.s.

Bez odgovora 27 ispitanika, 6 odgovora „ne znam“, 1 odgovor „niko značajan“, 1 odgovor „niko“, 1 odgovor „ne poznajem vjerske ličnosti“, 1 odgovor „nema istih“ i 1 odgovor „ne praktikujem vjeru“.

U rezultatima najznačajnijih vjerskih ličnosti ne nalazimo nijednu ženu.

Najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake

U sve 4 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Mehmed Meša Selimović	11	4	5	4	24
2. Abdulah Sidran	11	1	3	2	17
3. Mehmedalija Mak Dizdar	8	3	2	2	15
4. Jasmila Žbanić	7	2	2	2	13
5. Safvet beg Bašagić	7	3	2	1	13
6. Danis Tanović	4	2	3	3	12
7. Mustafa Nadarević	1	1	2	2	6
8. Edhem Mulabdić	2	1	1	1	5

Tabela 39 Najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake u sve četiri generacije

Tabela 39 pokazuje najznačajnije ličnosti u oblasti kulture za Bošnjake među ispitanicima u sve četiri generacije. Na spisku je 8 imena od kojih su 5 istaknuti književnici, 2 svjetski poznata režisera i 1 glumac. Ovaj rezultat pokazuje da kulturu Bošnjaci posmatraju uglavnom kroz

prizmu književnosti i filmske umjetnosti. Ostali oblici kulture su slabije vidljivi u svijesti Bošnjaka iz ovog uzorka.

U 3 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Safet Isović	7	2		2	11
2. Musa Ćazim Ćatić	3	1	6		10
3. Safet Zec	6	1	1		8
4. Mula Mustafa Bašeskija	2		1	2	5
5. Dino Merlin	1	2	2		5
6. Emir Hadžihafizbegović	1	2	2		5
7. Ivo Andrić	1		3	1	5
8. Enver Čolaković	1		1	1	3
9. Mersad Berber	1	1		1	3

Tabela 40 Najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake u tri generacije

Tabela 40 pokazuje najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture u tri generacije ispitanika. Rezultati pokazuju da je Safet Isović, izvođač sevdalinki, prepoznat u tri generacije. Također u tri generacije su prepoznati i slikari Safet Zec i Mersad Berber, te i kantautor Edin Dervišhalidović, estradnog imena Dino Merlin, zatim Emir Hadžihafizbegović, glumac, profesor i bivši ministar. Na listi se nalaze i bošnjački književnici Ćatić, Bašeskija i Čolaković, ali i Ivo Andrić koji ne pripada kultunom identitetu Bošnjaka.

U 2 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Adil Zulfikarpašić	6		2		8
2. Alija Isaković	6		1		7
3. Alija Nametak	3		1		4
4. Nedžad Ibrišimović	3		1		4
5. Alija Izetbegović		1	3		4
6. Esad Duraković	1		2		3
7. Gazi Husrev beg	2			1	3
8. Zaim Muzaferija	2		1		3
9. Hamdija Kreševljaković	1		1		2
10. Dino Mustafić	1	1			2
11. Izet Sarajlić	1		1		2
12. Zaim Imamović	1	1			2
13. Dževad Karahasan	1		1		2
14. Isak Samokovlija		1	1		2
15. Muhamed Filipović		1	1		2

Tabela 41 Najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake u dvije generacije

Tabela 41 pokazuje najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake u dvije generacije ispitanika. Adil Zulfikarpašić je prepoznat kod dvije generacije premda je osnivač Bošnjačkog instituta, jedne od rijetkih kulturnih institucija Bošnjaka. Osim književnika, profesora, političkih vođa, akademika, režisera i glumca, u rezultatima nalazimo i Gazi Husrev-bega koji je dao veliki

doprinos svojim zadužbinama između kojih je i jedna od najznačajnijih biblioteka Bošnjaka, Gazi Husrev-begova biblioteka. Dvije generacije prepoznaju i značajan historijski doprinos Hamdije Kreševljakovića. Među književnicima koji su, kako vidimo, nezaobilazne ličnosti kulture za Bošnjake, nalazimo i Isaka Samokovliju koji ne pripada bošnjačkom kulturno-identitetskom krugu.

U 1 generaciji	Imena i prezimena
Do 1981.	Umihana Čuvidina , Haris Pašović, Mustafa Busuladžić, Omer Pobrić, Hasan Kafija Pruščak, Sulejman Kupusović, Čamil Sijarić, Muhamed Uskufi, Nermin Tulić, Emir Kusturica, Safet Sušić, Ismet Mujezinović, Ademir Kenović, Muhamed Kreševljaković, Dino, Mensur Brdar, Munib Maglajlić, Džemaludin Latić, Amira Medunjanin , Mehmed Spaho, Zehra Hubijar , Skender Kulenović, Himzo Polovina, Edin Kukavica, Kamberović, Ljubušak, Hadžimulić, Enes Karić, Ešref Kovačević, Vladimir Prelog
1982.-1987.	Rejhan Demirdžić, Hajrudin Šiba Krvavac, Hanka Paldum , Šefik Bešlagić, Hamdija Čemerlić, Avdo Smajlović, Hazim Šabanović, Edin Džeko, Ahmed Imamović
1988.-1998.	Božo Vrećo, Evlija Čelebija, Mirvad Kurić, Sanjin Kordić, Senahid Halilović, Tito, Aleksa Šantić, Zijah Dizdarević, Tarik Filipović
1999.-2003.	Halid Kadrić, Zijad Ključanin, Mehmed paša Sokolović

Tabela 42 Najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake u jednoj generaciji

U tabeli 42 prikazane su najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake u jednoj generaciji ispitanika. Među odgovorima su se neizostavno našli književnici, ali i režiseri, šejhovi, glumci, putopisci, voditelji, profesori, sportisti, slikari, izvođači sevdalinki kako iz ranijih generacija kao što je Himzo Polovina, tako i iz novih kao što je Božo Vrećo koji ne pripada bošnjačkom kulturno-identitetskom krugu.

S obzirom na činjenicu da su među, za ispitanike, značajnim kulturnim ličnostima našli prostor Ivo Andrić, Isak Samokovlija, Božo Vrećo i Aleksa Šantić rezultati ukazuju na zbunjenost Bošnjaka u pogledu najistaknutijih ličnosti iz oblasti vlastitog kulturno-identitetskog kruga.

Bez odgovora 28 ispitanika, 6 odgovora „ne znam“ i 1 odgovor „književnici“. U oblasti kulture ipak prevladavaju književnici.

Također, u sferi kulture ispitanici prepoznaju svega pet žena i to: Jasmila Žbanić, Umihana Čuvidina, Amira Medunjanin, Zehra Hubijar i Hanka Paldum.

Najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake

U sve 4 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Muhamed Filipović	31	10	9	3	53
2. Abdulah Sidran	4	3	3	1	11
3. Enes Karić	3	1	1	1	6
4. Rusmir Mahmutćehajić	2	1	1	1	5

Tabela 43 Najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake u sve četiri generacije

Tabela 43 pokazuje najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake u sve četiri generacije ispitanika. Akademik Muhamed Filipović je ubjedljivo, u svim generacijama zauzeo prvo mjesto.

U 3 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Adil Zulfikarpašić	11	3	2		16
2. Ejup Ganić	5	3	1		9
3. Esad Duraković	4		2	1	7
4. Alija Izetbegović	3	1	3		7
5. Senahid Halilović	1	1		1	3

Tabela 44 Najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake u tri generacije

Tabela 44 pokazuje najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake u tri generacije ispitanika. Među navedenim imenima Adil Zulfikarpašić je osvojio ubjedljivo najveći broj glasova. Kontinuitet u prve tri generacije ispitanika održavaju akademski uzori Adil Zulfikarpašić i Alija Izetbegović, dok ih najmlađa generacija ne prepoznaje.

U 2 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Nijaz Duraković	4	1			5
2. Alija Isaković	3			1	4
3. Fahira Fejzić Čengić	2		1		3
4. Safet Zec	2	1			3
5. Muamer Zukorlić	2	1			3
6. Dževad Jahić	2	1			3
7. Hasan Muratović	2	1			3
8. Suad Kurtćehajić	1		2		3
9. Rešid Hafizović	2	1			3
10. Džemaludin Latić	1		1		2
11. Mustafa Cerić	1		1		2
12. Hamdija Kreševljaković	1	1			2
13. Džemal Bijedić	1		1		2
14. Nedžad Ibrišimović		1		1	2
15. Mustafa Imamović		1		1	2

Tabela 45 Najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake u dvije generacije

Tabela 45 pokazuje najznačajnije ličnosti za Bošnjake u dvije generacije ispitanika, sa malim razlikama u broju dobijenih glasova. Osim pisaca, političara, slikara, istaknutih vjerskih ličnosti i profesora, u rezultatima nalazimo i jednu jedinu ženu profesoricu Fahiru Fejzić-Čengić koja doprinosi nauci ne samo u sferi akademskog obrazovanja, već i u sferi kulture, mediologije, religije i filozofije.

U 1 generaciji	Imena i prezimena
Do 1981.	Ferid Muhić, Hamdija Ćemerlić, Haris Silajdžić, Mehmed Meša Selimović, Sabira Hadžović , Muhsin Rizvić, Abdulah Šarčević, Muhamed Karamehmedović, Mersad Berber, Hamdija Mulić, Muhamed Zulfikarpašić, Husein Đozo, Elvira Bešović , Naila Valjevac , Kemal Hanjalić, Hanjalić, Halilović, Hasan Spaho, Mehmed Spaho, Dževad Karahasan, Benjamin Filipović, Muhamed Hadžijahić, Smail Ćekić, Mirsada Hukić , Emir Nuhanović, Kasim Prohić, Safet beg Bašagić, Sejfudin Tokić, Avdo Ćampara, Faruk Konjhodžić, Atif Purivatra, Razija Lagumdžija , Haria Kulenović, Edin Kukavica, Bošnjački institut, Muhamed Uskufi Hevaji
1982.-1987.	Sulejman Redžić, Ismail Palić, Mehmedalija Mak Dizdar, Adnan Silajdžić, Orhan Bajraktarević, Muhamed Šaćirbegović, Fatmir Alispahić, Safet Kuduzović, Nusret Isanović, Danis Tanović
1988.-1998.	Ivo Komšić, Rifet Škrijelj, Salih Fočo, Mehmedalija Hadžić, Azra Hadžiahmetović , Senadin Lavić, Nura Hubijar , Skender Kulenović, Selmanović Behaudin, Zlatko Ugljen, Mehmed paša Sokolović, Tito
1999.-2003.	Mustafa Nadarević, Hfz Hadžimulić, Gazi Husrev beg, Šefik Bešliagić, Zijad Delić, Enver Imamović, Lamija Hadžiosmanović

Tabela 46 Najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake u jednoj generaciji

Tabela 46 pokazuje najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake u jednoj generaciji ispitanika. Rezultati pokazuju da se mnoga imena ponavljaju u većini odgovora ispitanika bez obzira o kojoj sferi ili doprinosu pojedinca se radilo. Mnogi pojedinci sa liste u ovoj tabeli su dali izuzetan doprinos nauci, ali ih javnost ne prepoznaje. Ovakav rezultat ukazuje da nema dovoljne posvećenosti u njegovanju značajnih akademskih postignuća istaknutih Bošnjaka.

U sferi akademskih dostignuća nalazimo i nešto veći broj žena nego u prethodnim odgovorima, te osim Fahire Fejzić-Čengić i imena: Sabira Hadžović, Elvira Bešović, Naila Valjevac, Azra Hadžiahmetović, Nura Hubijar i Lamija Hadžiosmanović. To upućuje na zaključak da je akademska sfera možda na putu da prevaziđe patrijarhalne odnose koji preovladavaju u kulturnom identitetu Bošnjaka.

Bez odgovora 26 ispitanika, 4 odgovora „ne znam“, 1 odgovor „dosadan si“, 1 odgovor „svi“ i 1 odgovor „nema ih“ i 1 odgovor „Nepoznato“.

Najznačajnije ličnosti iz oblasti umjetnosti (muzička, filmska, likovna umjetnost)

U sve 4 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Jasmila Žbanić	16	4	7	3	30
2. Safet Isović	17	5	7	1	30
3. Danis Tanović	17	5	3	4	29
4. Dino Merlin	13	3	9	4	29
5. Mersad Berber	17	1	1	3	22
6. Safet Zec	11	4	3	3	21
7. Emir Hadžihafizbegović	10	4	2	1	17
8. Mustafa Nadarević	2	1	3	3	9

Tabela 47 Najznačajnije ličnosti iz oblasti umjetnosti za Bošnjake usve četiri generacije

Tabela 47 pokazuje najznačajnije ličnosti iz oblasti umjetnosti za Bošnjake u sve četiri generacije ispitanika. Ovo je prva lista na kojoj nalazimo na samom vrhu žensko ime, Jasmilu Žbanić. U

oblasti umjetnosti ispitanici prepoznaju četiri imena iz filmske, dva imena iz likovne i dva imena iz muzičke umjetnosti.

U 3 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Amira Medunjanin	2	1	1		4
2. Mehmed Meša Selimović	1		1	1	3

Tabela 48 Najznačajnije ličnosti iz oblasti umjetnosti za Bošnjake u tri generacije

Rezultati tabele 48 pokazuju da u ispitivanom uzorku Bošnjaka u tri generacije kao značajne ličnosti iz oblasti umjetnosti prepoznatljive su Amira Medunjanin, također prva žena na ovoj listi i Mehmed Meša Selimović.

U 2 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Abdulah Sidran	5	2			7
2. Hajrudin Krvavac	4	1			5
3. Zaim Imamović	2		2		4
4. Zaim Muzaferija	2	2			4
5. Himzo Polovina	2	1			3
6. Ademir Kenović	2	1			3
7. Beba Selimović	1		1		2
8. Zehra Deović	1			1	2
9. Emir Kusturica	1		1		2
10. Zuko Džumhur	1		1		2
11. Hamza Humo	1			1	2
12. Hanka Paldum		1	1		2
13. Halid Bešlić		1	1		2
14. Mensur Malkić	1				1

Tabela 49 Najznačajnije ličnosti iz oblasti umjetnosti za Bošnjake u dvije generacije

Rezultati u tabeli 49 pokazuju 14 značajnih imena u oblasti umjetnosti u ispitivanom uzorku od kojih su tri žene i sve tri su iz oblasti muzičke umjetnosti, Hanka Paldum, Beba Selimović i Zehra Deović.

U 1 generaciji	Imena i prezimena
Do 1981.	Ismet Mujezinović, Ibrahim Ljubović, Safvet beg Bašagić, Ismet Pezo, Emir Nuhanović, H. Boric-Stojic , Asim Zec, Zijo Kučkalić, Ismet Rizvić, Avdo Međedović, Sulejman Bugari, Dino Mustafić, Dino Mustafić, Burhan Šaban, Nedžad Ibrišimović, Damir Imamović, Davorin Popović, Goran Bregović, Zdravko Čolić, Izudin Bajrović, Arma Tanović , Esad Arnautlić, Hor Gazi Husrev begove medrese, Osman Đikić, Senad Hadžifejzović, Omer Pobrić
1982.-1987.	Emina Zečaj , Bahrudin Bat Čengić, Safet Sušić, Nada Đurevska , Meho Puzić, Adin Hebib
1988.-1998.	Aida Begić Zubčević , Božo Vrećo, Sulejman Kupusović, Kemal Monteno, Admir Glamočak, Tito, Dželaludin Rumi, Aleksandar Seksan, Selman Selmanagić, Mehmedalija Mak Dizdar
1999.-2003.	Armin Muzaferija, Alen Islamović, Čamil Sijarić, Edhem Mulabdić

Tabela 50 Najznačajnije ličnosti iz oblasti umjetnosti za Bošnjake u jednoj generaciji

U tabeli 50 među značajnim ličnostima se u samo jednoj generaciji ispitanika nalazimo Avdu Međedovića o čijoj značajnosti i doprinosu na svjetskom nivou smo već ranije govorili. Također, nalazimo i hafize, ali i ličnosti koje ne pripadaju kulturno-identitetskom krugu Bošnjaka, kao što su Davorin Popović, Goran Bregović, Božo Vrećo, Tito, Zdravko Čolić i Nada Đurevska.

U analizi odgovora na ovom uzorku ispitanika među najznačajnijim ličnostima u oblasti umjetnosti nalazimo dvije istaknute žene Jasmilu Žbanić i Amiru Medunjanin, ali i Zehru Deović, Bebu Selimović, Hanku Paldum, te Hasiju Borić-Stojić, Eminu Zečaj i Aidu Begić-Zubčević, što ukazuje da je područje umjetnosti sfera u koja teži ka prevazilaženju dominantnog patrijarhata u kulturnom identitetu Bošnjaka.

Bez odgovora 22 ispitanika, 1 odgovor „ima ih dosta“, 4 odgovora „ne znam“ i 1 „Izvođači sevdalinki“.

Najznačajnije vojne ličnosti za Bošnjake

U sve 4 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Atif Dudaković	29	10	7	6	52
2. Izet Nanić	17	6	11	6	40
3. Sefer Halilović	13	1	1	2	17
4. Mehmed Alagić	9	2	3	1	15
5. Naser Orić	4	3	2	3	12
6. Alija Izetbegović	3	1	4	3	11
7. Safet Zajko	5	3	2	1	11

Tabela 51 Najznačajnije vojne ličnosti za Bošnjake u sve 4 generacije

Rezultati tabele 51 pokazuju da iako je ispitivani uzorak Bošnjaka se školovao u Sarajevu su tri vojne ličnosti koje su prepoznali kao najznačajnije Krajišnici: Atif Dudaković, Izet Nanić i Mehmed Alagić i to vrlo visoko rangirani. Najznačajnije vojne ličnosti u sve 4 generacije ispitanika su oni pojedinci koji su se posebno istakli u posljednjoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992.-1995. godine.

U 3 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Rasim Delić	6	2		1	9
2. Gazi Husrev beg	2	2	2		6

Tabela 52 Najznačajnije vojne ličnosti za Bošnjake u tri generacije

U tabeli 52 među najznačajnije vojne ličnosti u tri generacije ispitivanog uzorka su Rasim Delić general Armije Bosne i Hercegovine i drugi načelnik generalštaba Armije BiH iz perioda

posljednje agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992.-1995. godine i Gazi Husrev-beg iz 16. stoljeća jedan od najznačajnijih namjesnika Bosne u doba Osmanlija.

U 2 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Mustafa Hajrulahović Talijan	11	1			12
2. Enver Šehović	4	2			6
3. Safet Hadžić	3	2			5
4. Jovan Divjak	4	1			5
5. Zaim Imamović	3			1	4
6. Nezim Halilović Muderris	2		1		3
7. Tito	1		2		3
8. Hajrudin Mešić		1	2		3
9. Mehmed Spaho	1		1		2
10. Kemal Ademović	1		1		2
11. Dragan Vikić		1		1	2
12. Džemal Bijedić			1	1	2

Tabela 53 Najznačajnije vojne ličnosti za Bošnjake u dvije generacije

Rezultati iz tabele 53 osim istaknutih vojnih ličnosti koje su bile važne za Sarajevo nalaze se i komandanti iz drugih gradova Bosne i Hercegovine. Također, osim Bošnjaka nalazimo i Jovana Divjaka i Dragana Vikića. Ispitivani uzorak u kategoriju istaknutih vojnih ličnosti svrstava i Mehmeda Spahu i Džemala Bijedića čiji doprinos Bošnjacima bismo više mogli svrstati u politički. Iz perioda Drugog svjetskog rata rezultati pokazuju da ispitanici prepoznaju jedino Josipa Broza Tita.

U 1 generaciji	Imena i prezimena
Do 1981.	Husein kapetan Gradašević, Sultan El-Fatih, Arif Pašalić, Remzija Omanović, Omer paša Latas, Ban Borić, Kulin ban, Halil Brzina, Avdo Palić, Mehmed beg Kulenović, Isa beg Ishaković, Mehmed paša Sokolović, Ramo Koldžo, Ismet Bajramović, Baton
1982.-1987.	Ejub Ganić, Ramiz Drečković, Nedžad Ajnadžić, Senad Hodžić, Ajas beg, Sakib Mahmuljin
1988.-1998.	Čedomir Domuz, Tufo Buza, Nesib Malkić, Smajil Šikalo, Fadila Odžaković Žuta
1999.-2003.	

Tabela 54 Najznačajnije vojne ličnosti za Bošnjake u jednoj generaciji

Tabela 54 je posebno zanimljiva jer ispitivani uzorak Bošnjaka ponire u svoju mnogo dalju prošlost, nego u prethodne tri tabele. U rezultatima nalazimo Batona iz 6. godine nove ere koji je prvi ujedinio ilirska plemena u odbrani protiv Rimljana, zatim bana Borića iz 12. stoljeća, kao i Kulina bana koji je vodio samo jedan vojni pohod protiv Bizanta, a vrijeme njegove vladavine je provedeno uglavnom u miru. Značaj Kulina bana za Bošnjake je neupitan, ali u polju politike, a ne vojske i ratovanja. Također, nalazimo i osmanski period Bosne, a u više imena iz tog perioda i dželata Bošnjaka Omer pašu Latasa. Kao i u ranijim rezultatima i ovdje imamo Čedomira Domuza koji je bez ikakve sumnje bosanski patriota, ali ne pripada kulturno – identitetskom krugu Bošnjaka.

Rezultati ponovo pokazuju zbunjenost u klasificiranju doprinosa i karaktera pojedinih ličnosti iz bogate bosanskohercegovačke historije i istaknutih Bošnjaka koji mogu biti uzor mnogim generacijama Bošnjaka koje tek dolaze ukoliko se dovoljno i usmjereno iskomuniciraju.

Jedina žena koju ispitanici navode kao vojnu ličnost je Fadila Odžaković Žuta. Vrlo je zanimljivo da u vojnim ličnostima ispitanici prepoznaju ženu, dok nijednu ženu ne prepoznaju kao političku ili vjerski istaknutu ličnost.

Bez odgovora su 29 ispitanika, 5 sa odgovorom „ne znam“, 1 sa odgovorom „Svi šehidi prethodnog rata“, 1 sa odgovorom „više njih“ i 1 sa odgovorom „Ima dosta vojnih ličnosti“.

Najznačajnije sportske ličnosti za Bošnjake

U sve 4 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Edin Džeko	38	13	17	8	76
2. Amel Tuka	29	10	9	7	55
3. Mirza Delibašić Kindže	26	4	6	3	39
4. Safet Sušić	17	2	3	2	24
5. Miralem Pjanić	3	3	2	3	11
6. Asim Ferhatović Hase	2	2	3	2	9
7. Jusuf Nurkić	4	1	1	2	8
8. Džanan Musa	1	2	1	1	5

Tabela 55 Najznačajnije sportske ličnosti za Bošnjake u sve četiri generacije

Rezultati tabele 55 pokazuju da je Edin Džeko po broju ukupnih glasova u ukupnom poretku svih heroja koje su ispitanici naveli odmah iza Alije Izetbegovića koji je dobio 68,34% glasova od ukupnog broja ispitanika, a Edin Džeko je dobio 54,67% glasova od ukupnog broja ispitanika. Važno je istaći da rezultati u sportu pokazuju i kontinuirano njegovanje sportista koji više nisu među živima kao što je Asim Ferhatović Hase, preminuo 1987. godine i Mirza Delibašić Kindže koji je preminuo 2001. godine.

U 3 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Razija Mujanović	10	3	3		16
2. Mirza Teletović	1		3	1	5
3. Larisa Cerić	2	1		1	4

Tabela 56 Najznačajnije sportske ličnosti za Bošnjake u tri generacije

Rezultati tabele 56 pokazuju da ispitanici prepoznaju i dvije žene u svijetu istaknutih bošnjačkih sportistkinja i to Raziju Mujanović koja se gubi u izboru najmlađe generacije i Larisu Cerić.

U 2 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Ivica Osim	4			1	5

2. Adnan Ćatić	1	1			2
3. Amel Mekić	1	1			2
4. Vahid Halilhodžić	1		1		2

Tabela 57 Najznačajnije sportske ličnosti za Bošnjake u dvije generacije

Tabela 57 pokazuje da se ispitanici opet odlučuju za ličnosti koje ne pripadaju kulturno-identitetskom krugu Bošnjaka.

U 1 generaciji	Imena i prezimena
Do 1981.	M. Baždarević, Benjamin Burić, Fazlagić, Nudžejma Softić , Hasan Salihamidžić, Zlatan Saračević, Dževad Poturak, Muzaferija , Mirsad Jahović, Sjedeća odbojka, Marković
1982.-1987.	Amar Osim, Terzić, Međedović, Ljajić
1988.-1998.	Vedad Ibišević, Hamza Alić, Novak Đoković, Amina Kajtaz , Damir Džumhur, Indira Kaljo , Zlatan Ibrahimović, Rafael Nadal, Maria Sharapova , Tito
1999.-2003.	Muhammed Ali

Tabela 58 Najznačajnije sportske ličnosti kod Bošnjaka u jednoj generaciji

Rezultati tabele 58 pokazuju da ispitanici ponovo odabiru ličnosti koje ne pripadaju kulturnom identitetu Bošnjaka, kao što su Novak Đoković, Rafael Nadal, Maria Sharapova i Muhammed Ali.

Kao istaknute bošnjačke sportistkinje ispitanici ističu osim Razije Mujanović i Larise Cerić još i Nudžejmu Softić, Aminu Kajtaz, Elvedinu Muzaferiju i Indiru Kaljo.

Rezultati pokazuju da su ispitanici imali najmanju disperziju po pitanju najznačajnijih sportskih ličnosti uzevši u obzir sve ličnosti koje su nabrojali i sjedeću odbojku, u odnosu na sve druge ispitivane heroje ovom anketom, njih tačno 41. Takav nalaz ukazuje da su heroji iz oblasti sporta najbolje definirani u kulturnom identitetu Bošnjaka na ovom uzorku ispitanika.

Bez odgovora 23 ispitanika, 1 odgovor „Nema ih“, 2 odgovora „Ne znam“ i 1 odgovor „ne mogu trenutno da se sjetim.“

Najznačajniji bošnjački književnici

U sve 4 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Mehmed Meša Selimović	23	9	13	7	52
2. Mehmedalija Mak Dizdar	22	10	10	6	48
3. Abdulah Sidran	14	4	10	5	33
4. Musa Ćazim Ćatić	17	4	7	3	31
5. Safvet beg Bašagić	17	6	4	4	31
6. Nedžad Ibrišimović	11	2	4	3	20
7. Skender Kulenović	10	2	1	2	15
8. Dževad Karahasan	8	1	5	1	15
9. Edhem Mulabdić	7	3	3	1	14
10. Mula Mustafa Bašeskija	7	2	3	1	13

11. Nura Bazdulj Hubijar	5	2	3	2	12
12. Enver Čolaković	7	2	1	1	11
13. Alija Nametak	6	1	2	1	10
14. Ivo Andrić	2	1	4	3	10
15. Derviš Sušić	3	1	3	2	9
16. Zuko Džumhur	2	1	1	1	5
17. Zija Dizdarević	1	1	1	1	4

Tabela 59 Najznačajniji bošnjački književnici u sve četiri kategorije

Rezultati tabele 59 pokazuju da se u sve 4 generacije ispitanika njeguje 16 bošnjačkih književnika i Ivo Andrić. Od svih odabranih imena jedino Dževad Karahasan nije obrađivan ni u jednom NPP-u ni u 1988., ni u 1994. ni u 1999., kao ni u 2004. godini u nastavi bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi. U sva četiri NPP-a su obrađivana djela Selimovića, Dizdara, Kulenovića i Dizdarevića. U NPP-ima u 1994. i 2004. godini su obrađivana djela Sidrana, Nametka, Džumhura i Mulabdića. U NPP-ima u 1994., 1999. i 2004. godini su obrađivana djela Ćatića, Bašeskije, Ibrišimovića i Čolakovića. U NPP-ima u 1999. i 2004. godini su obrađivana djela Nure Bazdulj Hubijar. Bašagićeva djela su obrađivana u NPP-ima iz 1994. i 1999. godine. Sušićeva djela su obrađivana u NPP-ima u 1988., 1994. i 2004. godini. Andrićeva djela su obrađivana u NPP-ima iz 1988., 1994. i 2004. godine.

U 3 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Alija Isaković	13	2		1	16
2. Ćamil Sijarić	2	1	2		5
3. Umihana Čuvidina	3	1		1	5

Tabela 60 Najznačajniji bošnjački književnici u tri generacije

Rezultati tabele 60 pokazuju da se ispitanici odlučuju za autore čija djela su obrađivana u NPP-ima. Djela Alije Isakovića su obrađivana u NPP-ima iz 1994., 1999. i 2004. godine. Djela Sijarića su obrađivana u sva 4 NPP-a, dok je pjesma Umihane Čuvidine obrađivana samo u NPP-u iz 1994. godine.

U 2 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Alija Izetbegović	4		2		6
2. Hamza Humo	2	3			5
3. Isak Samokovlija	1	2			3
4. Halid Kadrić	1			1	2
5. Mustafa Busuladžić	1		1		2
6. Enes Duraković	1		1		2
7. Džemaludin Latić	1	1			2
8. Hadžem Hajdarević	1	1			2
9. Evlija Čelebija		1	1		2

10. Bisera Alikadić		1	1		2
11. Osman Nuri Hadžić		1	1		2

Tabela 61 Najznačajniji bošnjački književnici u dvije generacije

Tabela 61 pokazuje da su ispitanici birali književnike koji nisu obrađivani niti u jednom NPP-u i to Aliju Izetbegovića, Mustafu Busuladžića, Enesa Durakovića, Hadžema Hajdarevića i Osmana Nuri Hadžića, dok su djela ostalih biranih autora bila zastupljena NPP-ima različitom učestalosti, kao i Isak Samokovlija koji ne pripada kulturno-identitetskom krugu Bošnjaka.

U 1 generaciji	Imena i prezimena
Do 1981.	Enes Karić, Ahmet Hromadžić, Hasan Kaimija, Nasiha Kapidžić Hadžić , Amila Kahrović Posavljak , Alija Hasagić Dubočanin, Munib Maglajlić, Mensur Gavrankapetanović, Mensur Brdar, Muhamed Filipović, Aleksa Šantić, Enver Kazaz, Abdurezak Hifzi Bjelevac, Nerkez Smailagić, Semezdin Mehmedinović, Damir Ovčina, Hasan Kafija Pruščak, Mehmed Handžić, Neda , Ahmed Muradbegović, Mejlija Guranija, Ismet Bekrić
1982.-1987.	Melika Salihbeg Bosnawi , Zehra , Enes, Nikšić
1988.-1998.	Abdul Vehab Ilhamija, Tito, Isnam Taljić, Rešad Kadić
1999.-2003.	Zijad Ključanin

Tabela 62 Najznačajniji bošnjački književnici u jednoj generaciji

U tabeli 62 su navedeni bošnjački autori koje su ispitanici odabirali u jednoj generaciji. Od svih navedenih autora u NPP-ima, različitom zastupljenosti, su se obrađivala djela Ahmeta Hromadžića, Nasihe Kapidžić-Hadžić, Alije Hasagića Dubočanina, Ismeta Bekrića i Abdulvehaba Ilhamije. Od navedenih autora koji ne pripadaju bošnjačkom kulturno-identitetskom krugu obrađivani su dijelovi govora Josipa Broza Tita i djela Alekse Šantića. Svi ostali autori koje su ispitanici naveli nisu obrađivani u NPP-ima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine.

Analizirajući navedene rezultate ispitivanog uzorka Bošnjaka vidimo da se u više generacija u kontinuumu održavaju autori koji su zastupljeni u NPP-ima u osnovnoj školi u nastavi bosanskog jezika i književnosti, te možemo zaljučiti da je za održavanje i njegovanje heroja u oblasti književnosti u kulturnom identitetu Bošnjaka bitno da se ti autori izučavaju u nastavnim programima. Također, ne treba zanemariti ni vrstu sadržaja u djelima, jer kako rezultati pokazuju lirika Nasihe Kapidžić-Hadžić, bez obzira na frekvenciju obrađivanja njenih djela ne ostavlja dugoročan trag na generacije.

Istaknute bošnjačke književnice za ispitivani uzorak su: Nura Bazdulj Hubijar, Umihana Čuvidina, Bisera Alikadić, Nasiha Kapidžić-Hadžić, Amira Kahrović Posavljak, Meliha Salihbeg Bosnawi i Zehra kojoj ispitanik, nažalost, nije upisao prezime.

Bez odgovora 26 ispitanika, 1 odgovor „Ovo je vrlo subjektivno“, 1 odgovor „Već sam“ i 4 odgovora „ne znam“.

Najznačajnijih bošnjačka književna djela

U sve 4 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Tvrđava (Selimović)	19	9	11	7	46
2. Derviš i smrt (Selimović)	20	7	10	4	41
3. Kameni spavač (Dizdar)	20	5	6	4	35
4. Legenda o Ali paši (Čolaković)	13	6	3	3	25
5. Zeleno busenje (Mulabdić)	12	4	5	3	24
6. Na drini ćuprija (Andrić)	7	1	5	2	15
7. Ponornica (Kulenović)	5	2	1	1	9
8. Hasanaginica (narodno stvar.)	4	2	1	1	8
9. Prokleta avlija (Andrić)	2	2	1	2	7
10. Modra rijeka (Dizdar)	3	1	1	1	6

Tabela 63 Najznačajnija bošnjačka književna djela u sve četiri generacije

Rezultati tabele 63 pokazuju da su ispitanici u sve 4 generacije birali djela autora koje tretiraju nastavni programi bosanskog jezika u osnovnoj školi. Također, među bošnjačkim književnim djelima nalazimo Ivu Andrića koji ne pripada kulturno-identitetskom krugu Bošnjaka.

U 3 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Pobune (Sušić)	2		2	2	6
2. Ugursuz (Ibrišimović)	3	1		1	5
3. Putopisi (Čelebija)		2	1	2	5
4. Istočni divan (Karahasan)	2		1	1	4

Tabela 64 Najznačajnija bošnjačka književna djela u tri generacije

Rezultati u tabeli 64 pokazuju da su ispitanici većinom birali djela autora koja su zastupljena u nekom od nastavnih programa bosanskog jezika i književnosti, a jedno djelo je autora Dževada Karahasana koji nije zastupljen u NPP-ima iz 1988., 1994. 1999. i 2004. godine.

U 2 generacije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.	Ukupno
1. Vječnik (Ibrišimović)	5		1		6
2. Minka (Bjelevac)	3	3			6
3. Narodno blago (Ljubušak)	3	1			4
4. Sarajevska zbirka (Sidran)	1	3			4
5. Grozdanin Kikot (Humo)	3	1			4
6. Ilhamijin put u smrt (Kadić)	1		2		3
7. Islam između istoka i zapada (Izetbegović)	2		1		3
8. Islamska deklaracija	1		2		3

(Izetbegović)					
9. Za obraz (Nametak)		1	1		2
10. Ljetopis (Bašeskija)		1	1		2
11. Otac na službenom putu (film, scenario: Sidran)	1		1		2
12. Uhode (Sušić)	1	1			2

Tabela 65 Najznačajnija djela bošnjačkih književnika zastupljena u dvije generacije

Rezultati u tabeli 65 pokazuju da je ispitanici u dvije generacije biraju veći broj djela autora koji nisu zastupljeni u NPP-ima i to 4 djela, od kojih su dva političke i filozofske naravi, a „Otac na službenom putu“ je film čiji je senarista Abdulah Sidran, što opet ukazuje na svojevrsnu zbnunjenost u uočavanju razlike između autora i vrste djela koju je kreirao.

U 1 generaciji	Imena i prezimena
Do 1981.	Bihorci, Otkup sirove kože, Duga svitanja, Kultura Bošnjaka – Balić, Knjiga vrtova, Ruža, Boje višnje, Smrtova djeca, Djelidba, Pjesme divljih ptica, Crni tulipan, Šta pepeo priča, Nevakat, Tišine, Kože, Srebrena česma, Srebrenički inferno, Provincija u pozadini, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Zapis o zemlji, Bosanski pravopis, Sabrana djela A.Muratbegovica, Biserje, Kad sam bio hodža, Knjiga o Uni, Dobar, Bosna i rijeka, Na obali Bosne, Moj bijeg u slobodu, Ko je ko u Bošnjaka, Mladi mjesec će ponovo sjati, Književnost genocid, Znakovi pored puta, Ženidba Smailagić Mehe, Majka Bošnjakinja, Nad mrtvm majkom svojom
1982.-1987.	Putopisi Evlije Čelebije, U vaktu i zemanu, Gazi Husrev beg, Ajvaz dedin san
1988.-1998.	Tamnica, I ja sam iz Srebrenice, Hodoljublja, Ep o Bosni, Moj put u slobodu, Hadžijin mač, Sarajevski tabut, Nekrolog jednoj čaršiji, Mladi muslimani, Crna duša, Miris kiše na Balkanu
1999.-2003.	Bašeskijin posljednji zapis, Sarajevski Marlboro, Travnička hronika, Jama, Samo još kosovi zvižduću, Licem u lice

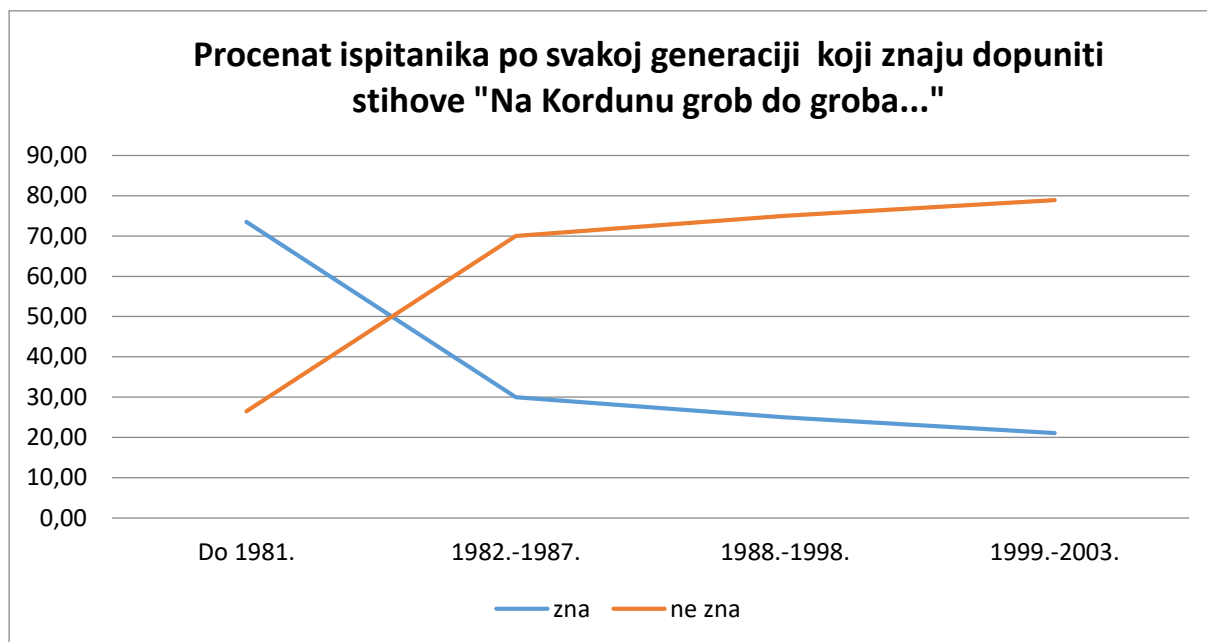
Tabela 66 Najznačanija djela bošnjačkih autora u jednoj generaciji

Rezultati u tabeli 66 pokazuju istu zbnunjenost koja je karakteristika ispitanog uzorka od 139 Bošnjaka, te u rezultatima nalazimo naslove koji uopće ne spadaju u kategoriju književnih djela kao što su „Pravopis bosanskog jezika“ ili „Ko je ko u Bošnjaka“, a nalazimo i djela autora koji ne pripadaju kulturno - identitetskom krugu Bošnjaka kao što je „Jama“ Ivana Gorana Kovačića ili „Miris kiše na Balkanu“ Gordane Kuić. A s druge strane, djela od izuzetnog značaja za Bošnjake kao što je „Ženidba Smailagić Mehe“ autora Avde Međedovića samo kod dva ispitanika rođena do 1981. godine ili „Majka Bošnjakinja“ autora Hajdara Hulusije koju je naveo samo jedan ispitanik rođen do 1981. godine.

Analizom rezultata ankete ustanovljeno je da ispitivani uzorak Bošnjaka kao najvažnija bošnjača književna djela u generacijskom kontinuumu češće bira djela autora koji su zastupljeni, različitom učestalosti, u nastavnim programima bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi, ne zanemarujući činjenicu da se repertoar odabranih djela znanto proširuje u odnosu na školski.

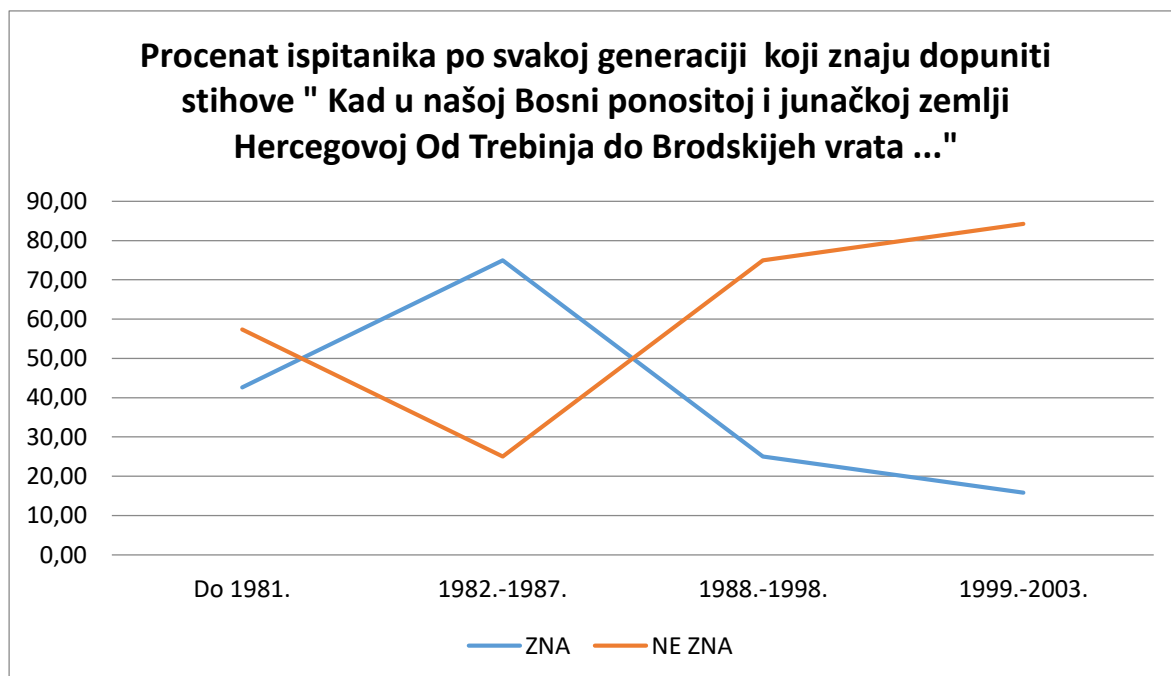
Bez dgovora 23 ispitanika i 3 odgovora „ne znam“.

Dopunite ukoliko znate ostatak stiha: „Na Kordunu ...“

Grafikon 45 Procenat ispitanika po svakoj generaciji koji znaju dopuniti stihove "Na Kordunu..."

Grafikon 45 jasno pokazuje da u ispitivanom uzorku Bošnjaka generacija rođena do 1981. godine koja se školovala po NPP-u iz 1988. godine u vrlo visokom procentu preko 70% zna stihove pjesme „Na Kordunu grob do groba“ koja nosi propagandno-ideološku poruku stradanja Srba. Kod mlađih generacija taj trend opada, ali još uvijek ne silazi ispod 21 % ispitanika ovog uzorka.

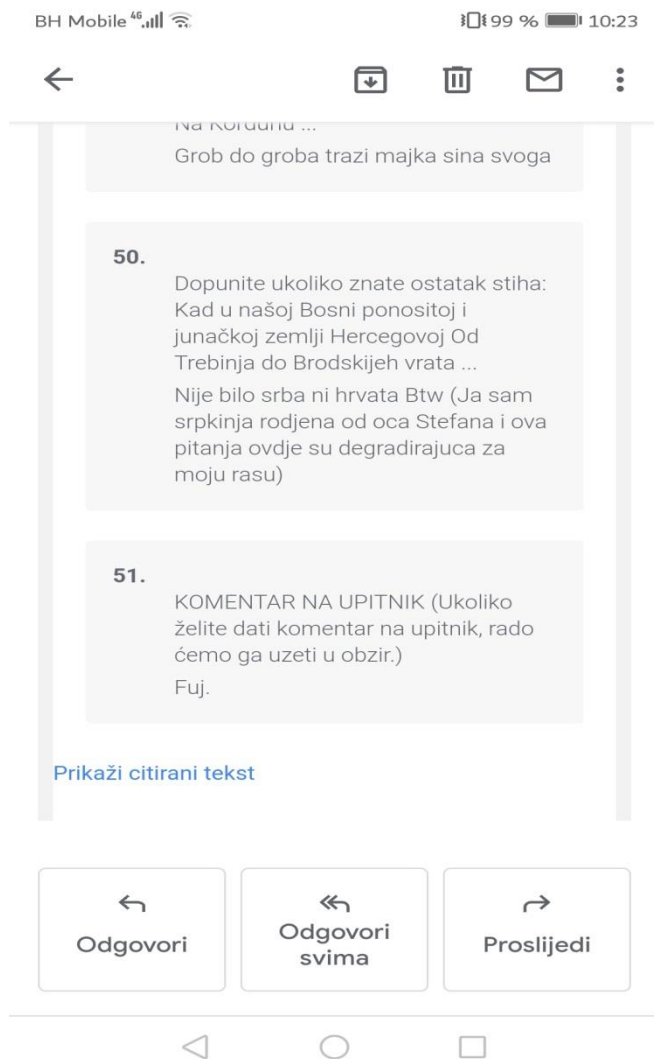

Grafikon 46 pokazuje da ispitanici u procentu preko 70% koji su se školovali po NPP-u iz 1994. godine znaju dopuniti stihove pjesme „Bošnjače“ koja sadrži probošnjačku poruku, dok je u narednim generacijama je krivulja pada znanja stihova oštija nego za prethodnu pjesmu, te u najmlađoj generaciji silazi na 15,79%, što je niže nego za pjesmu „Na Kordunu“.

2.6. Komentari na anketu

Ispitanici su ostavili 28 pozitivnih komentara i 10 negativnih komentara. Nekoliko pozitivnih komentara koji su bitni za ovo istraživanje se odnosilo na obrazovanje: „Tek sad vidim koliko ne znam.“, „Izuzetno mi se svidio upitnik iako nisam imao odgovor na sva pitanja, što smatram vlastitim porazom i gubitkom, ali krivica pripada i obrazovnom sistemu koji vrlo malo, skoro pa nikako ne obraća pažnju na ove veoma bitne teme našeg naroda. Ko su ljudi koji su se izborili da budemo ovo što jesmo danas?“, „Možda će nekome trebati neko predznanje za popunjavanje“, „Smatram da smo vrlo malo upoznati sa svojim identitetom i da se više kroz obrazovne programe mora posvetiti pažnje očuvanju kulturnog identiteta Bošnjaka.“ Ispitanici jasno ukazuju na potrebu jačanja uloge obrazovnih institucija u očuvanju kulturnog identiteta Bošnjaka.

Od negativnih komentara izdvojit ćemo dva, jedan je ostavljen u odgovoru na pitanje pa ga donosimo u screen shotu:

Ilustracija 2 Screen shot odgovora ispitanika

Drugi komentar glasi „Osoba koja je pravila ovu anketu je ili imala lobotomiju ili joj je potrebna lobotomija“.

Ova dva komentara pokazuju da se Bošnjake opstruira kad govore i istražuju o vlastitom kulturnom identitetu i prijeti im se, vrlo otvoreno, lobotomijom za sprovođenje online ankete u cilju naučnog istraživanja.

Definicija govora mržnje prema Preporuci br.20 od 20.10.1997. Komiteta ministara državama članicama Vijeća Evrope obuhvata „sve oblike izražavanja koji šire, potiču, promiču ili opravdavaju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam ili druge oblike mržnje utemeljene na netoleranciji, uključujući: netoleranciju izraženu nacionalizmom i etnocentrizmom,

diskriminaciju i mržnju prema manjinama, migrantima i ljudima migranstkog porijekla.“¹²⁸ Po komentaru koji je dat u ilustraciji 1 Bošnjaci se optužuju za degradiranje Srba čak i onda kada istražuju o samima sebi. Ovakav komentar možemo samo nazvati ugrožavanjem slobode govora Bošnjaka.

2.7.Rezime drugog dijela

Budući da je kulturni identitet složen konstrukt i da smo ga u ovom radu posmatrali kroz četiri kategorije, šestu hipotezu koja glasi: *Današnji Bošnjaci imaju identičnu percepciju svog kulturnog identiteta bez obzira po kom nastavnom programu su se obrazovali*, ćemo posmatrati kroz svaku od tih kategorija.

U domenu vrijednosti rezultati anketnog upitnika su pokazali da ispitanici iz sve 4 generacije od 13 ponuđenih pitanja imaju isti stav u slučaju 11 pitanja, odnosno 84,61 %, svejedno da li su na pitanja odgovarali potvrdno ili negativno. U svega dva pitanja se pojavljuje značajna disperzija u stavovima (pitanje u pogledu rodoljublja prema BiH i pitanje tolerancije. To ukazuje da *u pogledu vrijednosti današnji Bošnjaci imaju vrlo sličnu pecepciju svog kulturnog identiteta*.

Rezultati istraživanja o ritualima/običajima kod ispitanika sve četiri generacije također ukazuju na visok stepen slaganja od 72,37 % u pogledu ritala po ponuđenim kategorijama, što se vidi iz sljedeće tabele 67.

Podudarnosti u zastupljenosti ispitivanih rituala u sve četiri generacije	%
1. Hedija	83,45
2. Kahva	67,62
3. Alkohol	62,58
4. Seks	62,58
5. Vjerovanje u Allaha dž.š.	95,68
6. Namaz	78,42
7. Post	97,12
8. Vitre	97,12
9. Zekat	83,45

¹²⁸ Jeleč, Nihada (prir.) 2015, Međunarodni propisi i propisi Bosne i hercegovine o slobodi izražavanja i zabrani govora mržnje na internetu, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, Sekretarijat, zajednička služba, Istraživački sektor, datum pristupa: 01.04.2021. <https://www.parlament.ba/Publication/Read/3931?title=medunarodni-propisi-i-propisi-bosne-i-hercegovine-o-slobodi-izrazavanja-i-zabrani-govora-mrznje-na-internetu-&pageId=0>.

10. Hadž	56,11
11. Vjerski Praznici	49,24
12. Ostali Datumi	47,75
13. Brak	59,71
Prosjek	72,37

Tabela 67 Generacijsko slaganje po pitanju rituala/običaja među ispitanicima

S obzirom da je u slučaju simbola korišteno rangiranje kao metod ispitivanja, rezultati su obrađeni statsitički mjerenjem korelacije u odgovorima ispitanika različitih generacija. Rezultati istraživanja su pokazali da u svim posmatranim kategorijama postoji izuzetno snažna korelacija u odgovorima ispitanika različitih generacija, što se vidi iz sljedećih tabela:

Rezultati korelacije u odgovorima o simbolima su predstavljeni tabelama 68, 69, 70, 71, 72, 73 i 74.

Politički simboli	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.
Do 1981.	1			
1982.-1987.	0,989438	1		
1988.-1998.	0,94618	0,929538	1	
1999.-2003.	0,974307	0,971939	0,879123	1

Tabela 68 Korelacija političkih simbola među generacijama

Vjerski simboli	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.
Do 1981.	1			
1982.-1987.	0,955849	1		
1988.-1998.	0,938337	0,943106	1	
1999.-2003.	0,970435	0,942093	0,899312	1

Tabela 69 Korelacija vjerskih simbola među generacijama

Simboli kulture	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.
Do 1981.	1			
1982.-1987.	0,924845	1		
1988.-1998.	0,82304	0,796395	1	
1999.-2003.	0,959724	0,905581	0,847119	1

Tabela 70 Korelacija simbola kulture među generacijama

Vjerske institucije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.
Do 1981.	1			
1982.-1987.	0,874804	1		
1988.-1998.	0,99023	0,883343	1	
1999.-2003.	0,908157	0,889142	0,860947	1

Tabela 71 Korelacija značajnosti vjerskih institucija među generacijama

Obrazovne institucije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.
-----------------------	----------	-------------	-------------	-------------

Do 1981.	1			
1982.-1987.	0,848106	1		
1988.-1998.	0,925233	0,727654	1	
1999.-2003.	0,686153	0,751557	0,763314	1

Tabela 72 Korelacija značajnosti obrazovnih institucija među generacijama

Institucije kulture	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.
Do 1981.	1			
1982.-1987.	0,992935	1		
1988.-1998.	0,973791	0,958325	1	
1999.-2003.	0,960593	0,928601	0,984322	1

Tabela 73 Korelacija značajnosti institucija kulture među generacijama

Akadske institucije	Do 1981.	1982.-1987.	1988.-1998.	1999.-2003.
Do 1981.	1			
1982.-1987.	1	1		
1988.-1998.	1	1	1	
1999.-2003.	1	1	1	1

Tabela 74 Korelacija značajnosti akademskih institucija među generacijama

U pogledu heroja rezultati istraživanja pokazuju najmanje slaganje od svega 12,47 % u pogledu bošnjačkih heroja iz raznih oblasti što se vidi iz tabele 75, te je podudarno i sa kvalitativnom analizom o herojima gdje se uočava velika disperzija i zbunjenost oko uloga i doprinosa pojedinih ljudi.

Zastupljenost heroja u sve četiri generacije	Ukupan broj prepoznatih heroja	Broj identičnih heroja u sve 4 generacije	% slaganja u sve 4 generacije
Književnici	64	17	26,56
Sportske ličnosti	41	8	19,51
Vojne ličnosti	47	7	14,89
Književna djela	84	10	11,9
Ličnosti iz oblasti umetnosti	70	8	11,42
Vjerske ličnosti	72	7	9,72
Ličnosti iz oblasti kulture	84	8	9,53
Političke ličnosti do 1945.	79	7	8,86
Političke ličnosti od 1945.-2021	56	4	7,14
Akadske ličnosti	89	4	4,94
Prosjek			12,47

Tabela 75 Slaganje po pitanju heroja među generacijama

Na taj način predstavljeni rezultati za pothipotezu 6: *Današnji Bošnjaci imaju identičnu percepciju svog kulturnog identiteta bez obzira po kom nastavnom programu su se obrazovali*, pokazuju da je podhipoteza **djelimično potvrđena**, a samim time i drugi dio generalne hipoteze. Utvrđen je visok stepen slaganja u pogledu vrijednosti, rituala/običaja i simbola kod ispitanika

sve četiri generacije. Najmanje slaganje u odgovorima ispitanika je utvrđeno u pogledu heroja, što se jasno vidi iz predstavljenih rezultata.

3. Predikcije budućih tokova u razvoju kulturnog identiteta Bošnjaka

Uvijek je nezahvalno govoriti o budućim tokovima, posebno u vremenu fluidnih informacija i brzih životnih tokova, kada se postavlja pitanje da li je čovjek dobio „Pirovu pobjedu“ nad informacijom i koliko vrijedi zapamćivanje koje je u dosadašnjoj ljudskoj historiji bilo okosnica napretka, kada se današnje zapamćivanje svodi na pamćenje gdje pronaći informaciju. Bez pounutrenih informacija nema ni pounutrenih procesa koje uvezuju infoormaciju i stvaraju mišljenje, kulturu, duhovnu materiju koja čovjeka razlikuje od stvari. Značajnost borbe za opstankom kulturnog identiteta u vremenima tehnizacije je borba da se čovjek ne postvari.

Bošnjaci danas vode borbu za opstanakna dva fronta, oba podjednako opasna, oba urušavaju integritet čovjeka. Na jednom frontu su komšije, a na drugom globalizacija. Iz analize nastavnih programa evidentno je da NPP iz 2004. godine u njegovanju simbola, heroja i adeta Bošnjaka ima tendenciju pada. Također, evidentna je tendencija smanjenja broja bošnjačkih autora, dok je broj srpskih autora u porastu, te je i broj tekstova koji negativno tretiraju bošnjački kulturni identitet u porastu dok, istovremeno rezultati pokazuju lagani pad afirmativnih tekstova i bošnjačkih i ostalih autora koji se nalaze u zakonskoj obavezi izučavanja novim generacijama.

Komparirajući rezultate dobivene analizom NPP-a sa trenutnim stanjem stavova 139 ispitanika Bošnjaka naziru se promjene kod najmlađe posmatrane generacije. To je posebno vidno u osjećaju rodoljublja prema bivšoj SFRJ u kojoj je disperzija izražena i to kod generacije koja niti je živjela u tom periodu niti ga može pamtititi. Svijetla tačka je činjenica da najmlađa generacija vidi cjelokupni obrazovni sistem kao jako bitnu obrazovnu instituciju za njegovanje kulturnog identiteta Bošnjaka, te to ukazuje da izmjene u nastavnim programima mogu doprinijeti gradnji i održavanju kulturnog identiteta. Najveći poraz obrazovnog sistema kako institucionalnog tako i vaninstitucionalnog u kojem mediji igraju nesumnjivo značajnu ulogu se ogleda u općoj zbunjenosti ispitanika po pitanju heroja. Jedino sportski heroji imaju zavidan nivo njegovanja, dok su uloge, doprinosi, funkcije i značaj na drugim poljima u velikoj mjeri izostali.

Utjecaj globalizacije koja nosi difuziju novih trendova koji se lahko i brzo prenose pomoću sveopće informatizacije komunikacija teško da ijedno društvo i ijedna kultura mogu izbjeći. Poplava sadržaja niskog ukusa uvlači se u pore svakog polja kulturnog identiteta, pa danas svjedočimo pojavi „turbo šunda“ na kojem odrastaju nove generacije. Mediji se prodaju za politički šund gurajući javnost u sinonimiju politike i show programa nastalih na ličnosti političara. Stvarni heroji i njihova uloga i značaj se mijenjaju „muzičkim šundom“ neukusa koji stvara sliku različitih vrsta sloboda u kojima čovjek postaje rob svojih nagona.¹²⁹ Uzori omladine su elitne prostitutke poput Kim Kardashian. Od domaćih influensera Hana Hadžiavdagić-Tabaković visoko kotira na društvenim mrežama provokativnim slikama polugolog tijela, a Sabrina Tubić postovima koje bismo jednim imenom mogli nazvati „make-up for whores“. Medijski portali postaju telali crne hronike.¹³⁰ Globalni trendovi agresivno nameću jeftine sadržaje i samim time i jeftine vrijednosti koje očito nemaju za cilj oplemenjivanje, već degradaciju čovjeka koja je uprizorena lijepim. Habermas vrlo jasno poentira svrhu kulture „Narod se uzdiže ka kulturi, a sama kultura se ne spušta na nivo masa.“ (Habermas, 1969: 209), koja je danas zanemarena. U obrazovanju, posebno sa uvođenjem online nastave¹³¹ dolazi do fenomena spuštanja kriterija, dok bi zapravo trebalo biti obratno. Učenici se uzdižu ka znanju, a samo znanje se ne spušta na nivo učenika, inače obrazovanje gubi svaku svrhu i smisao. Na polju borbe sa kulturnim urušavanjem globalnim trendovima ispitanici ukazuju na svjetlu tačku, na trag koji je moguće utrati i čuvati. Naime, bez obzira na sveopću zasićenost kičem i šundom u sferi muzike i digitalno sabijenim zvukovima koji su svakodnevnica, ispitanici ih još uvijek ne prepoznaju kao svoje muzičke heroje, te u rezultatima nalazimo izvođače sevdalinki i vrijednosti stvarnog umijeća pjevanja prirodnim, ljudskim glasom.

Održavanje vrijednosti i kulturnog kvaliteta je zahtjevan društveni zadatak 21. stoljeća, ali nije nemoguć. Njegovanje kulturnog identiteta Bošnjaka u smislu zadržavanja univerzalnih ljudskih

¹²⁹ Za ilustraciju „muzičkog šunda“ navest ćemo samo nekoliko poruka tekstova pjesama kojima su mladi ljudi svakodnevno izloženi: Mc Stojan „sjedi mi na kamenog dok si mlada da te golu snimam kamerom“, Senidah „zato vozi moje telo, moje telo.“, Jala Brat „Tjelom lavice druge tonu u farsu, na lošem glasu, dominiraš ko soprano.“ itd

¹³⁰ Naslovi sa portala klix.ba na dan 03.04.2021. „U Kantonu Sarajevo 163 novozaraženih, 13 osoba preminulo“, „Rusi tvrde da njihova vakcina protiv korone ima najblaže nus pojave“, „Komšija tužio Nurkića zbog bacanja smeža preko ograde na njegovo imanje“, „Nesreća u sarajevskom naselju Saraje-polje, sudarili se Golf i kamion“, „U Sarajevu opljačkane dvije benzinske pumpe“ i sl., na dan 03.04.2021. portal avaz.ba „Migrantski centar u Blažuju potencijalna je ekološka i COVI...“, „U KCUS-u 55 oboljelih od korone u kritičnom stanju, preminulo 15 osoba“, „U deset dana od korone preminula braća iz Goražda“, „Dvojica razbojnika opljačkala benzinsku pumpu Hifa“ i sl.

¹³¹ Izvor: Agencije 2021, UNESCO upozorava na generacijsku katastrofu zbog zatvaranja škola, Aljazeera, datum pristupa: 02.04.2021. <<https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/3/27/covid-19-unesco-upozorava-na-generacijsku-katastrofu-zbog-zatvaranja-skola/>>.

vrijednosti i onih istančanih vrijednosti koje su do sada prenošene s generacije na generaciju zahtjeva rad na više otvorenih frontova. Jedan je sistemski i institucionalni koji je nezaobilazan i u kojem su nužne promjene na daleko višem nivou svjesnosti u smislu korekcije nastavnog plana i programa, jedan je medijski koji podrazumijeva sve vrste medija i proizvodnju sadržaja za visoki ukus, te postavljanje ovakvih sadržaja u prioritetima medijskih agendi, treći, kao poseban front“ su društvene mreže i popularizacija sadržaja visokog ukusa koja zahtjeva dodatak modernog štira dobrim i pohvalnim sadržajima tradicije, četvrti je podizanje kulture čitanja i produkcija zanimljivih i uzbudljivih književnih sadržaja koji obrađuju oblasti kulturnog identiteta Bošnjaka, i peto je lični primjer i to je obično najteži dio.

Ubazani tokovi današnjice nameću izmjenu načina prezentiranja kulturnih sadržaja koje negujemo, ali to ni u kojem slučaju ne znači da sadržaje treba osiromašiti. Neophodno je jasno razlikovati načine prezentacije sadržaja od samog sadržaja da bi se postigli efekti održanja vrijednosti, simbola, adeta i heroja koji su nosioci kulturnog identiteta. Kultura ne smije biti dosadna novim generacijama koje odlikuje brzina i disperzirana pažnja. Izazov budućih tokova u održanju kulturnog identiteta Bošnjaka, koji je neophodan za očuvanje golog života među komšijskim aspiracijama za uništenjem, će biti u modernizaciji načina prezentacije sadržaja kulture koji su prihvatljivi novim generacijama.

V ZAKLJUČCI I PREPORUKE

1. Ovo istraživanje nedvosmisleno potvrđuje da sadržaji tekstova u nastavi bosanskog jezika i književnosti posebno od posljednje reforme 2004. godine urušavaju kulturni identitet Bošnjaka i time krše Konvenciju o pravima djeteta iz 1989. godine koja članom 29. stav (1) tačkom (c) propisuje obavezu usmjeravanja obrazovanja djeteta prema „Razvoju poštovanja prema roditeljima djeteta, djetetovom kulturnom identitetu, jeziku i vrijednostima, prema nacionalnim vrijednostima zemlje u kojoj dijete živi, zemlji iz koje može poticati, kao i prema civilizacijama drukčijim od njegove vlastite“. Ovakav nalaz dovodi u pitanje reformu nastavnih planova i programa koju provodi OSCE-a prevashodno zbog zaključka OSCE-a „...a nastava iz književnosti uglavnom se koristi za

jačanje nacionalne svijesti“¹³² s obzirom na činjenicu da ovakav stav OSCE-a nije istinit za Kanton Sarajevo, jer su u nastavi bosanskog jezika i književnosti zastupljeni sadržaji koji unižavaju Bošnjake umjesto da njeguju kulturni identitet Bošnjaka. Za ostale kantone bi trebalo uraditi dodatne analize nastavnih programa po kojima se Bošnjaci obrazuju.

2. Rezultati istraživanja pokazuju da je neophodno uraditi izmjenu nastavnih programa bosanskog jezika u cilju poštovanja prava djeteta na njegovanje vlastitog kulturnog identiteta, a ne njegovo urušavanje, što je ujedno i međunarodna obaveza Bosne i Hercegovine. Programi nametani sa strane koji urušavaju vlastiti narod i odvođe sa civilizacijskih tokova moraju biti preispitani, a ne prihvaćeni „zdravo za gotovo“. Svako učešće u kulturocidu je indirektno učešće u genocidu nad Bošnjacima. Tekstovi koji negativno tretiraju kulturni identitet Bošnjaka za cilj imaju asimilaciju Bošnjaka u druge kulture i odbacivanju vlastite kulture kao sramne, nepodesne, ponižavajuće i nedostojne čovjeka, premda je stvarna kultura Bošnjaka izuzetno bogata i utemeljena na univerzalnim ljudskim vrijednostima koje Bošnjaci praktično pokazuju živeći pored i sa svojim dželatima.
3. S obzirom na činjenicu da se Bošnjaci ne mogu osloniti na nastavni predmet Bosanskog jezika i književnosti u smislu njegovanja kulturnog-identiteta, a kako nalazi ankete provedene među 139 ispitanika, Bošnjaka, potvrđuju da su i sami svjesni toga, te su svjesni da ni predmet Historija ne ispunjava potrebne zahtjeve predviđene Konvencijom o pravima djeteta, dok je nastavni predmet Društvo/kultura/religija na posljednjem mjestu po ocjenama ispitanika po pitanju ispunjavanja međunarodnih obaveze njegovanja kulturnog identiteta Bošnjaka, te da nastavni predmet Islamska vjeronauka prepoznaju dominantno i kao predmet ne samo vjerske poduke, već i njegovanja bošnjačkog kulturnog identiteta, to podrazumijeva dvostruku odgovornost profesora Islamske vjeronauke u radu sa učenicima, jer su jedan od rijetkih stubova u bosanskohercegovačkom obrazovnom sistemu koji ispuanjava međunarodne obaveze o poštivanju Konvencije o pravima djeteta koje je Bosna i Hercegovina preuzela na sebe potpisivanjem Okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini.
4. Reforma nastavnog programa provedena 2004. godine donijela je de facto urušavanje osnovnih ljudskih prava Bošnjaka i prava njihove djece. Reformirani nastavni program bosanskog jezika i književnosti iz 2004. godine koji se provodi u Kantonu Sarajevo bilježi

¹³² Organisation for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Hercegovina, *Reforma nastavnih planova i programa*, datum pristupa: 04.04.2021. < <https://www.osce.org/files/f/documents/5/1/108121.pdf>>.

evidentan pad tretiranja osnovnih kulturno-identitetskih obilježja autohtonog i najbrojnijeg naroda u Bosni i Hercegovini i to ne samo izbacivanjem tekstova koji sadržajem njeguju kulturni identitet Bošnjaka, već i izborom sadržaja koji negativno tretiraju kulturni identitet Bošnjaka, te imaju tendenciju relativiziranja važnosti kulturnog opstanka Bošnjaka. Također, u NPP-u iz 2004. godine je evidentan porast broja srpskih autora i to biranjem tekstova koji ponižavaju Bošnjake. Nastavni program iz 2004. godine je dio kulturocida koji se opet vrši nad Bošnjacima. Prethodni kulturocid nad Bošnjacima je kulminirao u genocidu nad Bošnjacima.

5. Nastavni program iz 1988. godine je pokazao snagu propagandno-ideoloških poruka kojima su indoktrinirane generacije. Propagandno-ideološke poruke su evidentno dosegle i transgenerički karakter, jer su vidljive i kod najmlađih generacija koje u to vrijeme nisu bile rođene niti ga mogu pamti. Renesansa propagandno-ideoloških sadržaja bivše SFRJ danas nema za cilj osnivanje nametnute jugoslovenske nacije, već za cilj ima relativiziranje kulturnog identiteta Bošnjaka da smo svi isti. O različitosti svjedoči srebreničko mezarje, kamen koji govori, o genocidnom projektu Srba nad Bošnjacima. Ni u jednom trenutku se ne smije zaboraviti da su ti isti propagandno-ideološki sadržaji bivše SFRJ osim propartizanskih i projugoslovenskih bili i pročetnički i to direktno, konotativno i kontekstualno.
6. Sadržaji tekstova monstruoznih scena mučenja i ubijanja, onih istih scena kojima su Bošnjaci bili podvrgnuti u stvarnom životu u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992.-1995. godine su sastavni dio nastavnog programa u Republici Srpskoj, te je nužno da tim stručnjaka uradi istraživanje i provjeru utjecaja na psihičko zdravlje učenika koji u najosjetljivijem periodu odrastanja i formiranja ličnosti su izloženi ovakvim gnusnim opisima, posebno jer je u Republici Srpskoj zabilježen najveći broj samoubistava i to među pripadnicima vojske RS koji su učestvovali u istim takvim zločinima nad Bošnjacima.
7. Historijski posmatrano, a književnost to i potvrđuje, među Bošnjacima imaju tri struje koje ih razjedinjuju i stvaraju neslogu, što utječe na gubljenje snage i usmjerenosti i konitnuumske zbunjenosti oko kulturno-identiteta Bošnjaka. Jedna struja naginje ka Orijentu, zakopana u tradicionalno i slijepa za nove trendove. Druga struja naginje ka Okcidentu, uzimajući sve zapadno kao ispravno bez ikakvog filtera i selekcije, zanemarujući i ukidajući dobre prakse vlastite kulture i tradicije koje mogu jedino biti

primjer na kojem treba graditi nove nadnacionalne, civilizacijske tokove. I treća struja, „ilirski“ koja se vodi zdravim razumom i kritikuje kako kod sebe tako i kod drugih sve što nije dobro, ali isto tako i kod drugih, koja zadržava dobre elemente tradicije i preuzima nove tokove koji su pohvalni, ali ne po svaku cijenu. Ilirski struja među Bošnjacima ima kvalitet kritičkog mišljenja koji je zapravo mahana za nametnute trendove, ali je temelj opstanka zdravog i razumnog čovjeka.

8. Gradnja kulturnog identiteta Bošnjaka i njegovo održavanje u skladu sa zahtjevima modernog društva je društvena odgovornost i politike i institucija, posebno obrazovnog sistema i medija. S obzirom na činjenicu da među ispitanicima postoji u najmlađoj generaciji najviše odstupanja ovom problemu je potrebno prići sistemski i krajnje ozbiljno. Najmlađe generacije pokazuju pad empatije prema roditeljima i starijim članovima zajednice, gostoljubivosti i toleranciji koje su iznimno velike vrijednosti i potrebno ih je njegovati i očuvati. S druge strane potrebno je korigovati tradicionalne vrijednosti koje nisu u duhu savremenog doba i koje je najmlađa generacija prepoznala kao prostor za korekciju, a podrazumijevaju izlazak iz sfere dominantno patrijarhalnih odnosa, podizanje ekološke svijesti, podizanje svijesti o važnosti obrazovanja, kao i o slobodi misli i govora.
9. Dominantno patrijarhalni odnosi su vidljivi ponajbolje u herojima koje su ispitanici birali u svim sferama kulturnog identiteta Bošnjaka. Iznimno mali broj žena je zastupljen među herojima Bošnjaka, i kako rezultati pokazuju dvije sfere koje trenutno prepoznaju veću aktivnost žena su akademska i muzička sfera. Težnju za izmjenom ovakvog odnosa su ispitanici prepoznali i iskazali u anketi, te u tom smjeru treba mijenjati zastarjele tradicijske odnose.
10. Rezultati istraživanja su pokazali da ispitanici pod pojmom „kulture“ podrazumijavaju najčešće filmsku umjetnost i književnost. S obzirom na to da kulturni identitet Bošnjaka obiluje različitom i vrlo bogatom ponudom kulturnih elemenata, pojam „kulture“ je neophodno proširiti. Novi zahtjevi u vremenu tehnizacije i ubranog životnog stila postavljaju visoke zahtjeve za prilagodbom kulturnih elemenata savremenom načinu življenja. Kultura ne smije biti dosadna, ali ne smije biti ni osiromašena. Kompromisno rješenje bi bilo u prilagodbi načina prezentacije kulturnih elemenata, a ne u osiromašenju sadržaja, odnosno promjena forme, a ne suštine.

11. Bošnjaci se velikom većinom izjašnjavaju kao pripadnici islamske vjeroispovijesti i jedan mali broj onih koji to nisu. U odnosu prema vjerskim obavezama koje proizlaze iz islama imaju prilično rastegnutu granicu između harama i halala, i to nije slučaj samo današnjih generacija, takve primjere imamo i u književnosti. Od islamskih običaja najmanja disperzija je prema davanju vitara i zekata, i postu mjeseca Ramazana različitom učestalosti. Najveće disperzije među ispitanicima su u propisima obavljanja namaza, hadža, seksualnih odnosa i konzumiranja alkohola. Najmlađa generacija iskazuje potrebu za traženjem uzora među Božjim poslanicima Muhammed, a.s., Isa a.s., Jusuf, a.s. ali i među ashabima Božjeg poslanika Muhammeda, a.s. Ispitanici nemaju značajnih razlika ni po pitanju obilježavanja vjerskih praznika među kojima su najistaknutiji Ramazanski i Kurban Bajram. Među društveno prihvatljivim i poželjnim aktivnostima su socijalizacija, često van kuće čak i u vremenima pandemije, dobar odnos prema domaćinima i obilježavanje značajnih historijskih datuma za Bosnu i Hercegovinu od kojih su dva državni praznici, Dan nezavisnosti i Dan državnosti Bosne i Hercegovine, te obilježavanje godišnjice genocida nad Bošnjacima počinjenog u Srebrenici. Po pitanju sklapanja braka većina Bošnjaka je stava da i općinski i šerijatski brak trebaju biti sklopljeni, ali je i velika disperzija prema nesklapanju braka, tako da se javljaju dvije krajnosti u stavovima o braku.
12. Osim obrazovnih institucija, institucije koje imaju veliku odgovornost prema u njegovanju kulturnog identiteta Bošnjaka koje su ispitanici prepoznali kao izuzetno značajne su Rijaset, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“ i Institut za jezik, te u nedostatku većeg broja institucija koje će njegovati kulturni identitet Bošnjaka uvažavajući i tradiciju i savremene tokove, teret odgovornosti je zapravo na četiri navedene institucije.
13. Rezultati ispitivanog uzorka Bošnjaka jasno pokazuju da se u više generacija u kontinuumu održavaju autori koji su zastupljeni u NPP-ima u osnovnoj školi u nastavi bosanskog jezika i književnosti, te možemo zaljučiti da je za održavanje i njegovanje heroja u oblasti književnosti u kulturnom identitetu Bošnjaka bitno da se ti autori izučavaju u nastavnim programima. Također, ne treba zanemariti ni vrstu sadržaja u djelima, jer kako rezultati pokazuju lirika Nasihe Kapidžić-Hadžić, bez obzira na frekvenciju obrađivanja njenih djela ne ostavlja dugoročan trag na generacije. Rezultati također pokazuju da ispitivani uzorak Bošnjaka kao najvažnija bošnjačka književna djela

u generacijskom kontinuumu češće bira djela autora koji su zastupljeni, različitom učestalosti, u nastavnim programima bosanskog jezika i književnosti u osnovnoj školi, ne zanemarujući činjenicu da se repertoar odabranih djela znatno proširuje u odnosu na školski.

14. Komentari na anketu pokazuju da je potrebno provoditi više sadržaja koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka i posebnu pažnju obratiti na obrazovni sistem i njegovu ulogu u njegovanju kulturnog identiteta. Također, u komentarima nalazimo da su ispitanici nezadovoljni vlastitim znanjem o postavljenim pitanjima. Ukoliko uz to uzmemo u obzir činjenicu da Bošnjaci imaju najbolje definirane sportske ličnosti koje se nikako ne obrađuju u analiziranim nastavnim sadržajima onda možemo zaključiti da je uloga medija izuzetno bitna u gradnji i njegovanju kulturnog identiteta Bošnjaka u funkciji cjeloživotnog obrazovanja. Ispitanici su ovu ulogu medija ocijenili najlošije. Potrebno je uspostaviti adekvatne medijske programe koji će promovirati i njegovati kulturni identitet Bošnjaka i time ispuniti svoju ulogu prema građanima.
15. Online anketa o Bošnjacima koja ničim ne ugrožava nikog drugog niti je predmet njenog istraživanja ijedan drugi kulturno-identitetski krug osim Bošnjaka, niti ispituje odnos Bošnjaka prema ijednom drugom narodu do prema samima sebi je ocijenjena kao degradirajuća za Srbe i praćena govorom mržnje. Ovakvi komentari jasno pokazuju da se Bošnjacima osporava osnovno ljudsko pravo, pravo na slobodu misli i govora.
16. Opsežnost istraživanja je zahtijevala uvid u 81 čitanku koje su bile u upotrebi tokom navedenih perioda, te uvid u još 220 izvora (različitih propisanih lektira, različitih djela navedenih autora, antologija, sabranih djela, izbora i zbirki), te 44 internet izvora u potrazi za svim zakonski propisanim tekstovima. Ni nakon uvida u 81 čitanku i 220 drugih izvora, te ličnih kontakata autora nije pronađeno ukupno 14 djela koja su propisana u sva četiri nastavna programa. Jedini udžbenik koji sadrži sve tekstove propisane NPP-om je udžbenik autorica Verlašević, Azra i Alić Vesna (2012): *Čitanka – udžbenik za 9. razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme Zenica i NAM Tuzla. Postavlja se pitanje svrsishodnosti udžbeničke politike.
17. Nakon uvida u književna djela bošnjačkih autora koja su propisana NPP-om iz 2004. godine postavlja se pitanje zašto je iz obrade izbačeno djelo „Ženidba Smailagić Mehe“, te zašto se Bošnjaci osiromašuju u sferi izučavanja vlastitog homerovskog pjevanja dok se cijeli svijet time bogati. Također, ovo razmatranje obuhvata i pitanja zastupljenosti

bošnjačkih autora koji su na književnu scenu stupili u novije vrijeme koji i temama i svojim životnim sudbinama zaslužuju biti dio institucionalnog obrazovanja kao što su Džemila Hanumica Zekić svojom poezijom i režimskom golgotom koju je živjela na vlastitoj koži ili Salih Strašević djelom koje njeguje historijske teme Bošnjaka „Prokletstvo kraljice Katarine“ koje u romanesknoj formi prolazi posljednje dane bosanskog kraljevstva.

18. Mnoge rasprave, analize i teorije pokušavaju definirati pojam „javnosti“ i „javnog mnjenja“, te nevidljive sile sa izuzetno moćnim utjecajem oko koje se vodi borba na više frontova iz više različitih interesa, te su u svrhu kontrole i upravljanja javnošću razvijene mnoge tehnike od reklame, preko propagande, skretanja fokusa do anesteziranja. Autokratska društva imaju zadatak kontrolisati djela, a demokratska imaju zadatak kontrolisati misli, prije nego uopće dođe do djela. U vremenu tehnizacije nalazimo se u fazi prelaska iz demokratskih sistema u netokratske kojima je cilj da „javnost“ bude konzument sveprisutnih informacija u tolikoj količini iz koje više ne može filtrirati one koje su za nju bitne, ili čak od životne važnosti. U takvim okolnostima nema potrebe za kontrolom misli, jer do misli ne može ni doći, važno je kontrolisati da infostaj nikad ne presuši. Takvo stanje ima funkciju anestezije zdravog ljudskog mozga. Međutim, ono ljudsko u čovjeku da se brine o sebi i svojim pokoljenjima je nepresušan izvor nade da je čovjek sposoban pobijediti čudovište koje je kreirao i preusmjeriti ga u koristan posao. Nastavni programi i obrazovanje djece su definitivno predmet onoga „što nas se tiče“, i to ne samo sad, tiče nas se iz prošlosti koja treba biti lekcija budućnosti. Pošto nas se tiče to nas obavezuje na rezonovanje i postaje obaveza svakog pojedinca. Pojedinaac ne može učiniti sam mnogo, ali javno mnjenje oko kojeg se toliko otimaju da ga onemogućće sve velike sile ima tu moć, moć promjene i preusmjeravanja tokova za dobrobit kako svoju tako i svoje djece. Dovoljno je samo krajičkom oka zaviriti u udžbenike svoje djece i potrošiti sat života na informisanje putem bilo kojeg medija da se jasno uoči stanje u kojem se nalazimo. Odbrana vlastitog opstanka kreće od svakog pojedinca, a za kreiranje rezonantnog javnog mnjenja odgovornost pripada intelektualnoj eliti i medijima na koje javnost može izvršiti pritisak i zahtijevati poštovanje Konvencije o pravima djeteta prema svakom svom djetetu. Djeca su odgovornost svakog roditelja, staratelja, učitelja, prodavca, političara, umjetnika, vojnika, profesora, voditelja, direktora, urednika i svakog člana društva. Bošnjaci nemaju više taj luksuz da se prave da ne vide, da ne čuju i da ih se

ne tiče, inače će nastaviti pisati krvavu lapidarnu historiju po nekim novim poljanama prekrivenim mezarjima koje će svjedočiti o onome što ih se nije ticalo.

Preporuke za dalja istraživanja:

U kojoj mjeri su narušena prava djeteta po Konvenciji o pravima djeteta prema autohtonom i najbrojnijem narodu Bošnjacima u Bosni i Hercegovini u nastavnim programima bosanskohercegovačkog entiteta Republike Srpske i u nastavnim programima bosanskohercegovačkih kantona koji su rađeni po hrvatskom modelu?

Kakav utjecaj scene monstruoznih zločina koji su odgojna matrica nastavnih programa u Republici Srpskoj imaju na psihičko zdravlje učenika i njihov normalan razvoj u smislu humanosti i tolerancije kao univerzalnih ljudskih vrijednosti?

Kvalitet udžbeničke politike u Bosni i Hercegovini.

Analiza utjecaja medija na definiranje sportskih heroja u Bosni i Hercegovini, te mogućnosti primjene istog ili sličnog modela i u drugim sferama.

VI LITERATURA

Knjige:

1. Alibašić, Ahmet (prir.) 2005, *Historija osmanske države – hrestomatija*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo.
2. Aličić, Azra 1997, *Priča i zlatno pero*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
3. Alić, Džemaludin i Prelević, Rade (prir.) 1985, *Bosanskohercegovačka poezija (izbor)*, Veselin Masleša, Sarajevo.
4. Alikadić, Bisera 2008, *Kraljica iz dvorišta*, Bosanska riječ, Sarajevo.
5. Andreevski, M. Petre 1980, *Pirej*, Misl, Skopje.
6. Avdić, Džafer i Musić, Alija 1994, *Čitanka za 3. razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo.
7. Bajramović, Salim 2006, *Abeceda*, Connectum, Sarajevo.
8. Bajtal, Esad 2012, *Sevdalinka – alhemija duše*, RABIC, Sarajevo.

9. Basler, Đuro 1984, „Paleolitsko doba“ u Popadić M. (ured.), *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 13-28.
10. Bašeskija, Mula Mustafa 2007, *Ljetopis (izbor)*, BH Most, Sarajevo.
11. Bazdulj-Hubijar, Nura 2006, *Dječak bez srca*, Svjetlost, Sarajevo.
12. Bećirbašić, Mirsad 1997, *Škola baleta*, Sejtarija, Sarajevo.
13. Bećirbašić, Mirsad 1999, *Kako ja želim kako ja hoću*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
14. Bekrić, Ismet 1989, *Pjesme*, Svjetlost, Sarajevo.
15. Bevk, France 1974, *Knjiga o Titu*, Svjetlost, Sarajevo.
16. Bogdana Popović i Envera Đikić 1967, *Čitanka za 4. razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
17. Braća Grim 2009, *Bajke*, Svjetlost, Sarajevo.
18. Brković, D. Aleksa 2011, *Razvojna psihologija*, Regionalni centar za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju – Čačak, Čačak.
19. Brlić-Mažuranić, Ivana 1999, *Priče iz davnine*, Svjetlost, Sarajevo.
20. Buck, Pearl 1999, *Veliki talas*, Svjetlost, Sarajevo.
21. Bulajić, Stevan 1990, *Krilati karavan*, Veselin Masleša, Sarajevo.
22. Buturović, Dženana 1995, *Usmena epika Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo.
23. Cankar, Ivan 1974, *Crtice iz moje mladosti*, Veselin Masleša, Sarajevo.
24. Carić, Voja 1987, *Šareni most*, Veselin Masleša, Sarajevo.
25. Castells, Manuel 2002, *Moć identiteta*, Golden Marketing, Zagreb.
26. Cikota, Ljilja, Hadžić, Osman i Juraj, Marek 1989, *Čitanka za 7. razred osnovne škole*, Svjetlost-OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
27. Cikota, Ljiljana (ured.) 1989, *Izbor iz jugoslovenske poezije za djecu: za IV razred*, Svjetlost, Sarajevo.
28. Cooper, James Fenimore 1997, *Posljednji Mohikanac*, Svjetlost, Sarajevo.
29. Čekrlija, Đorđe i Gazibara, Salko 1986, *Čitanka za III razred osnovne škole*, Svjetlost OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
30. Čolaković, Enver 2010, *Legenda o Ali-paši*, Libris, Sarajevo.
31. Čopić, Branko 1979, *Priče ispod zmajevih krila*, Veselin Masleša, Sarajevo.
32. Čopić, Branko 1983, *Pjesme, pjesme pionirke*, Prosveta Beograd, Svjetlost i Veselin Masleša, Sarajevo.
33. Čopić, Branko 1989, *Doživljaji Nikolettine Bursaća*, Svjetlost, Sarajevo.
34. Čopić, Branko 2009, *Doživljaji mačka Toše*, JRJ, Beograd.
35. Daudet, Alphonse 1999, *Pisma iz mog mlina*, Svjetlost, Sarajevo.
36. Defo, Danijel 1999, *Robinzon Kruso*, Svjetlost, Sarajevo.
37. Deraković, Kasim 2000, *Za mame i učiteljice*, Bosanska riječ, Tuzla.
38. Dikens, Čarls 2015, *Oliver Twist*, Laguna, Srbija.
39. Diklić, Zvonimir, Hadžić, Osman i Marek Juraj 1971, *Nad književnim djelom – čitanka za 5. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo.
40. Diklić, Zvonimir, Marek, Juraj i Stefanović, Stevan 1989, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Svjetlost-OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
41. Diklić, Zvonimir, Marek, Juraj i Stefanović, Stevan 1991, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Svjetlost-OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
42. Dubočanin, Alija 2016, *Tiha rijeka djetinjstva*, Bosanska riječ, Tuzla.
43. Dubočanin, Alija i Bećirbašić, Mirsad 2004, *Čitanka za 7. razred osnovne škole*, GIK OKO, Sarajevo.

44. Dubočanin, H. Alija 1997, *Jedna mama i dvanaest sinova*, Svjetlost, Sarajevo.
45. Dubočanin, H. Alija 1998, *Izbor iz bošnjačke poezije za djecu*, Bosanska riječ, Sarajevo.
46. Dubočanin, H. Alija 1998, *Pas pismonoša*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
47. Dubočanin, H. Alija i Bećirbašić, Mirsad 2005, *Čitanka za 7. razred sa integriranim programskim jezgrima*, Bosanska riječ, Sarajevo.
48. Duraković, Enes (ured.) 1995 a, *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo.
49. Duraković, Enes (ured.) 1995 b, *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, Alef, Sarajevo.
50. Džafić, Rizo 2000, *Antologija bošnjačke priče za djecu 20. vijeka*, Studio Bosanska riječ, Tuzla.
51. Džanko, Muhidin (prir.) 1999, *Izbor svjetske poezije za djecu*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
52. Džanko, Muhidin i Ivanković, Željko 2003, *Od zlata jabuka – čitanka za 5. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo.
53. Džanko, Muhidin i Ivanković, Željko 2004, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo.
54. Džumhur, Zuko 1996, *Nekrolog jednoj čaršiji*, Svjetlost, Sarajevo.
55. Ešić, Šimo 2011, *Vrelo ljepote – antologija bosanskohercegovačke poezije za djecu*, Lijepa riječ, Tuzla.
56. Ezop 1999, *Basne – priče*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
57. Fejzić-Čengić, Fahira 2009, *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini*, Connectum, Sarajevo.
58. Filandra, Šaćir 1996, *Bošnjaci i moderna*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
59. Filandra, Šaćir 2012, *Bošnjaci nakon socijalizma – o bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, BZK Preporod, Sarajevo i Synopsis, Zagreb.
60. Femenić, Stanislav 2005, *Idi pa vidi*, Naklada Znanje, Zagreb.
61. Femenić, Stanislav 2018, *Carevo treće uho*, Bosanska riječ, Tuzla.
62. Frank, Anne 2003, *Dnevnik Anne Frank*, Bosanska riječ Sarajevo, Sarajevo.
63. Gazibara, Salko 1990 a, *Čitanka za 3. razred osnovne škole*, Književna zajednica Drugari, Sarajevo.
64. Gazibara, Salko 1990 b, *Čitanka za 3. razred osnovne škole*, NCD Sarajevo, Sarajevo.
65. Gazibara, Salko 1990 c, *Čitanka za 2. razred osnovne škole*, IP Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
66. Gazibara, Salko 2001, *Čitanka za 3. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo.
67. Gazibara, Salko 2004, *Čitanka za 3. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo.
68. Gazibara, Salko 2006, *Čitanka za 3. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo.
69. Gazibara, Salko i Kapidžić-Hadžić, Nasiha 1989, *Čitanka za 1. razred osnovne škole*, Svjetlost-OUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
70. Gorki, Maksim 1972, *Djetinjstvo*, Mladost, Zagreb.
71. Habermas, Jurgen 1969, *Javno mnjenje*, Kultura, Beograd.
72. Hadžić, Osman, Idrizbegović Amira i Juraj Marek 1989, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Svjetlost OUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
73. Hadžić, Osman, Marek, Juraj i Senić, Nada 1967, *Čitanka za 7. razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.

74. Hadžić, Osman, Marek, Juraj i Senić, Nada 1972, *Nad književnim djelom – čitanka za 7. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo.
75. Hadžić, Osman, Marek, Juraj, Senić, Nada i Diklić, Zvonimir 1975, *Čitanka za 7. razred osnovne škole*, Svjetlost OOUR Zavod za udžbenike, Sarajevo.
76. Hadžić, Osman, Marek, Juraj, Senić, Nada i Diklić, Zvonimir 1980, *Čitanka za 7. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo.
77. Hadžihrustić, Almira 2008, *Čitanka za 5. razred devetogodišnje osnovne škole*, Klett d.o.o., Sarajevo.
78. Hadžihrustić, Almira 2009, *Čitanka za 6. razred devetogodišnje osnovne škole*, Klett, Sarajevo.
79. Hadžihrustić, Almira 2011, *Čitanka za 8. razred devetogodišnje osnovne škole*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
80. Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit 1999, *Povijest Bosne*, El-Kalem, Sarajevo.
81. Hajdarević, Hadžem 2010, *Vrtovi riječi – čitanka za 7. razred devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska knjiga, Sarajevo.
82. Hamza Humo 1999, *Poezija i proza (izbor)*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
83. Hasagić, Alija 1994, *Čitanka za 5. razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo.
84. Hasagić, Alija 2000, *Čitanka za 5. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo.
85. Hasagić, Alija 2001, *Čitanka za 5. razred osnovne škole*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
86. Hasagić, Alija i Bećirbašić, Mirsad 1994, *Čitanka za 7. razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo.
87. Hasagić, Alija i Bećirbašić, Mirsad 2000, *Čitanka za 7. razred osnovne škole*, Svjetlost Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
88. Hasić, Zejćir 2009, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Tuzla.
89. Hauff, Wilhelm 1981, *Mali muk*, Veselin Masleša, Sarajevo.
90. Hemingvej, Ernest 1989, *Starac i more*, Svjetlost, Sarajevo.
91. Hofstede, Geert, Hofstede, Geert Jan i Minkov, Michael 2010, *Cultures and Organisations: Software of the mind – Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival*, McGRAW-HILL Book Company Europe, Berkshire, England.
92. Horkić, Dragutin 1989, *Čađave zgrade: lektira za treći razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb.
93. Hozić, Advan 1990, *Tri Ješina junačka dana*, Veselin Masleša, Sarajevo.
94. Hromadžić, Ahmet 1998, *Patuljak vam priča*, Bosanska riječ, Sarajevo.
95. Hromadžić, Ahmet 1998, *Zlatorun*, Bosanska riječ, Sarajevo.
96. Hromadžić, Ahmet 2002, *Patuljak iz zaboravljene zemlje*, Bosanska riječ, Sarajevo.
97. Hromadžić, Ahmet 2008, *Zelena šuma*, Bosanska riječ, Sarajevo.
98. Hubijar, Zehra 1994, *Čitanka za 1. razred osnovne škole*, Ministarstvo, obrazovanja nauke i kulture, Sarajevo.
99. Hubijar, Zehra 2000, *Trčimo za suncem – čitanka za 2. razred osnovne škole*, Ljiljan, Sarajevo.
100. Hubijar, Zehra 2003, *Miris rose – čitanka za 3. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo.
101. Hubijar, Zehra 2006, *Žubor radosti – čitanka za 3. razred devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo.

102. Hubijar, Zehra 2007, *Boja sreće – čitanka za 4. razred devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo.
103. Hubijar, Zehra 2011 a, *Maštalice 1 – početnica za učenike prvog razreda devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo.
104. Hubijar, Zehra 2011 b, *Maštalice 2 – od slova do slova*, Bosanska riječ, Sarajevo.
105. Hubijar, Zehra 2015, *Leptir i cvijet – čitanka za 2. razred devetogodišnje osnovne škole*, Štamparija Fojnica dd, Fojnica.
106. Idrizbegović, Amira (ured.) 1981, *Izbor pripovijedaka iz bosanskohercegovačke književnosti za djecu*, Veselin Masleša, Sarajevo.
107. Idrizović, Muris i Vidović, Irena 1994, *Čitanka za 8. razred osnovne škole, Republika Bosna i Hercegovina*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo.
108. Idrizović, Nusret 1989, *Mrav i aždaja*, Svjetlost OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo.
109. Imamović, Enver 1998, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Art 7, Sarajevo.
110. Imamović, Mustafa 1997, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Sarajevo.
111. Isaković, Alija (ured.) 2002, *Biserje – antologija bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo.
112. Ivanković, Željko i Džanko, Muhidin 2004, *Čitanka za 7. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo.
113. Iveljić, Nada 1995, *Božićna bajka*, Tipex doo, Zagreb.
114. Jabučar, Abdulah i Nalo, Jasmina (ured.) 1999, *Nastavni plan i program: osnovna škola*, Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Sarajevo.
115. Jahić, Dževad, Halilović, Senahid i Palić, Ismail 2000, *Gramatika bosanskog jezika*, Dom štampe, Zenica.
116. Jandrić, Ljubo 1971, *Prah i pepeo*, Veselin Masleša, Sarajevo.
117. Janevski, Slavko 1980, *Karamba baramba*, Veselin Masleša, Sarajevo.
118. Jurišić, Jakov 2005, *Grgine pustolovine*, Bosanska riječ, Sarajevo.
119. Kadrić, Halid 1998, *Ferije*, Bosanska riječ, Tuzla.
120. Kanižaj, Pajo 1994, *3čave pjesme*, ALFA, Zagreb.
121. Kapidžić – Hadžić, Nasiha 2001, *Maskenbal u šumi*, Svjetlost, Sarajevo.
122. Kapidžić-Hadžić, Nasiha 1986, *Pjetlić, svraka i proljeće*, SOUR Veselin Masleša, Sarajevo.
123. Kapidžić- Hadžić, Nasiha 1996, *Nenina bašta*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
124. Kapidžić-Hadžić, Nasiha 2019, *Vezeni most*, Lijepa riječ, Tuzla.
125. Katalinić, Palma 1972, *Pričanje cvrčka moreplovca*, Mladost, Zagreb.
126. Kenović-Salihović, Fikreta 2000, *Čarolija pjesme*, Bosanska riječ, Tuzla.
127. Kestner, Erih 2004, *Leteći razred*, Bosanska riječ Sarajevo, Sarajevo.
128. Kikaj, Vehbi 1989, *Bijeli dvori*, Veselin Masleša, Sarajevo.
129. Kisić, Uglješa i Tahmišćić, Husein 1969, *Moj svijet – čitanka za 4. razred osnovne škole*, zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
130. Klaić, Nada (prir.) 1958, *Izvori za Hrvatsku povijest II*, Školska knjiga – Zagreb, Zagreb.
131. Knight, Eric 1999, *Lesi se vraća kući*, Svjetlost, Sarajevo.
132. Kobaš, Ivo 2005, *Malo sutra*, Bosanska riječ, Sarajevo.
133. Kolodi, Karlo 2008, *Pinokio*, Bosanska riječ, Tuzla.
134. Kolundžija, Dragan 1980, *Zvono za povratak*, Veselin Masleša, Sarajevo.

135. Kordić, Sanjin 2012, *Književnost sjećanja: kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo.
136. Korkut, Besim (prev.) (nepoznato), *Kur`an s prijevodom*, Ouloom Al Qur`an Est
137. Koroušić, Ante (prir.) 1989, *Izbor iz savremene pripovjedne proze naroda i narodnosti SFRJ*, Svjetlost, Sarajevo.
138. Krmpotić, Vesna 2019, *Pisma iz Indije*, Lijepa riječ, Tuzla.
139. Krnić I. (ured.) 1994, *Nastavni planovi i programi: osnovna škola, osnovna muzička škola, osnovna baletska škola*, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Pedagoški zavod, Sarajevo.
140. Kujundžić, Atif 1998, *Pjesme o pticama*, NIK Grafit, Lukavac.
141. Kulidžan, Dragan 1968, *Veseli Torbačić – čitanka za 1. razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
142. Kunczik, Michael i Zipfel, Astrid 2006, *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zaklada Friedrich Ebert, Zagreb.
143. Latić, Džemaludin 2014, *Srebrna česma*, Bosanska riječ, Tuzla.
144. Lavić, Senadin 2014, *Leksikon socioloških pojmova*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
145. Lekić, Olga i Nikolić, Biljana 2011, *Moja čitanka za 7. razred osnovne škole*, Alfa, Mostar.
146. London, Džek 2000, *Bijeli očnjak*, Svjetlost, Sarajevo.
147. Lovrak, Mato 1964, *Dobra oluja i druge priče*, Mladost, Zagreb.
148. Lovrak, Mato 2014, *Vlak u snijegu*, Nova dječija knjiga, Sarajevo.
149. Lukić, Dragan 1989, *Iz jednog džepa*, Svjetlost, Sarajevo.
150. Ljerka, Anić 2000, *Bajke zaboravljenog jezera*, Bosanska riječ, Sarajevo.
151. Maglajlić, Munib i Smailbegović, Esmā 1978, *Narodne pripovijetke II*, Svjetlost OOUR Izdavačka djelatnosti, Sarajevo.
152. Mahmutefendić, Kemal 1996, *Djetinjstvo pod vrtaljicom*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
153. Malcolm, Noel 1995, *Povijest Bosne*, Erasmus Gilda, Zagreb, Novi Liber, Zagreb, Dani, Sarajevo.
154. Marek, Juraj i Hadžić Osman 1988, *Čitanka za peti razred osnovne škole*, VIII izdanje adaptirano, Svjetlost OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
155. Marek, Juraj, Senić, Nada i Hadžić, Osman 1964, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
156. Marek, Juraj, Senić, Nada i Hadžić, Osman 1965, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
157. Marek, Juraj, Senić, Nada i Hadžić, Osman 1966, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
158. Marek, Juraj, Senić, Nada i Hadžić, Osman 1967, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
159. Marek, Juraj, Senić, Nada i Hadžić, Osman 1969, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
160. Marek, Juraj, Senić, Nada i Hadžić, Osman 1970, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
161. Marek, Juraj, Senić, Nada i Hadžić, Osman 1971, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
162. Marek, Juraj, Senić, Nada i Hadžić, Osman 1972, *Nad književnim djelom - čitanka za 8. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo.

163. Marek, Juraj, Senić, Nada, Diklić, Zvonimir i Hadžić, Osman 1974, *Čitanka za 8. razred osnovne škole*, Svjetlost izdavačko preduzeće, Sarajevo.
164. Martić, Anđelka 1989, *Kurir Dragan i njegovo konjče*, Veselin Masleša, Sarajevo.
165. Matošec, Milivoj 1982, *Dječak sa Sutle*, Mladost, Zagreb.
166. Mažuranić, Ivan i Mažuranić, Matija 1965, *Smrt Smail-age Čengića, stihovi, proza – Pogled u Bosnu*, Zora – Matica Hrvatska, Zagreb.
167. Međedović, Avdo 1998, *Ženidba Smailagić Mehe (izbor)*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
168. Mehmedalija Mak Dizdar 1986, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo.
169. Merzić, Šefkija i Gazibara Salko 2001, *Čitanka za 1. razred osnovne škole*, Svjetlost Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
170. Merzić, Šefkija, Muradbegović, Muhamed i Marković Milan 1988, *Bukvar – grupna obrada slova*, Svjetlost, Sarajevo.
171. Mesihović, Selmedin 2011, *Rimski vuk i ilirska zmija*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.
172. Mićanović, Slavko 1967, *Zlatna ptica*, Svjetlost, Sarajevo.
173. Milićević, Blažo i Radibratović Nešo (nepoznato), *Čitanka za 4. razred osnovne škole*, IDP Udžbenici, priručnici i didaktička sredstva, Sarajevo.
174. Miloradović Anđelko, Riggs, Fred W. i Teune, Henry 2002, *Mali leksikon globalizacije*, Centar za politološka istraživanja, Zagreb.
175. Milošević, Velimir 2000, *U svijetu pravde dječije – Djeca su vojska najjača*, Bosanska riječ, Sarajevo.
176. Molnar, Ferenc 2003, *Junaci Pavlove ulice*, Bosanska riječ Sarajevo, Sarajevo.
177. Mujkanović, Azra, Mikić, Milosav i Mujezinović, Nafisa 2004, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Tuzla.
178. Musić, Alija 1986, *Poljana kod šeste vodenice*, Književna zadruga DRUGARI, Gračanica.
179. Nazor, Vladimir 2010, *Bijeli jelen – Dupin*, Školska knjiga, Zagreb.
180. Nedžati, Zekerija 2008, *Djeca triju ulica*, Bosanska riječ, Sarajevo.
181. Nikoleski, Vančo 1989, *Čarobno samarče*, Veselin Masleša, Sarajevo.
182. Ništović, Hazema i Ništović, Ibro 2005, *Čitanka uz slovodar za 2. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo.
183. Ništović, Hazema i Ništović, Ibro 2011, *Čitanka – udžbenik za 3. razred devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo.
184. Nogo, Rajko Petrov (ured.) 1973, *Pripovijetke pisaca jugoslovenskih naroda*, Veselin Masleša, Sarajevo.
185. Olujić, Grozdana 1979, *Sedefna ruža i druge bajke*, Mladost, Zagreb.
186. Oljača, Mladen 1984, *Sin*, Glas, Banjaluka.
187. Omerović, Muharem 2000, *Soliterci*, Bosanska riječ, Sarajevo.
188. Osmančević-Čurić, Enisa 1995, *Klempav oblak*, Svjetlost, Sarajevo.
189. Ostojić, Ljubica 1994, *Čitanka za 2. razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Sarajevo.
190. Paćuka M. (ured.) 1988, *Plan i program vaspitno-obrazovnog rada za osnovnu školu*, Svjetlost OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
191. Pennington, Donald C. 1997, *Osnove socijalne psihologije*, (B. Mlačić prev.), Naklada Slap, Jastrebarsko.
192. Peroci, Ela 1984, *Zvončići zvone (izbor)*, Veselin Masleša, Sarajevo.
193. Peroci, Ela 2002, *Djeco, laku noć*, Bosanska riječ, Sarajevo.

194. Petiška, Eduard 2003, *Najbogatiji vrabac na svijetu*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb.
195. Podgorec, Vidoe 1989, *Bijelo ciganče*, Školska knjiga, Zagreb.
196. Purivatra, Atif 1972, *Nacionalni i politički razvitak muslimana*, Svjetlost, Sarajevo.
197. Radanović, Nenad (nema podataka), *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo.
198. Radanović, Nenad 1996, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, kulture i sporta, Sarajevo.
199. Radanović, Nenad 2009, *Mali Jan i druge priče*, Bosanska riječ, Sarajevo.
200. Raič, Neđara i Bujanović, Jasminka 2005, *Bosanski jezik – udžbenik za 2. razred devetogodišnje osnovne škole*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
201. Remark, Erih Marija 2015, *Na zapadu ništa novo*, Nova knjiga, Crna Gora.
202. Risojević, Ranko (prir.) 1989, *Izbor iz bosansko-hercegovačke poezije za djecu (za IV razred osnovne škole)*, Svjetlost, Sarajevo.
203. Risojević, Ranko (prir.) 1990, *Izbor iz savremene poezije naroda i narodnosti SFRJ*, Svjetlost, Sarajevo.
204. Rodari, Dani 1989, *Dip u televizoru*, Veselin Masleša, Sarajevo.
205. Rodari, Dani 2000, *Telefonske priče*, Bosanska riječ, Sarajevo.
206. Rorić, Ivica Vanja 2007, *Doživljaji miša Šiša*, bosanska riječ, Sarajevo.
207. Rorić, Ivica Vanja 2008, *Plavi vjetar*, Nova dječija knjiga, Sarajevo.
208. Saint-Exupery, Antoine 2016, *Mali Princ*, Verbum, Split.
209. Schwab, Gustav 2000, *Najljepše priče iz klasične starine*, Svjetlost, Sarajevo.
210. Selimović, Meša 2004, *Tvrđava*, Civitas doo, Sarajevo.
211. Selindžer, Džerom Dejvid 2010, *Lovac u žitu*, LOM, Srbija.
212. Sidran, Abdulah 1997, *Sarajevska zbirka i druge pjesme*, IP Svjetlost dd, Sarajevo.
213. Simić, Goran 1998, *Palčić Dugonja, Bajka o Sarajevu, Biberče*, Compact-E, Sarajevo.
214. Skoko, Božo 2004, *Hrvatska identitet, imidž, promocija*, Školska knjiga, Zagreb.
215. Softić, Aiša (prir.) 1997, *Antologija bošnjačke priče*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
216. Softić, Aiša 2003, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
217. Softić, Aiša 2004, *Čitanka za 5. razred osnovne škole*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
218. Stipčević, Aleksandar 1989, *Iliri-povijest, život, kultura*, Školska knjiga – Zagreb, Zagreb.
219. Strezovski, Jovan 1966, *Posledniot fišek*, Kultura, Skopje.
220. Sušić, Derviš 1961, *Danilo u stavu mirno*, Veselin Masleša, Sarajevo.
221. Šarić, Muhidin 2000, *Cvrkutanka*, Bosanska riječ, Sarajevo.
222. Šehabović, Šejla i Šehabović, Jasminka 2008, *5 čitanka – udžbenik za peti razred devetogodišnje osnovne škole*, NAM Tuzla i Vrijeme Zenica, Tuzla i Zenica.
223. Šenoa, August 2001, *Zlatarevo zlato*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb.
224. Težak, Dubranka, Marušić, Patricija i Lekić, Olga 2014, *Moja čitanka za 7. razred devetogodišnje osnovne škole*, Naklada Alfa, Mostar.
225. Tošović, Risto (prir.) 1974, *Bosanskohercegovačka poezija*, izbor, Svjetlost, Sarajevo.

226. Tven, Mark 1988, *Tom Sojer*, Svjetlost, Sarajevo.
227. Ustamujić, Elbisa 2003, *Čitanka za 3. razred osnovne škole*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
228. Uzunović, Damir 1996, *Kesten*, Dani, Sarajevo.
229. Vajnhart, Edo 1975, *Zlatna lađa – čitanka za 2. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb.
230. Vajnhart, Edo 1992, *Dobro jutro – početnica za 1. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb.
231. Verlašević, Azra 2017, *Čitanka – udžbenik za 3. razred devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska knjiga, Sarajevo.
232. Verlašević, Azra i Alić, Vesna 2010, *Čitanka – udžbenik za sedmi razred devetogodišnje osnovne škole*, NAM Tuzla i Vrijeme Zenica, Tuzla i Zenica.
233. Verlašević, Azra i Alić Vesna 2012, *Čitanka – udžbenik za 9. razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme Zenica i NAM Tuzla, Zenica i Tuzla.
234. Verlašević, Azra, Smajlović, Šaban i Alić, Vesna 2005, *Čitanka za 1. razred devetogodišnje osnovne škole*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
235. Vern, Žil 2001, *20000 milja pod morem*, Svjetlost, Sarajevo.
236. Vučo, Aleksandar 1981, *San i java hrabrog Koče*, Veselin Masleša, Sarajevo.
237. Vujaklija, Milan 1980, *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd.
238. Vujević, Miroslav 2002, *Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti*, Školska knjiga – Zagreb, Zagreb.
239. Vukomanović, Nevenka, dr. Kon, Marija, Ljepava, Bosiljka i Senić, Nada 1959, *Čitanka za 7. razred osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo.
240. Vuković, Čedo 2007, *Svemoćno oko*, Narodna knjiga, Podgorica.
241. Vuletić, Anđelko 1990, *Klesar Tadija Tegoba*, Svjetlost, Sarajevo.
242. Wilde, Oscar 1999, *Sretni kraljević i druge bajke*, Svjetlost, Sarajevo.
243. Zejčir, Hasić 2009, *Čitanka za 6. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Tuzla.
244. Zekić, Zdravka 1994, *Čitanka za 4. razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo.
245. Zekić, Zdravka 2002, *Čitanka za 4. razred osnovne škole*, Svjetlost - Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
246. Zekić, Zdravka 2004, *Čitanka za 4. razred osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo.
247. Zoran M. Jovanović 1998, *Bulke pored pruge*, Bosanska riječ, Sarajevo.
248. Zuković, Ljubomir (prir.) 1982, *Narodne pjesme (epske, lirske i epsko lirske)*, Svjetlost OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo.
249. Zuković, Ljubomir (prir.) 1989 a, *Izbor iz usmene književnosti naroda i naodnosti SFRJ I*, Svjetlost, Sarajevo.
250. Zuković, Ljubomir (prir.) 1989 b, *Izbor iz usmene književnosti naroda i naodnosti SFRJ II*, Svjetlost, Sarajevo.
251. Žalica, Miodrag 1971, *Tri drame*, Svjetlost, Sarajevo.

Internet izvori:

1. 2017, *Ćopić i drugovi: „Pošto je sad kila šećera“*, pitali su trgovca Bobića i zaklali ga, arhiv.stav.ba, datum pritupa: 31.08.2020. <<https://arhiv.stav.ba/copic-i-drugovi-posto-je-sad-kila-secera-pitali-su-trgovca-bobica-i-zaklali-ga/>>.

2. Balog, Zvonimir, *Slon i mrav*, datum pristupa: 25.02.2021. <<https://www.yumpu.com/en/document/read/64806228/asv-slikovnica-slom-i-mrav-2-i-34-converted>>.
3. Berbić, Ešref 2007, *Vjetar i list*, datum pristupa: 25.02.2021. <<http://pjesmiceprice.blogger.ba/arhiva/2007/10/07/1164485>>.
4. Biserje – magazin za kulturu i društvo 2020, *Sjećanje na Muhameda Filipovića i Bosanski duh u književnosti*, datum pristupa: 13.07.2020. <<https://www.biserje.ba/sjecanje-na-muhameda-filipovica-i-bosanski-duh-u-književnosti/>>.
5. Bošnjacki DNK projekat, datum pristupa: 19.03.2020. <https://bosnjackidnk.com/category/radovi/>
6. Broz, Josip Tito 1952, *Mi smo graditelji svoje sutrašnjice, ali i gospodari vlastite budućnosti*, datum pristupa: 25.02.2021. <<http://vihor-vihor.blogspot.com/2008/07/tito-mi-smo-graditelji.html>>.
7. Černodrinski, Vojdan, *Makedonska krvava svadba*, datum pristupa: 14.03.2021. <https://makedonskijazik.mk/2015/04/%d0%bc%d0%b0%d0%ba%d0%b5%d0%b4%d0%be%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%b0-%d0%ba%d1%80%d0%b2%d0%b0%d0%b2%d0%b0-%d1%81%d0%b2%d0%b0%d0%b4%d0%b1%d0%b0-%d1%86%d0%b5%d0%bb%d0%b0.html>
8. Čolaković, Enver 2016, *Bosni*, datum pristupa: 03.03.2021. <<https://akos.ba/poezija-enver-colakovic-bosni/>>.
9. Čolaković, Rodoljub 2017, *Zapisi iz NOR-a*, datum pristupa: 03.03.2021. <<http://www.yugopapir.com/2017/11/rodoljub-colakovic-zapisi-iz-nor.html>>.
10. Čunčić, Jadranka, *Igrokazi*, datum pristupa: 25.02.2021. <<https://uciteljicanatasorinkanovic.files.wordpress.com/2013/11/igrokazi.pdf>>.
11. Ćopić, Branko, *Izokrenuta priča*, datum preuzimanja: 20.03.2021. <<http://www.pjesmicezadjecu.com/bajke-i-price-za-djecu/izokrenuta-prica-branko-copic.html>>.
12. Dragojević, Danijel, *Bajka o vratima*, datum pristupa: 02.03.2021. <http://os-vela-luka.skole.hr/upload/os-vela-luka/images/static3/855/File/Dragojevic_Bajka_o_vratima.pdf>.
13. Dubočanin, Alija, *Lađarski put*, datum pristupa: 25.02.2021. <<http://osonh.edu.ba/wp-content/uploads/2020/03/Alija-H.-Dubocanin-Ladjarski-put.pdf>>.
14. Dubočanin, H. Alija 2021, *Sunce iznad Save*, datum pristupa: 02.03.2021. <<https://www.youtube.com/watch?v=OxWIPx13oSY>>.
15. Džafić, Rizo 2020, *Strah*, datum pristupa: 03.03.2021. <<http://www.orbus.be/krajina/krajina11.htm>>
16. Džafić, Rizo 2020, *Tajne beskrajne*, datum pristupa: 03.03.2021. <http://www.orbus.be/poezija/rizo_dzafic_02.htm>.
17. Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke Bosna i Hercegovina 2004/05, *Okvirni nastavni plan i program za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, datum pristupa: 01.06.2020, <<https://skolegijum.ba/static/files/pdf/docs/52df9345338c0.pdf>>.
18. Filipović, Muhamed 2006, *Bosanski duh u književnosti, šta je to?*, Spiritofbosna, datum pristupa: 24.03.2021. <<http://www2.filg.uj.edu.pl/~wwwip/postjugo/files/430/spiritofbosna.pdf>>.
19. Hozić, Advan, *Stara tajna (igrokaz)*, datum pristupa: 25.02.2021. <http://www.diogenpro.com/uploads/4/6/8/8/4688084/advan_hozi-stara_tajna.pdf>.

20. Hrvatska numizmatika 2013, *Orden i zasluga medalja za narod*, datum pristupa: 19.03.2021. <https://blog.dnevnik.hr/hrvatskanumizmatika/2013/05/1631654445/orden-i-medalja-zasluge-za-narod.html>.
21. Ibrahimagić, Omer 2015, „Državnopravni kontinuitet Bosne i Hercegovine i pitanje nacije“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, godina 1, broj 2, Tuzla, datum pristupa: 21.03.2020. <<http://pf.untz.ba/dokumenti/casopisi/2015-2/06.pdf>>.
22. Ilić, Vojislav, *Zimska idila*, datum pristupa: 25.02.2021. <<https://www.poezija.info/srbija/zimska-idila-vojislav-ilic/>>.
23. Ivanković, Željko 2020, *Zvezdangrad*, datum pristupa: 25.02.2021. <<http://osonh.edu.ba/wp-content/uploads/2020/03/Zeljko-Ivankovic-Zvezdangrad.pdf>>.
24. Izvor: Agencije 2021, UNESCO upozorava na generacijsku katastrofu zbog zatvaranja škola, Aljazeera, datum pristupa: 02.04.2021. <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/3/27/covid-19-unesco-upozorava-na-generacijsku-katastrofu-zbog-zatvaranja-skola/>
25. Jakševac, Stjepan, *Zadaća o pravdi* datum pristupa: 25.02.2021. <<http://www.pjesmicezadjecu.com/stihovi-za-10/zadaca-o-pravdi.html>>.
26. Jeleč, Nihada (prir.) 2015, Međunarodni propisi i propisi Bosne i hercegovine o slobodi izražavanja i zabrani govora mržnje na internetu, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, Sekretarijat, zajednička služba, Istraživački sektor, datum pristupa: 01.04.2021. <https://www.parlament.ba/Publication/Read/3931?title=medunarodni-propisi-i-propisi-bosne-i-hercegovine-o-slobodi-izrazavanja-i-zabrani-govora-mrznje-na-internetu-&pageId=0>.
27. Jovanović, Jovan Zmaj 2012, *Bildung*, datum pristupa: 03.03.2021. <<https://www.cooliranje.com/cool/Umetnost-i-kultura/Srpska-poezija/1090765/Bildung---Jovan-Jovanovic-Zmaj>>.
28. Kišević, Enes, *Kako se može štedjeti mama*, datum pristupa: 25.02.2021. <<http://www.pjesmicezadjecu.com/stihovi-za-10/kako-se-moze-stedjeti-mama.html>>.
29. Konstantin Filozof, *Žitije despota Stefana Lazarevića*, datum pristupa: 25.03.2021. <https://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/konstantin-zitije_desp_stefana.html>.
30. Konvencija o pravima djeteta 1989, datum pristupa: 15.12.2020. <<https://fmrsp.gov.ba/?wpdmpro=konvencija-o-pravima-djeteta&wpmdl=4408&refresh=5fd88314de75b1608024852>>.
31. Korejska narodna priča 2016, *Dječak sa praznom saksijom*, datum pristupa: 25.02.2021. <<http://www.biserimudrosti.com/price-parabole-anegdote/price/decak-sa-praznom-saksijom>>.
32. Kostić, Dušan 2016, *Sutjeska*, datum pristupa: 03.03.2021. <<http://montenegrina.net/wp-content/uploads/2016/08/Dusan-Kostic-Sutjeska-kraci-prikaz.pdf>>.
33. Kovačić, Ivan Goran 2015, *Jama*, datum pristupa: 25.02.2021. <http://gimnazija-sb.com/portal/wp-content/uploads/2015/02/kovacicig_jama.pdf>.
34. Krleža, Miroslav, *Čovjek je lava*, datum pristupa: 02.03.2021. <http://citanka.ba/citanka/7/1>
35. Melajac, Adela i Katal, Hodo 2013, *Čitanka – radna verzija udžbenika za bosanski jezik i književnost za prvi razred osnovne škole*, Novi Pazar datum pristupa: 25.02.2021. <<https://en.calameo.com/read/001921008f3613ce2aa32>>.
36. Mikić, Aleksa 2020, *Sunčana obala*, datum pristupa: 25.02.2021. <<http://osivoandric.org/wp-content/uploads/2020/03/SUNCANA-OBALA.pdf>>.
37. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice 2009, *Ko je ko u bh. Dijaspore – pisci*, datum pristupa 25.03.2021. <http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/publikacije/pisciizdiaspore.pdf>.

38. Mitrov, Stjepan Ljubiša 1875, *Kanjoš Macedonović*, datum pristupa: 25.02.2021. <<http://montenegrina.net/wp-content/uploads/2013/04/Ljubisa-Kanjos-Macedonovic.pdf>>.
39. Narodna anegdota, *Seljak i magarac*, datum pristupa: 03.03.2021. <<https://www.poezijanoci.com/proza/kratke-price/magarac.html>>.
40. Narodna bajka 2018, *Mala vila*, datum pristupa: 02.03.2021. <<https://mladinska.ba/zlatne-bosanske-bajke/>>.
41. Narodna basna 2015, *Vuk i jagnje*, datum pristupa: 25.02.2021. <<https://duhoviti.com/basne/vuk-i-jagnje-narodna-basna.html>>.
42. Narodna pripovijetka, *Djevojka nadmudrila cara*, datum pristupa: 25.02.2021. <<https://www.bajke.in.rs/sadržaj/srpske-bajke-i-priponetke/devojka-cara-nadmudrila/>>.
43. Nazor, Vladimir, *Veli Jože*, datum pristupa: 02.03.2021. <[http://os-belec.skole.hr/upload/os-belec/images/static3/735/attachment/Vladimir_Nazor_-_Veli_Joze_\(tekst\).pdf](http://os-belec.skole.hr/upload/os-belec/images/static3/735/attachment/Vladimir_Nazor_-_Veli_Joze_(tekst).pdf)>.
44. Nikolić, Maja 2010, *U Mađarskoj djeluje bošnjačka zajednica katolika*, Radio Slobodna Evropa, datum pristupa: 24.03.2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bosnjacka_zajednica_katolika_madjarska/2029267.html>.
45. Njegoš, Petar Petrović, *Gorski vijenac (odlomak Vojvoda Draško u Mlecima)*, datum pristupa: 02.03.2021. <<http://www.institut-genocid.unsa.ba/pdf/GORSKI%20VIJENAC.pdf>>.
46. Okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, datum pristupa: 15.12.2020. <https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/opci_okvirni_sporazum_za_mir_u_bosni_i_hercegovini.pdf>.
47. Organisation for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Hercegovina, *Reforma nastavnih planova i programa*, datum pristupa: 04.04.2021. <<https://www.osce.org/files/f/documents/5/1/108121.pdf>>.
48. Pandžo, Šukrija, *Samo još kosovi zvižduću*, datum pristupa: 25.02.2021. <file:///C:/Users/Tahani.Komarica/Downloads/pdfslide.tips_sukrija-pandzo-samo-jos-kosovi-zvizducu.pdf>.
49. Papljetak, Luko, *Prvo ljubavno pismo*, datum pristupa: 03.03.2021. <<https://h5p.org/h5p/embed/491494>>.
50. Pešorda, Mile 2019, *Moj otac*, datum pristupa: 03.03.2021. <<https://hrvatskonebo.org/2019/10/24/mile-pesorda-moj-otac/>>.
51. Preradović, Petar 2017, *Jezik roda moga*, datum pristupa: 03.03.2021. <<https://hamdocamo.wordpress.com/2017/07/18/petar-preradovic-jezik-roda-moga/>>.
52. Radović, Dušan 2017, *Razbojnik Kada i princeza Nađa*, datum pristupa: 25.02.2021. <<https://balasevic.in.rs/dusan-dusko-radovic-zamislite-princeza-nadja-i-razbojnik-kadja-tekst-video/>>.
53. Radović, Dušan, *Poštovana deco*, datum pristupa: 25.02.2021. <https://kupdf.net/download/dusan-radovic-postovana-deco-izbor_596e3a71dc0d60256ca88e7c_pdf>.
54. Republički pedagoški zavod Republike Srpske 2020, *Nastavni program za predmet Srpski jezik za 9. razred*, datum pristupa: 25.03.2021. <https://www.rpz-rs.org/sajt/doc/file/Novi_nastavni_programi/Redovna_nastava/NP_Srpski%20jezik_9_razred.pdf>.
55. Rogaticani 2009, *Prođoh bosnom kroz gradove*, datum pristupa: 25.02.2021. <<http://rogaticani.com/forum/viewtopic.php?f=26&t=60&start=120&st=0&sk=t&sd=a&view=print>>.

56. Rorić, Ivica Vanja, *Srebrenica – Potočari*, datum pristupa: 25.03.2021. <<https://magazinplus.eu/ivica-vanja-roric-srebrenica-potocari/>>.
57. Selhanović, Selman 2013, *Genocid u plavu i Gusinju: odgovornost prema prošlosti*, datum pristupa: 25.03.2021. <<https://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=48473>>.
58. Sijarić, Ćamil 2014, *Jajce*, datum pristupa: 03.03.2021. <<https://miruhbosne.wordpress.com/2014/12/23/camil-sijaric-o-jajcu/>>.
59. Sinanović, dr. Zemir 2012, *Samoubistvo izbor pojedinca i (ili) posljedica krize*, Univerzitet u Sarajevu i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti I međunarodnog prava, Sarajevo, datum pristupa: 21.03.2021. <<http://institut-genocid.unsa.ba/userfiles/file/Sinanovic%20Samoubistvo.pdf>>.
60. Stevanović, V. 2012, *Rezolucija banjalučkih muslimana nikada nije završila u udžbenicima*, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, datum pristupa: 01.09.2020. <<https://www.islamskazajednica.ba/aktuelno-arhiva/13860-rezolucija-banjalučkih-muslimana-nikada-nije-završila-u-udžbenicima>>.
61. Šaljiva narodna priča 2014, *Nisam baš iz Sarajeva*, datum pristupa: 02.03.2021. <<https://duhoviti.com/kratke-price/nije-bas-iz-sarajeva-kratka-narodna-prica.html>>.
62. Šenoa, August, *Povjestice*, datum pristupa: 02.03.2021. <[http://os-belec.skole.hr/upload/os-belec/images/static3/735/attachment/August_Senoa_-_Povjestice_\(tekst\).pdf](http://os-belec.skole.hr/upload/os-belec/images/static3/735/attachment/August_Senoa_-_Povjestice_(tekst).pdf)>.
63. Šimić, Antun Branko 2018, *Ah, evo me opet*, datum pristupa: 25.02.2021. <<https://hrvatski-pjesnici.blogspot.com/2018/05/ah-evo-opet.html>>.
64. Šop, Nikola 2019, *Smrt moje bake*, datum pristupa: 02.03.2021. <<http://tomablizanac.blogspot.com/2019/07/duhovna-lirika-utorkom-63.html>>.
65. Topalović, Elvir 2016, *Medinska povelja: politološko, pravna i mirovna dimenzija*, Preporod – islamske informativne novine, datum pristupa: 13.07.2020. <<https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo teme/item/5931-medinska-povelja-politoloska-pravna-i-mirovna-dimenzija>>.
66. Tylor, Edward B. 1903, *Primitive culture, researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art and custom*, datum pristupa: 15.12.2020. <https://ia803009.us.archive.org/1/items/b31359668_0001/b31359668_0001.pdf>.
67. Udruga antifašista Dubrovnik, *Po šumama i gorama*, datum pristupa: 25.02.2021. <<https://www.uafdu.hr/po-sumama-i-gorama-pjesma-i-tekst/>>.
68. Volarić, Dea 2014, *Brat*, datum pristupa: 25.02.2021. <<http://majkaidijete.ba/pjesmice/item/1398-brat>>.
69. Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo, datum pristupa: 15.12.2020. <https://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/zakon_o_osnovnom_odgoju_i_obrazovanju_u_ks.pdf>.
70. Zubanović, Sead 2013, *Zašto i kako je ubijen Bošnjak Medhmedalija Mak Dizdar*, bošnjaci.net – web magazin, datum pristupa: 19.03.2021. <<http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=48037>>.

VII PRILOZI

1. Matrice

1.1. Instrument br. 1: Matrica četiri kategorije identiteta Bošnjaka, po Hofstede-ovom modelu

(Odgovorima DA ili NE bit će popunjena sva polja)		Nastavni program bosanskog jezika i književnosti			
		1988.	1994.	1999.	2004.
Vrijednosti	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	
Simboli	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	
Heroji	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	
Rituali/običaji	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	

1.2. Instrument br. 2: Matrica zastupljenosti istih bošnjačkih autora u Nastavnim programima

U polja unijeti imena i prezimena bošnjačkih autora abecednim redom		Nastavni program bosanskog jezika i književnosti			
		1988.	1994.	1999.	2004.
Bošnjački autori	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	

1.3. Instrument br. 3: Matrica zastupljenosti sadržaja tekstova koji tretiraju Bošnjake u Nastavnim programima

U polja unijeti naslove tekstova abecednim redom		Nastavni program bosanskog jezika i književnosti			
		1988.	1994.	1999.	2004.
Sadržaji tekstova koji tretiraju Bošnjake	1. razred				
	2. razred				

	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	

1.4. Instrument br. 4: Analiza tekstova o Bošnjacima bošnjačkih autora u Nastavnim programima

(U polja unijeti broj tekstova, ime i prezime autora i naslov teksta)		Nastavni program bosanskog jezika i književnosti			
		1988.	1994.	1999.	2004.
Neutralni sadržaji	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	
Sadržaji koji njeguju kulturni identitet	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				

Bošnjaka	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	
Sadržaji koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	
Sadržaji koji se bave historijom Bošnjaka	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	
Propagandni ideološki sadržaji	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	

1.5. Instrument br. 5: Analiza tekstova o Bošnjacima drugih autora u kojima se tretira kulturni identitet Bošnjaka Nastavnim programima

(U polja unijeti broj tekstova, ime autora i naslov teksta)	Nastavni program bosanskog jezika i književnosti				
	1988.	1994.	1999.	2004.	
Neutralni sadržaji	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				

	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	
Sadržaji koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	
sadržaji koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	
Sadržaji koji se bave historijom Bošnjaka	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	
Propagandni ideološki sadržaji	1. razred				
	2. razred				
	3. razred				
	4. razred				
	5. razred				
	6. razred				
	7. razred				
	8. razred				
	9. razred	x	x	x	

2. Anketni upitnik

ANKETA

I OPĆI DIO

1. Vaš spol:
 - Muški
 - Ženski
 - Ostalo

2. Osnovnu školu sam pohađao/la u:
 - Sarajevu
 - U drugim gradovima Bosne i Hercegovine
 - Van Bosne i Hercegovine

3. Osjećam da pripadam kulturno-identitetskom krugu:
 - Bošnjaka
 - Srba
 - Hrvata
 - Ostalih

4. Moj nivo obrazovanja je:
 - Završena osnovna škola
 - Završena srednja škola
 - Završena viša škola
 - Završena visoka škola
 - Završen magisterij
 - Završen doktorat

5. Godina rođenja:
 - Do 1981.
 - 1982. – 1987.
 - 1988. – 1998.
 - 1999. – 2003.

II VRIJEDNOSTI

Pod vrijednostima podrazumijevamo tendenciju da se određena stanja stvari i osobine preferiraju u određenoj kulturi.

Odredi stepen slaganja spram ponuđenih tvrdnji o prepoznatljivim vrijednostima Bošnjaka!

1. Bošnjaci osjećaju rodoljublje prema Bosni i Hercegovini kao svojoj zemlji plemenitoj, rodnoj, pradjedovskoj...
 - Potpuno se slažem

- Uglavnom se slažem
 - Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
2. Bošnjaci osjećaju rodoljublje prema bivšoj SFRJ kao zemlji bratstva i jedinstva, ugodnog življenja i nostalgije za prošlim vremenima...
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem
 - Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
3. Bošnjaci njeguju brižan odnos prema roditeljima i starijim članovima svoje zajednice.
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem
 - Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
4. Bošnjaci su gostoljubivi.
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem
 - Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
5. Bošnjaci smatraju da je važno stupiti u brak.
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem
 - Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
6. U životu Bošnjaka sloboda misli i govora su važne vrijednosti.
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem
 - Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
7. U bošnjačkoj kulturi preovladavaju patrijarhalni odnosi.
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem

- Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
8. Bošnjaci su odgovorni prema očuvanju prirodnih ljepota Bosne i Hercegovine (imaju razvijenu ekološku svijest).
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem
 - Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
9. U životu Bošnjaka obrazovanje ima važnu ulogu.
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem
 - Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
10. Bošnjaci su ponosni na svoj bošnjački identitet.
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem
 - Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
11. Bošnjaci imaju izuzetno izražen inat (prkos).
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem
 - Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
12. Bošnjaci su merhametli.
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem
 - Nemam stav
 - Djelimično se slažem
 - Uopće se ne slažem
13. Bošnjaci su tolerantni.
- Potpuno se slažem
 - Uglavnom se slažem
 - Nemam stav

- Djelimično se slažem
- Uopće se ne slažem

II RITUALI/OBIČAJI

Rituali su sve kolektivne aktivnosti koje se unutar jedne kulture smatraju društveno bitnim, podrazumijevaju socijalne i religijske ceremonije i običaje.

1. Kada idem drugome u posjet nosim poklon (hediju):
 - Uvijek
 - Često
 - Ponekad
 - Nikad

2. Kafu s prijateljima pijem van kuće/ stana:
 - Uvijek
 - Često
 - Ponekad
 - Nikad

3. Konzumiram alkohol:
 - Uvijek
 - Često
 - Povremeno
 - Nikad ne konzumiram alkohol u mjesecu Ramazanu
 - Nikad ne konzumiram alkohol

4. Imao/la sam seksualne odnose koji nisu bili bračni:
 - Da
 - Ne

5. Vjerujem u postojanje Allaha, dž.š.:
 - Da
 - Ne

6. Praktikujem obavljanje namaza:
 - Obavljam sve redovne i posebne namaze (teravij – namaz, bajram – namaz, džuma – namaz, dženzazu)
 - Obavljam sve redovne namaze
 - Obavljam samo posebne namaze ili neke od njih (teravij – namaz, bajram – namaz, džuma – namaz, dženzazu)
 - Ponekad obavljam namaz
 - Nikad ne obavljam namaz

7. Praktikujem post (ustezanje od jela, pića i drugih užitaka od sabaha do akšama):
- Redovno postim mjesec Ramazan i dobrovoljni post
 - Redovno postim mjesec Ramazan
 - Povremeno postim u mjesecu Ramazanu
 - Nikad ne postim
8. Praktikujem davanje vitara:
- Uvijek
 - Često
 - Ponekad
 - Nikad
9. Praktikujem davanja zekata:
- Uvijek
 - Često
 - Ponekad
 - Nikad
10. Obavljanje hadža:
- Obavio/la sam hadž
 - Namjeravam obaviti hadž
 - Nisam o tome razmišljao/la
 - Ne namjeravam obaviti hadž
11. Svojim vjerskim praznicima smatram (moguće odabrati više odgovora):
- Ramazanski bajram
 - Kurban bajram
 - Hidžretska nova godina
 - Odabrane noći u skladu sa hidžretskim kalendarom
 - Mevlud-Dan rođenja Muhammeda a.s.
 - Mevludi prilikom usljenja u stan, kuću i sl.
 - Dovišta
 - Akika
 - Sunetluk
12. Smatram da brak treba biti sklopljen:
- Općinski
 - Šerijatski
 - Oboje (i općinski i šerijatski)
 - Ne smatram nužnim sklapanje braka za život s partnerom
13. Osim vjerskih praznika obilježavam i sljedeće datume (moguće odabrati više odgovora):
- Dan državnosti Bosne i Hercegovine - 25. Novembar
 - Dan nezavisnosti Bosne i Hercegovine - 01. Mart

- Dan Bošnjaka – 28. Septembar
- Dan sjećanja na genocid u Srebrenici – 11. Juli
- Dan bijelih traka – 31. Maj
- Sarajevska crvena linija – 06. April
- Dan Armije Republike Bosne i Hercegovine – 15. April
- Godišnjica Povelje Kulina-bana – 29. august

III SIMBOLI

Simboli su sve ono što nosi određeno značenje za pripadnike iste kulture. U ovom radu simboli su dati u četiri kategorije: politički, vjerski, kulturni i institucionalni.

1. Politički simboli Bošnjaka (rangirajte navedene simbole po značajnosti od 1 – najznačajniji do 6 najmanje značajan):
 - Petokraka
 - Grb Bošnjaka
 - Zastava Bosne i Hercegovine
 - Zastava bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije
 - Himna Bosne i Hercegovine
 - Povelja Kulina – bana

2. Vjerski simboli Bošnjaka (rangirajte navedene simbole po značajnosti od 1 – najznačajniji do 7 najmanje značajan):
 - Fes
 - Šamija/mahrama kojom muslimanka po propisima šerijata pokriva kosu
 - Kur'an
 - Polumjesec i zvijezda
 - Džamija
 - Nišan, mezarje
 - Ilahije i kaside

3. Kulturni simboli Bošnjaka (rangirajte navedene simbole po značajnosti od 1 – najznačajniji do 8 najmanje značajan):
 - Tradicionalna bosanska kuhinja (visočka pečenica, sudžuka, ćevapi, burek, dolme itd.)
 - Tradicionalno bosansko posuđe (sinija, oklagija, ibrik, tabla, džezva, šećerluk...)
 - Sevdalinka
 - Saz i šargija
 - Bosanski ljiljan
 - Pismo bosančica
 - Stećak
 - Bosanski ćilim

4. Vjerske institucije koje njeguju kulturni identitet Bošnjaka (rangirajte navedene simbole po značajnosti od 1 – najznačajniji do 6 najmanje značajan):
 - Rijaset
 - Islamska zajednica Bosne i Hercegovine
 - Medžlis
 - Džamija
 - Derviške tekije
 - Mekteb

5. Obrazovne institucije koje njeguju kulturni identitet Bošnjaka (rangirajte navedene simbole po značajnosti od 1 – najznačajniji do 7 najmanje značajan):
 - Cjelokupni sistem obrazovanja
 - Nastavni predmet Islamska vjeronauka
 - Nastavni predmet Bosanski jezik i književnost
 - Nastavni predmet Historija
 - Nastavni predmet Društvo/kultura/religija
 - Medrese
 - Fakulteti islamskih nauka

6. Kulturne institucije koje njeguju kulturni identitet Bošnjaka (rangirajte navedene simbole po značajnosti od 1 – najznačajniji do 5 najmanje značajan):
 - Bošnjačka zajednica kulture Preporod
 - Bošnjački intitut Adil Zulfikarpašić
 - Gazi – husrev begova biblioteka
 - Memorijalni centar Srebrenica
 - Mediji (internet stranice, društvene mreže, TV, radio, štampani mediji)

7. Akademske institucije koje njeguju kulturni identitet Bošnjaka (rangirajte navedene simbole po značajnosti od 1 – najznačajniji do 2 najmanje značajan):
 - Institut za jezik
 - Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca

IV HEROJI

Po pojmom heroji smatramo osobe, iz prošlosti ili sadašnjosti, stvarne ili imaginarne koje posjeduju karakteristike koje su visoko cijenjene u kulturi Bošnjaka kao modeli ponašanja i doprinosa očuvanju razvoju kulture. Razvrstani su u sljedeće kategorije: politička, vjerska, akademska, kulturna, sportska, vojna, umjetnička i književna.

1. Navedi tri najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake iz perioda 1945 – 2021:

2. Navedi tri najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake do 1945:

3. Navedi tri najznačajnije vjerske ličnosti za Bošnjake:

4. Navedi tri najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake:

5. Navedi tri najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake:

6. Navedi tri najznačajnije ličnosti iz oblasti umjetnosti (muzička, filmska, likovna umjetnost):

7. Navedi tri najznačajnije vojne ličnosti za Bošnjake:

8. Navedi tri najznačajnije sportske ličnosti za Bošnjake:

9. Navedi pet najznačajnijih bošnjačkih književnika:

10. Navedi pet najznačajnijih bošnjačkih književnih djela:

11. Dopunite ukoliko znate ostatak stiha:

Na Kordunu_____

12. Dopunite ukoliko znate ostatak stiha:

Kad u našoj bosni ponositoj i junačkoh zemlji Hercegovoj Od Trebinja do Brodskih vrata

_____.

KOMENTAR NA UPITNIK (Ukoliko želite dati komentar na upitnik, rado ćemo ga uzeti u obzir.)

VIII POPIS TABELA, GRAFIKONA I ILUSTRACIJA

1. Popis grafikona

Grafikon 1 Broj autora Bošnjaka i broj tekstova kojima su zastupljeni u različitim programima	54
Grafikon 2 Broj zastupljenosti književnih djela bošnjačkih, srpskih i hrvatskih autora	65
Grafikon 3 Procentualna zastupljenost po vrsti sadržaja u NPP-u iz 1988. godine	68
Grafikon 4 Procentualna zastupljenost po vrsti sadržaja u NPP-u iz 1994. Godine	70
Grafikon 5 Procentualna zastupljenost po vrsti sadržaja u NPP-u iz 1999. Godine	71
Grafikon 6 Procentualna zastupljenost po vrsti sadržaja u NPP-u za 2004. Godinu	72
Grafikon 7 Spolna struktura ispitanika	107
Grafikon 8 Geografska odrednica završetka osnovne škole ispitanika	107
Grafikon 9 Osjećaj pripadanja kulturno-identitetskom krugu	108
Grafikon 10 Nivo obrazovanja ispitanika	108
Grafikon 11 Generacijska odrednica	109
Grafikon 12 Rodoljublje prema Bosni i Hercegovini	110
Grafikon 13 Rodoljublje prema bivšoj SFRJ	110
Grafikon 14 Brižan odnos prema roditeljima i starijim članovima zajednice	111
Grafikon 15 Gostoljubivost Bošnjaka	111
Grafikon 16 Vrijednost stupanja u brak	112
Grafikon 17 Važnost slobode misli i govora	112
Grafikon 18 Patrijarhalni odnosi	113
Grafikon 19 Ekološka svijest	113
Grafikon 20 Važnost obrazovanja	114
Grafikon 21 Bošnjački identitet	114
Grafikon 22 Inat	115
Grafikon 23 Merhamet	115
Grafikon 24 Tolerancija	116
Grafikon 25 Poklon ili hedija	116
Grafikon 26 Kahvenisanje van kuće ili stana	117
Grafikon 27 Konzumiranje alkohola	117
Grafikon 28 Seksulani odnosi	118
Grafikon 29 Vjerovanje u postojanje Allaha dž.š.	118
Grafikon 30 Namaz	119
Grafikon 31 Post	119
Grafikon 32 Davanje vitara	120
Grafikon 33 Davanje zekata	120
Grafikon 34 Hadž	121
Grafikon 35 Vjerski praznici	121
Grafikon 36 Vrsta braka	122
Grafikon 37 Obilježavanje drugih datuma	123
Grafikon 38 Politički simboli Bošnjaka	124
Grafikon 39 Vjerski simboli Bošnjaka	124

Grafikon 40 Kulturni simboli Bošnjaka	125
Grafikon 41 Vjerske institucije koje njeguju kulturni identitet Bošnjaka.....	125
Grafikon 42 Obrazovne institucije koje njeguju kulturni identitet Bošnjaka.....	126
Grafikon 43 Kulturne institucije Bošnjaka	127
Grafikon 44 Akademske institucije Bošnjaka	128
Grafikon 45 Procenat ispitanika po svakoj generaciji koji znaju dopuniti stihove "Na Kordunu..."	149
Grafikon 46 Procenat ispitanika po svakoj generaciji koji znaju dopuniti stihove "Kad u našoj Bosni ponositoj i junačkoj zemlji Hercegovoj Od Trebinja do Brodskih vata..."	150

2. Popis ilustracija

Ilustracija 1 Hofstedeova ilustracija četveropojmovnog koncepta kulture (Preuzeto Hofstede, Hofstede i Minkov 2010: 8)	20
Ilustracija 2 Screen shot odgovora ispitanika.....	151

3. Popis tabela

Tabela 1 Sistem indikatora.....	44
Tabela 2 Prostorno određenje istraživanja	48
Tabela 3 Tretiranje vrijednosti kulturnog identiteta Bošnjaka u NPP-ima i po razredima	50
Tabela 4 Tretiranje simbola kulturnog identiteta Bošnjaka u NPP-ima i po razredima	51
Tabela 5 Tretiranje heroja kulturnog identiteta Bošnjaka u NPP-ima i po razredima	52
Tabela 6 Tretiranje rituala/običaja kulturnog identiteta Bošnjaka u NPP-ima i po razredima	52
Tabela 7 Četiri pojma po Hofstede-u uNPP-ima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine.....	53
Tabela 8 Bošnjački autori zastupljeni u sva četiri nastavna programa	55
Tabela 9 Najzastupljeniji srpski autor u NPP-ima	62
Tabela 10 Najzastupljeniji hrvatski autori u NPP-ima.....	64
Tabela 11 Zastupljenost istih bošnjačkih autora u NPP-ima iz 1988., 1994., 1999. i 2004. godine	65
Tabela 12 Autori čije vezivno tkivo je Bosna i Hercegovina	74
Tabela 13 Djela autora čije vezivno tkivo je Bosna i Hercegovina	76
Tabela 14 Sadržaji tekstova u NPP-ima 1998., 1994., 1999. i 2004. godine - procentualno.....	77
Tabela 15 Neutralni sadržaji bošnjačkih autora o Bošnjacima	79
Tabela 16 Tekstovi bošnjačkih autora koji njeguju kulturni identitet Bošnjaka.....	81
Tabela 17 Tekstovi bošnjačkih autora koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka ..	84
Tabela 18 Tekstovi bošnjačkih autora koji se bave historijom Bošnjaka	86
Tabela 19 Propagandno-ideološki tekstovi bošnjačkih autora.....	90
Tabela 20 Sadržaji tekstova bošnjačkih autora o Bošnjacima	92
Tabela 21 Sadržaji tekstova ostalih autora o Bošnjacima po NPP-ima.....	94

Tabela 22	Tekstovi ostalih autora sa negativnim sadržajem o Bošnjacima	94
Tabela 23	Sadržaji ostalih autora koji negativno predstavljaju kulturni identitet Bošnjaka	95
Tabela 24	Propagandno-ideološki sadržaji tekstova ostalih autora	99
Tabela 25	Sadržaji tekstova ostalih autora o Bošnjacima	103
Tabela 26	Rezultati podhipoteza	104
Tabela 27	Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake do 1945. godine u sve četiri generacije	129
Tabela 28	Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake do 1945. godine u sve tri generacije.....	129
Tabela 29	Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake do 1945. godine u dvije generacije	130
Tabela 30	Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake do 1945. godine u jednoj generacije	130
Tabela 31	Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake iz perioda 1945.-2021. godine u sve četiri generacije	131
Tabela 32	Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake iz perioda 1945.-2021. godine u tri generacije	132
Tabela 33	Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake iz perioda 1945.-2021. godine u dvije generacije	132
Tabela 34	Najznačajnije političke ličnosti za Bošnjake iz perioda 1945.-2021. godine u jednoj generaciji	132
Tabela 35	Najznačajnije vjerske ličnosti za Bošnjake u sve četiri generacije	133
Tabela 36	Najznačajnije vjerske ličnosti za Bošnjake u tri generacije	133
Tabela 37	Najznačajnije vjerske ličnosti za Bošnjake u dvije generacije.....	134
Tabela 38	Najznačajnije vjerske ličnosti za Bošnjake u jednoj generaciji	135
Tabela 39	Najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake u sve četiri generacije	135
Tabela 40	Najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake u tri generacije.....	136
Tabela 41	Najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake u dvije generacije	136
Tabela 42	Najznačajnije ličnosti iz oblasti kulture za Bošnjake u jednoj generaciji	137
Tabela 43	Najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake u sve četiri generacije	138
Tabela 44	Najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake u tri generacije	138
Tabela 45	Najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake u dvije generacije.....	138
Tabela 46	Najznačajnije akademske ličnosti za Bošnjake u jednoj generaciji	139
Tabela 47	Najznačajnije ličnosti iz oblasti umjetnosti za Bošnjake u sve četiri generacije	139
Tabela 48	Najznačajnije ličnosti iz oblasti umjetnosti za Bošnjake u tri generacije	140
Tabela 49	Najznačajnije ličnosti iz oblasti umjetnosti za Bošnjake u dvije generacije	140
Tabela 50	Najznačajnije ličnosti iz oblasti umjetnosti za Bošnjake u jednoj generaciji.....	140
Tabela 51	Najznačajnije vojne ličnosti za Bošnjake u sve 4 generacije	141
Tabela 52	Najznačajnije vojne ličnosti za Bošnjake u tri generacije	141
Tabela 53	Najznačajnije vojne ličnosti za Bošnjake u dvije generacije	142
Tabela 54	Najznačajnije vojne ličnosti za Bošnjake u jednoj generaciji	142
Tabela 55	Najznačajnije sportske ličnosti za Bošnjake u sve četiri generacije	143
Tabela 56	Najznačajnije sportske ličnosti za Bošnjake u tri generacije	143
Tabela 57	Najznačajnije sportske ličnosti za Bošnjake u dvije generacije	144
Tabela 58	Najznačajnije sportske ličnosti kod Bošnjaka u jednoj generaciji	144
Tabela 59	Najznačajniji bošnjački književnici u sve četiri kategorije	145
Tabela 60	Najznačajniji bošnjački književnici u tri generacije.....	145
Tabela 61	Najznačajniji bošnjački književnici u dvije generacije	146
Tabela 62	Najznačajniji bošnjački književnici u jednoj generaciji.....	146

Tabela 63 Najznačajnija bošnjačka književna djela u sve četiri generacije.....	147
Tabela 64 Najznačajnija bošnjačka književna djela u tri geracije	147
Tabela 65 Najznačajnija djela bošnjačkih književnika zastupljena u dvije generacije.....	148
Tabela 66 Najznačanija djela bošnjačkih autora u jednoj generaciji	148
Tabela 67 Generacijsko slaganje po pitanju rituala/običaja među ispitanicima	153
Tabela 68 Korelacija političkih simbola među generacijama	153
Tabela 69 Korelacija vjerskih simbola među generacijama.....	153
Tabela 70 Korelacija simbola kulture među generacijama	153
Tabela 71 Korelacija značajnosti vjerskih institucija među generacijama.....	153
Tabela 72 Korelacija značajnosti obrazovnih institucija među generacijama	154
Tabela 73 Korelacija značajnosti institucija kulture među generacijama	154
Tabela 74 Korelacija značajnosti akademskih institucija među generacijama	154
Tabela 75 Slaganje po pitanju heroja među generacijama	154

IX BIOGRAFIJA

Ime i prezime: Tahani Komarica

Datum i mjesto rođenja: 23.04.1978. godine u Sarajevu

Trenutno obrazovanje: Master studij na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, odsjek Komunikologija

Prethodno obrazovanje: Pedagoški fakultet u Sarajevu, odsjek Razredna nastava, zvanje – profesor razredne nastave.

Radno iskustvo: trenutno zaposlena u Agenciji za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije, pozicija – viši stručni saradnik za razvoj i provođenje edukativnih programa;

Prethodna zaposlenja: u više osnovnih škola radila kao profesor razredne nastave, u MKF EKI radila na pozicijama naplate spornih potraživanja, na unosu podataka, poslove administracije i protokola.

Objavljeni radovi:

- „Fragmentirani čovjek“ (2020) u Medijski dijalozi – časopis za istraživanje medija i društva, Istraživački centar – Podgorica, str. 211-216.
- „Pokretni muzej – Multimedijalna izložba Muhammed, a.s.“ (2020) u Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, str. 73-88.
- Roman „Iza mušebaka“ (2017), Štamparija Fojnica, Fojnica
- Urednik romana „Adem, praotac u nama“ autora nezira Halilovića (2021).

X IZJAVA O PLAGIJARIZMU